

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

ivan illich kitaplığı-6

geçmişin aynasında ivan illich

Türkçesi: oya tuğcu özağaç

yeni yayınevi

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Yeni İnsan Yayınevi
Ekoloji Serisi

Geçmişin Aynasında

**Ders ve Konuşma Notları
1978-1990**

IVAN ILLICH

Yeni İnsan Yayınevi-215
Ekoloji Serisi-53

Geçmişin Aynasında

Ivan Illich

Orijinal Adı: In the mirror of the past

Kitabın Türkçe telif hakları Marion Boyars Publishers LTD'den alınmıştır.

Türkçede I. Baskı, İstanbul, Ağustos 2019

ISBN: 978-975-2498-99-0

Genel Yayın Yönetmeni: Aytaç Timur

Çevirmen: Oya Tuğcu Özağaç

Editör: Aytaç Timur

Editör Yardımcısı: Nurhayat Altunok

Görsel Yönetmen: Sena Çakıroğlu

Kapak Tasarım: Serap Akçura

Sertifika No: 12186

©Tohum Yayıncılık Turizm Reklam ve Sağlık Hizm. San. Tic. Ltd. Şti. 2019

Bostancı Mah. Prof. Ali Nihat Tarlan Cad. No: 76/12 Kadıköy, İstanbul

Tel: (0 216) 489 84 08

Tüm hakları saklıdır. Yayıncının yazılı izni olmaksızın, tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında, hiçbir yolla çoğaltılamaz.

www.yeniinsanyayinevi.com

yeniinsanyayinevi@gmail.com

newhumanpublisher@yahoo.com

[facebook/yeniinsanyayinevi](https://facebook.com/yeniinsanyayinevi)

[instagram/yeniinsanyayinevi](https://instagram.com/yeniinsanyayinevi)

twitter.com/yeniinsanyayinevi

Baskı: Asya Basım Yayın Sanayi Tic. Ltd. Şti.

Tevfikbey Mah. Halkalı Cad. No: 162/7 Küçükçekmece- İSTANBUL

Matbaa Sertifika No: 36150

Geçmişin Aynasında

**Ders ve Konuşma Notları
1978-1990**

IVAN ILLICH

İÇİNDEKİLER

Giriş	11
--------------	-----------

BİRİNCİ BÖLÜM

Barış ve Kalkınmanın Birbirinden Ayrılması	17
---	-----------

Asya Barış Araştırmaları Kurumunun ilk buluşması
münasebetiyle Açılış Konuşması
Yokohama, 1 Aralık 1980

Onurlu Sessiz Kalma Hakkı	29
----------------------------------	-----------

“Halk Forumu: Umut” Konuşması
Tokyo, 23 Nisan 1982

Ben de Sessiz Kalmayı Seçtim	35
-------------------------------------	-----------

Yirminci *Evangelischer Kirchentag*’ta okunan ve dağıtılan yazı
Hanover, 9 Haziran 1983

Ekonomi Bilimine Alternatifler:

İsraf Tarihine Doğru	37
-----------------------------	-----------

Doğu Ekonomi Birliği Konferansında “Yıllık Toplumsal Ekonomi
Oturumu” Konuşması
Boston, 11 Mart 1988

Sessizlik Müşterektir	49
------------------------------	-----------

“Asahi Sempozyumu: Bilim ve İnsan, Bilgisayar Yönetimli Toplum”
Açılış Konuşması
Tokyo, 21 Mart 1982

Mesken	57
İngiliz Kraliyet Mimarlar Enstitüsü York, İngiltere, Temmuz 1984 (İngiliz Kraliyet Mimarlar Enstitüsü'nün 150. Yıl Kutlamaları)	
Bapu'nun Kulübesinden Mesaj	67
Açılış Konuşması. Sevagram Ashram Pratisthan Sevagram, Wardha. Ocak 1978	
Değersizlik	71
Entropi Derneği'nin halka açık ilk toplantı konuşması Tokyo, Keyo Üniversitesi, 9 Kasım 1986 "Değersizleştirme: Gizli Sermaye Birikimi" ve "Güzellik ve Hurdalık" isimli, Mart 1987'de tamamlanmış ancak basılmamış iki taslağın genişletilmiş ve birleştirilmiş hali	
Toplumun Tercih Hakkının Üç Boyutu	83
Uluslararası Kalkınma Birliği'nin 16. Genel Kongresi Açılış Konuşması Colombo, Sri Lanka, 15 Ağustos 1979	

İKİNCİ BÖLÜM

Eğitim Dünyası	103
Öğretmen Koleji'nde Bir Ders Anlatımı İçin Alınmış Notlar Columbia Üniversitesi, New York. Bahar dönemi, 1979	
<i>Homo Educandus</i>'un Tarihi	111
Dünya Karşılaştırmalı Eğitim Topluluğu Konseyi'nin 5. Dünya Kongresi Toplantısında Açılış Konuşması Sorbonne, Paris, Temmuz 1984	
Öğretilmiş Anadil	117
"Ana diller" İçin Yeni Terimler İhtiyacı Toplantısı için hazırlanmıştır. Konuşma Prof. Dr. P. Pattanayak anısına verilmiştir. Hindistan Dilleri Merkez Enstitüsü, Mysore, Hindistan, 1978	

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

- H₂O ve Unutkanlık Denizi** 141
Dallas Beşeri Bilimler ve Kültür Enstitüsü'nde Konuşma
Mayıs 1984
- Okuryazarlık Üzerine Araştırma Ricası** 155
Amerikan Eğitim Araştırması Derneği Genel Kurulu'nda
Özel Konuk Notları
San Francisco, Ağustos 1986
- Mnemosyne: Hafızanın Kalıbı*** 175
"Cisimlerin Amacı: Referans Noktalı Yazıya Ağıt", "Cisimlerin
Sosyo-göstergebilimi: Toplumsal Sembolik Süreçlerde Eserlerin
Rolü" konulu Uluslararası Konferans'ta Kapanış Konuşması
Toronto Üniversitesi, 24 Haziran 1990
- Bilgisayar Okuryazarlığı ve Siberetik Rüya** 193
'Teknolojik Okuryazarlık' konulu İkinci Ulusal Bilim, Teknoloji ve
Toplum Konferansındaki Ders Notları
Pensilvanya Devlet Üniversitesi Bilim Aracılığıyla Bilim, Teknoloji
ve Toplum Projesi
Washington D.C., Şubat 1987

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

- Medical Nemesis*¹'ten Yirmi Yıl Sonra: İnsan Vücudunun
Tarihinin İncelenmesi** 201
"Amerika'da Sağlık ve Tedavi" Üzerine İstişare
Pensilvanya Devlet Üniversitesi, Ocak 1985
- İnsan Hayatı: Yeni Bir Saplantının Kurumsal Oluşumu** 209
Amerikan Protestan Lüteriyan Kilisesi Toplantısı
Şikago, 29 Mart 1989

1 İng. Tıbbi İntikam.

Tıbbi Etik: Biyo-etik Hakkındaki Gerçekleri

Ortaya Çıkarmaya Davet

221

Illinois Üniversitesi Tıp Fakültesi'nde Tartışılmak Üzere
Dr. Robert Mendelsohn İle Birlikte Yazılmış Müsvedde
Şikago, 20 Kasım 1987

Giriş

Bu cilt, 1978- 1990 tarihleri arasında yer aldığım toplantılar için hazırladığım notları içermektedir. Metinlerin seçimini ve sıralamasını Valentina Borremans yaptı. Bazı konuşmalarım daha önce yayınlarda yer aldı; bazıları ise ilk defa burada yayımlanıyor. Konuşmalar, esas amaçları gereği yer yer tekrar eden fikirler ya da referans eksikliği içerebiliyor.

Valentina Borremans konuşma notlarımdan sadece İngilizce yapılmış olanları ve özel ilgi alanlarımı içerenleri seçti. Bu özel yazılmış konuşmaların hepsi farklı bir dinleyici kitlesine hitap ediyor ve her biri önemsiz görünen kavramları tarihsel açıdan inceliyor. Her birinde, sosyojenezleri araştırılmadığı sürece “pratik kesinlikler” ya da hakikatler olarak kabul edilen varsayımlar hakkında tarihi bakış açısı ileri sürüyorum.

Konuşmaların bazılarında dinleyici kitlesi konunun uzmanlarıdır. Bu uzmanlar tarafından davet edilmiş olmak, grubun kendisine bakışının altında yatan ciddi sorunları düşünmeme sebep olur. Her seferinde hem gündelik hem de uzmanlık gerçekliğine, bulunduğu çağa has bir zihinsel çerçeveyi yaratan önermelerle dikkat çekmeye çalışırım.

Son birkaç senedir konuşmalarım ve öğretilerim özellikle on ikinci yüzyılın ortalarındaki hayal gücü, algı, kavramlar ve imgelemlerle ilgiliydi. Saint Victor’lı Hugh, Heloise, Guibert ve Theophilus Presbyter’ın yazılarını yorumlayarak rastlantısal, zamanından

önce ortaya çıkan, onun soyundan gelenlerin gitmesini istemeye cesaret edemediğimiz varsayımları anlamaya çalışırım. Konuşmalarım bu Orta Çağ araştırmalarını kurcalar ve okuyucu da fark edecektir ki, sanki yazılarını anlamaya çalıştığım bu yazarlara rapor verecekmiş gibi, çoğunlukla günümüze dönerim. Her bir dinleyici kitlesine, ancak ve ancak geçmişin aynasından bakarsak günümüzün dikkatinin sınırlarının genellikle dışında oluşmuş varsayımların farkına varıp yirminci yüzyıl zihinsel ilingelerin farkını gözlemleyebileceğimizi söylemek istedim.

Notlar hazırladığım bu toplantıların çoğuna dönemin eski üyeleri arasında ihtilaf yaratmış yazılar yazmış, dışarıdan biri olarak davet edildim. Davet edenin, daha genç bir arkadaşımın kitaplarının ya da kitapçıklarının benim şu anki ilgi alanlarımdan farkını birkaç giriş cümlesine sıkıştıramayacağımı anladığından, emin olmadan daveti kabul etmedim. İster mimarlar, eğitimciler, politika belirleyiciler, tıp personeli, Lüteryen rahipleri; ister ekonomistler olsun, o toplantıya özgü terminolojisini kullanmaktan kaçınarak konuşma yapacağım uzmanlık alanına ihtiyatla ve saygıyla yanaştım. Her seferinde muhtemelen konuşulması hoş karşılanmayan kavramlarda, duyumlarda ya da ahlaki görüşlerde tartışma yaratmayı görevim olarak kabul ettim. Her konuşmada senenin moda olmuş söyleyişlerini hicvettim.

Dosyalarımındaki notlar burada tarih sırasını gözetmeden düzenlendi. Her ne kadar bu, düşüncelerimin ve terminolojinin gelişimine gölge düşürse de okuyucunun ana konuyu anlamasını kolaylaştırabilir.

Birinci bölümde “müştereklerle” ne demek istediğimi ve geleneksel kültürü bir topluluktaki kıtlık algısının yayılmasını önleyen bir dizi kural olarak gördüğümü genel hatlarıyla tasvir ediyorum. Bunu yapmak için önce kalkınma ile barış arasındaki farkı açıklıyorum. Üçüncü olarak, alternatif ekonominin alternatifi olmadığını açıklıyorum. Müşterekler kaynak olarak kullanıldığında nelelerin kaybedildiğini sessizlik ve mesken notlarımda örnekliyorum. Japon Entropi Topluluğuna yaptığım konuşmada bizi ekonomik faaliyetlere ve büyümeye itenin, toplumun değersizlik kavramını yaratması olduğunu savunuyorum. İlk bölümün son notu olarak,

değersizliğin artışını toplumsal boyutlarıyla inceliyorum. İsteklerin artıp ihtiyaçların azaldığı, kültür çağlarının ötesinde vazgeçiş politikası fikrinin arayışındayım.

İkinci bölümdeki konuşmalar eğitimcilere hitaben yapılmış olanlardır. Ortak konu eğitim alanında değil, eğitim üzerine yapılması gereken çalışma ihtiyacıdır. Güncel eğitim teorilerinin ortak ve dillendirilmeyen varsayımlarını oluşturan hakikatler üzerinde araştırma yapılması gerektiğini savunuyorum. Eğitim dünyasının en az ayın yörüngesinde bir küre ya da Venüs kadar toplumsal bir olgu olduğunu ileri sürüyorum. *Homo educandus*'un sosyojenezi-nin Louis Dumont'un *homo æconomics*'i incelemesi gibi incelememiz gerektiğini iddia ediyorum. Ana dil ile insanın “doğal” olarak tek dilli olarak hayata başlamasının fark edilebilir bir başlangıcı olabileceğini ve bu yüzden de bitebileceğini savunuyorum.

Üçüncü bölümde “eşyaların tarihi” konusuna kayıyor. Çağcılık “eşyası” konusuna giriyorum. Çağcılık “eşyası” konusu, suyun H₂O olarak görülmeye başlaması üzerine düşündüklerimle başlar. Diğer bölümler, eğitimin ayinle benzerlik göstermesi ve Batının alfabesinin simgesel etkisi altında değişime uğramadığı geçiş dönemini incelemek için bilgi notlarıdır. Bu notlarda işaret ve rakamlarla gösterme sistemlerinin sembolik etkililiği üzerine araştırma yapılması gerektiğini ileri sürüyorum. 1170 senesinde “yazının” ortak el yazmasına bağlı olmayışı, bulgular ve hatıralara dönüşecek yeni edebî eserler yaratılmasına olanak verir. On ikinci yüzyılda “sokaktaki insanın okur-yazarlığı” dediğim durum, sadece bilgisayar kullanıcılarında değil, kullanmayı bilmeyenlerde de görülen “sibernetik kendinden geçme” durumu için bir benzetme haline dönüşür.

1976'da *Medical Nemesis* isimli kitabımın üçüncü ve son baskısını yayımladım ve altı hafta boyunca kitabı değişik ortamlarda tartıştım. O zamandan beri sağlık uzmanlarıyla her türlü tartışmadan uzak duruyorum. Dördüncü bölümde sağlık hizmetlerinin artık hizmetinden uzaklaştığını ileri sürüyorum. Artık bu hizmetin nasıl ciddiye alındığını dahi anlayamıyorum. “Hayatın” temel hizmetin DNA'sı ve onun fırsat kollayanlarca yönetiliyor olduğu algısı incelememiz gereken konular arasında. Beraber

yazdığımız yazıyı henüz imzalayamadan aramızdan ayrılan Dr. Robert Mendelsohn ile biyo-etğin maskesini düşürmek için çağrıda bulunduk.

Bazı yazılar, içerik ve tarz olarak Lee Hoinacki ile uzun süren çalışmalarımın sonucudur. Bu kitabı, İngilizce yazdığım bütün kitaplarımın yayımcısı ve eleştirilerini ve cesaretlendirmelerini minnetle karşıladığım dostum Marion Boyars'a adıyorum.

Ivan Illich,
Ocotepec, 1991

BİRİNCİ BÖLÜM

Barış ve Kalkınmanın Birbirinden Ayrılması

**Asya Barış Araştırmaları Kurumunun ilk buluşması
münasebetiyle Açılış Konuşması
Yokohama, 1 Aralık 1980**

Profesör Yoshikazu Sakamoto, Asya Barış Araştırmaları Kurumunun kuruluşu münasebetiyle yapılan bu bir dizi açılış konuşmasında yer alma davetiniz benim için hem onur verici hem de ürkütücü oldu. Güveniniz için sonsuz teşekkür ederim ancak, aynı zamanda, Japon kültürü ve dili konusundaki cahilliğimi bağışlamanızı rica ediyorum. İlk defa dili hakkında hiçbir bilgiye sahip olmadığım bir ülkede sunum yapıyorum.

Konuşmamı istediğiniz konu, bazı İngilizce terimlerin günümüzdeki kullanımlarından uzaklaşmamızı gerektiriyor. Şiddet, bu aralar İngilizcenin birçok anahtar kelimesinde gizliden gizliye hissedilebiliyor. John F. Kennedy fakirlikle savaşmak istiyor; pasif direnişçiler barış elde edebilmek için strateji (yani savaş planları) planlıyorlar. Günümüzde çatışma ifade edebilmek üzere değişime uğramış bu dilde, size, sizin yerel diliniz konusunda hiçbir şey bilmediğimin de bilincinde olarak, gerçek anlamda barışı nasıl yeniden geri kazanabileceğimiz konusunda konuşma yapmam

icap ediyor. Bu yüzden, bugün ağzımdan çıkacak her sözcük, barışı kelimelere dökmenin zorluğunu bana hatırlatacak. Bence, her toplumun barışı, şiiri kadar bir diğerinden uzaktır. Bu yüzden de tercümesi, şiir tercümesi kadar zordur.

Her çağda ve kültürde barışın anlamı farklı olmuştur. Bu konuya Profesör Takeshi de değinmiştir. Ve bize hatırlattığı gibi, her bir kültür döneminde, halk ve devletin barıştan anladıkları farklıdır. Devlet için “barışı sürdürmek” elzemdir; halk ise “barış içinde yaşama” umudu içindedir. Kalkınma Dönemi olarak anılan otuz sene içinde ikinci anlam, yani *halkın barışı* ortadan kalkmıştır. Bugün bu konuşmadaki ana tezim de budur: “Kalkınma” adı altında *halkın barışı* yok edilmiştir. Bugün gelişmiş ülkelerde halkın barışı diye bir şey kalmamıştır. İnanıyorum ki temel olarak ekonomik kalkınmaya bir sınırlandırma getirilmesi, halkların barışının yeniden canlanması için elzemdir.

Barışa anlam kazandıran her zaman kültür olmuştur. Her *ethnos* – insanlar, toplum, kültür – kendi barış *ethos*’unda – efsanesinde, kanununda, tanrıçasında, idealinde – kendisini gösterir, güçlendirir ve sembolik olarak ifade eder. Barış da dil kadar bulunduğu yere özgüdür. Profesör Ishida’nın seçtiği örneklerde *ethnos* ve *ethos* arasındaki bu ilişki açıkça görülür. Yahudileri ele alalım; ailesini ve tebaasını tasdik edercesine ellerini havaya kaldırmış Hahambaşını gözünüzün önüne getirin. *Shalom* (barış) diye dua eder. *Shalom*u “atalarından Aaron’un sakallarının arasından damlayan yağ gibi” cennetten akan bir fazilet olarak hayal eder. Haham için barış, tek ve gerçek tanrının yakın zamanda yerleşik hayata geçmiş on iki kavmine lütfettiği adalettir.

Yahudilere göre *shalomu* ilan eden Romalıların *pax*²ı değil, melektir. Roma’ya özgü barış bambaşka bir anlama sahiptir. Roma valisi lejyonunun sancağını, cennetin düzenini değil, *Roma’nın* kanunlarını ve *Roma’nın* düzenini getirmek üzere havaya kaldırıp Filistin topraklarına saplar. İkisi de aynı zamanlarda ve aynı yerlerde var olmalarına rağmen, *shalom* ve *pax romana*³ arasında hiçbir benzerlik yoktur.

2 Latince *barış* demektir. (ÇN)

3 Latince *Romalıların barışı* demektir. Augustus (27 BCE-14 CE) dönemi ile başlayan, yaklaşık iki yüz sene süren, nispeten barışçıl ve istikrarlı döneme denir. (ÇN)

Günümüzde ikisi de yok olmuştur. *Shalom* dinin özel bir parçası olmuş, *pax* ise dünyayı 'peace', *paix*, *pace*⁴, olarak ele geçirmiştir. *Pax*, iki yüz yıl boyunca dünyayı yöneten elit sınıfın polemik konusu olmuştur. Terim, Konstantin⁵ tarafından haçı ideolojiye dönüştürmek üzere kullanılmıştır. Charlemagne⁶, Saksonların soykırımını haklı çıkarmak üzere bu terimden faydalanmıştır. Innocent III⁷ tarafından haçın karşısında kılıcın boyun eğmesini mümkün kılmak için kullanılmıştır. Günümüzde liderler, partiyi ordunun kontrolü altına alabilmek için terimden ustalıkla faydalanmışlardır. St Francis⁸ ve Clemenceau⁹ tarafından da kullanılan *pax*, anlamının sınırlarını da kaybetmiştir. İster kurumlar ister muhalifler kullansın, ister doğu isterse batı kendine ait olduğunu iddia etsin, bir mezhep ve misyonerlik terimi haline gelmiştir.

Hakkında pek az araştırma olsa da *pax* düşüncesinin renkli bir tarihi vardır. Tarihçiler raflarını daha çok savaş anlaşmaları ve teknikleri ile doldurmakla meşgul olmuşlardır. *Huo'ping* ve *Shanti* bugün geçmişteki anlamlarını korumuşlardır. Ancak birbirlerinden çok farklıdır. Çinlilerin *Huo'ping* kelimesi cennetlerin hiyerarşisi içinde yumuşak, sakin bir uyum anlamına gelirken Hintlilerin *Shanti* kelimesi hiyerarşik olmayan, içten, kişisel, kozmik bir bilinçlenme demektir. Kısaca söylemek gerekirse, barışta "kimlik" yoktur.

Somut anlamda barış, "ben"i ona karşılık gelen "biz"in içine yerleştirir. Ancak her dilde bu karşılık farklıdır. Birinci çoğul şahıs anlamına katkıda bulunur. Barışın, Malay dilinde *kami*'ye denk gelen kısıtlayıcı "biz" yerine Malay dilinde *kita*'ya karşılık gelen kapsamlı "biz" üzerine kurulmuş olması Pasifik Okyanusu civarında yaşayan ve bu dili kullananların son derece doğal karşıla-

4 Sırasıyla İngilizce, Fransızca ve İtalyanca barış. (ÇN)

5 306-337 AD arası yaşamış Roma İmparatoru. (ÇN)

6 742-814 arası yaşamış, Orta Çağ başlarında Batı Avrupa'nın çoğunu aynı çatı altında toplamış imparator (ÇN)

7 1198-1216 arası yaşamış, döneminde Avrupa'daki krallardan dahi daha güçlü olan papa. (ÇN)

8 1182-1226 arası yaşamış, zamanında son derece saygı duyulan İtalyan rahip ve vaiz. (ÇN)

9 1841-1929 tarihleri arasında yaşamış, Fransızları Birinci Dünya Savaşı'nda yönetmiş lider (ÇN)

dığı bir durumdur. İki kelime arasındaki bu dil bilgisel farklılık Batının *pax*'ında bulunmaz ve Avrupa'ya tamamıyla yabancısıdır. Modern Avrupa'nın farklı olmayan "biz"i anlambilimsel olarak saldırgandır. Dolayısıyla *kita* ve *Adat*¹⁰'a saygı duymayan *pax*'a karşı ne kadar temkinli olsalar azdır. Burada Uzak Doğu'da barış araştırmasını barışın temel önermesine dayandırmak batıda olduğundan daha kolaydır. Bu temel önerme, savaşın kültürleri birbirine benzettığı, ancak barış sayesinde her kültürün kendine özgü şekilde yeşerdiğiidir. Buradan, bir ülkenin barışının başka bir ülkeye uymayacağı sonucu çıkar. Barış bir başka yere taşınırken zarar görür ve bu zorla kabul ettirme zaten savaş anlamına gelir. Barış araştırması bu etnolojik gerçekliği göz ardı ederse barışı koruma teknolojisi haline dönüşür; ya ahlaki bir yeniden silahlanmaya indirgenir ya da yüksek rütbeli askerlerin ve onların bilgisayar oyunlarının olumsuz polemolojisine (savaş bilimi) dönüşür.

Barış, etnik-antropoloji insan bilimi gerçekliğine dayandırılmadığı sürece gerçeküstü, soyut bir kavram olarak kalır. Ancak tarihi boyutlarını incelemesek de ayrı derecede gerçek dışı kalır. Yakın zamana kadar savaş barışı tamamıyla yok edemiyordu çünkü savaşın devamı, savaş besleyen geçim kültürlerinin varlığına dayanıyordu. Geleneksel savaş hali, halkların barışına dayalıydı. Pek çok tarihçi bu gerçeği görmezden geldi; tarihi savaş hikâyelerinden ibaret hâle getirdiler. Güçlü olanların yükselişini ve çöküşünü raporlayan klasik tarihçiler açıkça böyle yaptılar. Ne yazık ki bu durum, yok olmuş insanların hikayelerini anlatmak, yeryüzünden silinmişlerin imgelerini anımsatmak isteyen yeni tarihçilerin pek çoğu için de geçerlidir. Çoğunlukla bu yeni tarihçiler, fakirin barışından çok, şiddet ile daha fazla ilgilenirler. Özellikle direnişler, ayaklanmalar, isyanlar, kölelerin başkaldırması, köylüler, azınlıkların, son zamanlarda da işçi sınıfının sınıf çatışmalarının ve kadınların ayrımcılık mücadelelerinin tarihini tutarlar.

İktidarın tarihçileri ile karşılaştırıldığında, popüler kültürün yeni tarihçilerinin işi zordur. Elit kültürlerin, orduların açtığı sa-

10 Her ne kadar Arapçadan (âdet) türemiş olsa da zaman içinde Güneydoğu Asya'da Müslüman olmayan ülkeler tarafından da kullanılan, geleneksel kural anlamına gelen kelime. (ÇN)

vaşların tarihçileri, kültürel bölgelerin merkezleri hakkında yazarlar. Belge olarak anıtlar, taşa kazınmış fermanlar, ticari yazışmalar, kralların otobiyografileri ve yaklaşan orduların sağlam kalmış izlerini kullanırlar. Kaybedenlerin tarihçilerinin ise böyle kanıtları yoktur. Yeryüzünde izi kalmanuş olayları, kalıntıları düşmanları tarafından silinmiş ya da rüzgarlarla savrulmuş toplumları anlatırlar. Köylü sınıfı ve göçebeleri, köy kültürünü ve ev hayatını, kadınları ve çocukları anlatan tarihçilerin sürebilecekleri izler kısıtlıdır. Geçmiş yeniden yapılandırırken sezilerine güvenmeli; atasözleri, tekerlemeler ve şarkılardaki ipuçlarından yararlanmalıdır. Fakirler, özellikle kadınlar tarafından geride bırakılan tek anlatım; çoğunlukla cadılar, işkence altındaki dilenciler, dolandırıcılar, mahkemeler tarafından kaydedilmiş itadelerdir. Günümüzün antropolojik tarihi (popüler kültürün tarihi, *l'histoire des mentalités*¹¹) bu sıradışı kalıntıları anlaşılabilir kılmak için teknikler geliştirmek zorundadır.

Ancak bu yeni tarih, genellikle savaşa odaklanma eğilimindedir. Zayıf olanları, özellikle kendilerini savunmak zorunda kalanlarla karşı karşıya geldiklerinde betimler. Direniş hikâyelerini nakleder ve geçmişteki barış dönemlerinden sadece dolaylı olarak bahseder. Çatışmalar rakipleri kıyaslanabilir hâle getirir, geçmişe basitlik katar; geçmişte olan her şeyin yirminci yüzyıl dilinde¹² anlatılabileceği izlenimini verir. Böylece kültürleri birbirine benzeten savaş, hikâyelerin yapısını ve iskeletini oluşturmak için kullanılır. Bugün, savaş tarihinden çok daha farklı bir barış tarihine ihtiyaç vardır.

Şu anda barış araştırması olarak adlandırılan çalışma, tarihsel bakış açısından yoksundur. Bu araştırmanın konusu olan “barış”, kendi kültürel ve tarihî parçalarından arındırılmıştır. Çelişkiye bakınız ki tam da bağımsız, ekonomik güçlerin kıtlık algısı içinde davranmaları arasındaki dengeye indirgendiğinde barış, akade-

11 Fransızca “dünya görüşü” anlamına gelen terim, eski zamanlardan beri Avrupa’daki tarih anlayışı ile savaşlara ve büyük adamlara değil, geçmiş kültürlerin ve sosyal grupların dünya görüşlerine odaklanarak tarih yazma anlamına gelir (ÇN)

12 Yazar, burada “uniquack” kelimesini kullanıyor. Bu terimi ilk olarak Billy Sanders ile birlikte kaleme aldığı ABC adlı kitabında, okuryazarlığın teknoloji dilleri olan “newspeak” ve “uniquack” içinde gerilemesi bağlamında kullanmıştı. (ÇN)

mik araştırma konusu haline gelmiştir. Dolayısıyla çalışma, sıfır-toplamlı oyuna¹³ kilitlenen, gayet az şiddet içeren bir berabere kalma durumunu araştırma ile sınırlandırılmıştır. Projektör ışığının odağı gibi, bu araştırmanın konusu da kıtlıktır. Ancak araştırmanın gidişatında hiç de kıt olmayan halkların barışı olgusu araştırılmadan, ışığın gölgesinde ve gözden uzak kalmıştır.

Kıtlık kavramı¹⁴, ekonominin temel kavramlarından ve kayıtlı ekonomi bu kavranun değerlerinin incelendiği bir daldır. Ancak kıtlık ve dolayısıyla kayıtlı ekonomi tarafından incelenen bütün bunlar, tarih boyunca birçok insanın hayatında gayet önemsiz kalmıştır. Kıtlığın hayatın her alanına girişinin aşamaları tarih sırasına konabilir; Avrupa medeniyeti Orta Çağ'dan beri bu kavram ile yaşar. Gittikçe daha kapsamlı hâle gelen kıtlık kavramı ile barış kavramı da Avrupa dışında hiçbir yerde rastlanılmayan bir anlam edinmiştir. Barış, *pax æconomica*¹⁵ haline dönüşmüştür. *Pax æconomica*, kayıtlı "ekonomik" güçler arasındaki denge demektir.

Bu yeni gerçekliğin tarihi incelemeye değerdir. *Pax æconomica*'nın barışın anlamını bu derece değiştirmesi süreci özellikle önemlidir. Bu anlam, barışın dünya çapında kabul gören ilk anlamıdır ve anlamın bu derece değişmesi son derece endişe vericidir. Bu yüzden, *pax æconomica* ile onun karşıtı ve tamamlayıcısı olan halkın barışını karşılaştırmak istiyorun.

Birleşmiş Milletler'in kurulduğu tarihten bu yana barış, gittikçe artan bir şekilde, kalkınma ile bağdaştırılmıştır. Daha önceleri böyle bir bağdaşma yoktu. Bu değişimi yaşı kırkın altında olanların anlaması zordur. Bu ilginç olay, Başkan Harry Truman'ın 10 Ocak

13 İngilizce karşılığı *zero-sum game* olan durum, ekonomik sistemde bir katılımcının kazanç ya da kayıplarının diğer katılımcıların kazanç ya da kayıpları toplamına eşit olduğu durumdur (ÇN)

14 İktisadî kıtlık, kâr amaçlı ekonomik sistem tarafından kâr elde etmek amacıyla kasıtlı olarak yaratılan ve bir toplumun sahip olduğu üretim kaynaklarının mevcut teknolojik gelişmişlik düzeyiyle işletilmesi ile oluşan üretim düzeyinin sonsuz insan ihtiyaçlarını ve isteklerini karşılamakta yetersiz olduğunu ifade eden bir terimdir. Hint ekonomist Amartya Sen, gerçekte kıt olanın ürünler ya da üretim faktörleri değil, para olduğunu ve kâr amaçlı ekonomik sistemin gelir dağılımında adaleti sağlayamaması sonucu paranın zenginlerin elinde toplandığını iktisadî yöntemlerle ispatlayarak 1998 yılında Nobel Ekonomi Ödülü almıştır. (ÇN)

15 Latince "ekonomik barış" anlamına gelir (ÇN)

1949'da Point Four Program¹⁶'ı ilan ettiği gün benim gibi yetişkin olanlara daha kolay anlaşılır gelebilir. O gün bir çoğumuz ilk defa "kalkınma"nın bugünkü anlamı ile tanıştık. O zamana kadar "kalkınma" canlı türleri, emlak piyasası ve satranç hamleleri için kullanılırdı. O zamandan bu yana ise toplum, ülke ve stratejiler için kullanılır oldu. Ve daha bir kuşak geçmemiştiki birbiriyle çelişen kalkınma teorileri içinde yüzmeye başladık. Bu teorilerin birçoğu günümüzde kullanımlarını yitirdi. İnsanların "kişi başına düşen milli geliri artırma", "gelişmiş ülkelerin refah seviyesine çıkma", "başka ülkelere bağımlı olma" gibi bir dizi program için insanların nasıl özveride bulunduklarını biraz utançla da olsa anımsarsınız. Şimdilerde bir zamanlar diğer ülkelere aşlamaya çalıştığımız "başarı yönelmesi", "barış atomu"¹⁷, "hizmet", "yel değirmeni" ve son zamanların "alternatif yaşam tarzları" gibi birçok kavrama hayretle bakıyoruz. Bu teorik kavramlar dalgası diğer ülkelere yayılmıştır. Bazıları özel teşebbüslerin önemini vurgulamak için pragmatistleri, bazıları yabancıcı ideolojileri halka benimsetmek isteyen özenti politikacıları kullanmıştır. İki grup da "kalkınma" istemiştir. Her ikisi de artan üretim ve tüketime gittikçe daha fazla bağımlı olma taraftarı olmuştur. Aynı zamanda her bir grup, kendine özgü uzmanları ve kurtarıcıları ile barışı kalkınmaya bağlayan planlar yapmışlardır. Bu şekilde kalkınmaya endekslenen somut barış, partizan bir amaç haline gelmiştir. Barışı kalkınma ile sağlama uğraşı kapsayıcı, incelenmesi mümkün olmayan, kendiliğinden doğruluğu kabul edilen bir temel önerme haline gelmiştir. Bu şekilde bir ekonomik kalkınmaya karşı çıkanlar, açıkça barışın dışı olarak suçlanmışlardır. Bu yolda Gandhi¹⁸ dahi aptal, romantik ve psikopat olarak resmedilmiştir. Ve daha kötüsü, öğretileri sözde şiddet içermeyen kalkınma stratejileri haline getirilmiştir. Onun barışı da bu şekilde kalkınmaya endeklenmiştir.

16 Gelişmekte olan ülkeler için geliştirilen teknik yardım programı. (ÇN)

17 *Atoms for Peace*, ABD Başkanı Dwight Eisenhower tarafından BM Genel Kurulu'nda 1953'te yapılan konuşmanın başlığıdır. Nükleer silahlanmanın yarattığı korkunun üstesinden gelmek üzere yapılan bu konuşmada, uranyumun barışçıl amaçlar için kullanıldığı anlatılmıştır (ÇN)

18 1869-1948 tarihleri arasında yaşamış, Hindistan'ın bağımsızlık hareketinin lideri. İnsan hakları savunucusu olmuştur ve politikada şiddet kullanımına karşı çıkmıştır (ÇN)

*Khadi*¹⁹ alınıp satılan bir eşya, pasif direniş ise ekonomik silah olarak tanımlanmıştır. Ekonomistlerin, bir değer az bulunur hâle gelene kadar korumaya değer görülmeyeceği varsayımı, *pax æconomica*'yı halkın barışı için bir tehdit haline getirmiştir.

Barışın kalkınmaya bağlı olması, kalkınmayı eleştirmeyi zorlaştırmıştır. Bence barış araştırmasının ana görevi bu zoru başarmak olmalıdır. Kalkınmanın anlamının herkes için farklı olması da bir engel taşınmalıdır. Gelişim, uluslararası şirketlerin yöneticileri için farklı, Varşova Anlaşması'nı imzalayanlar için farklı, Yeni Uluslararası Ekonomik Düzen'in mimarları için farklı bir şey ifade eder. Ancak bütün bu insanların kalkınmanın gerekliliği konusunda birleşmesi, kavrama yeni bir konunun kazandırmıştır. Bu anlaşma, kıtlık kavramları ile sınırlı kalması şartıyla, on dokuzuncu yüzyılın ülkeleri olan eşitliğe ve demokrasiye ulaşmayı mümkün kılmıştır. "Kimin ne kazanacağı" konusundaki ihtilaf, kalkınmanın doğasında olan masrafları gözlerden saklamıştır. Ancak 1970'lerde bu masrafların bir kısmı su yüzüne çıkmıştır. Bazı bariz "gerçekler" aniden tartışmalı konuma düşmüştür. Ekoloji adı altında kısıtlı kaynaklar, tolere edilebilen zehir ve stres, politik konular haline dönüşmüştür. Ancak doğanın bu uğurda şiddete maruz kalması, bugüne kadar yeterince kurcalanmamıştır. Kökten bir barış araştırmasının ana amacı, asgari geçimin uğradığı, bu ileri düzeyde kalkınmanın gerektirdiği ve *Pax æconomica* ile gözden saklanan zararı tartışmak olmalıdır.

Hem teoride hem de uygulamada kalkınma, asgari geçim odaklı kültürlerin dönüşümleri ve ekonomik sisteme entegrasyonları anlamına gelir. Kalkınma her zaman asgari ücret odaklı aktiviteler pahasına, kayıtlı ekonomik sınıfın genişlemesini gerektirmiştir. Sıfır-toplam bir oyun varsayımı ile, değiş-tokuşun yer aldığı, gelişen bir kürenin ortaya çıkması anlamına gelir. Ve bu genişleme diğer geleneksel değiş tokuş yöntemleri pahasına devam eder.

Böylece kalkınma, her zaman mal ve hizmetin kıtlığı algısının yayılması üzerine kurulur. Kalkınma öyle bir ortam yaratır ki ge-

19 Hindistan, Bangladeş ve Pakistan'da kullanılan, elde örülmüş keten bir kumaş. (ÇN)

çim amaçlı üretimden ziyade, alınıp satılan malların üretimi ve dağıtımını için uygun bir ortam desteklenir. Dolayısıyla kalkınma, kaçınılmaz olarak halkın barışı yerine *pax æconomica*'nın empoze edilmesi anlamına gelir.

Halkların barışı ile *pax æconomica*'nın çatışmasını açıkça gösterebilmek için Orta Çağ Avrupası'na dönelim. Böyle yaparak geçmişe dönmenin her şeyi çözeceğini iddia etmek istemiyorum. Geçmişe sadece birbirinin tamamlayıcısı iki barış türünün çatışmasını açıklayabilmek için dönüyorum. Ütopik bir düşünce tarzından kaçınmak için, geçmişini daha ziyade incelenmesi gereken bir sosyal bilim teorisi olarak ele alıyorum. Geçmiş, planlar ve idealler gibi bir gün karşımıza çıkabilecek bir olgu değildir. Günümüzü incelerken fikirlerimi dayandırabileceğim sağlam bir gerçekliktir. Orta Çağ Avrupası'na bakıyorum çünkü *pax æconomica*'nın güçlenmesi, bu dönemin sonlarına denk gelir ve halkların barışının yerini onun insan yapımı karşıtı olan *pax æconomica*'nın alınması Avrupa'nın diğer bölgelere yaydığı bir durumdur.

On ikinci yüzyılda *pax* henüz hükümdarlar arasında barış anlamına geliniyordu. Kilisenin ya da Kraliyetin sağlamaya çalıştığı şey, şövalyeler arasındaki silahlı çatışmaların ortadan kalkması değildi. Barış anlamındaki *pax*, fakiri ve geçim kaynaklarını savaşın şiddetinden korumak demektir. Barış, köylüleri ve keşişleri korurdu. *Gottesfrieden*²⁰ ve *Landfrieden*²¹ kelimelerinin anlamı buydu. Barış, belirli yerleri belirli zamanlarda tehlikeden uzak tutardı. Hükümdarlar arasındaki çekişme ne kadar kanlı olursa olsun, barış tehlike altındaki köylüyü ve geçim kaynaklarını himaye ederdi. Acil durumlar için tutulan tahıl ambarlarını, tohumları ve ekin zamanını tehlikeden uzak tutardı. Genel anlamda, "topraklardaki barış", müşterek çevrenin kullanım indisini çatışmalara karşı bir kalkan gibi korumuştur. Geçimlerini sağlamak dışında bir güçleri olmayanlar için suya ve otağa, ormanlara ve çiftlik hayvanlarına erişimi mümkün kılmuştur. "Topraklardaki barış" böylece savaşı

20 (*pax et treuga dei*) Tanrı'nın barışı ve Ateşkesi: Orta Çağ'da Katolik Kilisesi'nin şiddet ve çatışmaları azaltmak amacıyla uyguladığı dini yaptırımlar (ÇN)

21 (*pax instituta*) Orta Çağ yasalarına göre, şiddet ve çatışmaları azaltma amacıyla bazı bölgelerin yöneticilerinin gerektiğinde kendi yasalarını uygulayabilmeleri için verilen izin. (ÇN)

partiler arasında olup bitenlerden uzak kalabilmiştir. Barışın bu öncelikle geçim odaklı önemi Rönesans ile ortadan kalkmıştır.

Ulus-devletin ortaya çıkışı ile birlikte, tamamen yeni bir dünya oluşmaya başladı. Bu dünya beraberinde yeni bir tür barışı ve şiddeti getirdi. Yeni dünyanın getirdiği bu barış da şiddet de eskinin barışından ve şiddetinden tamamen farklıydı. O zamana kadar hükümdarların savaşını besleyen asgari geçim kaynaklarının korunması anlanuna gelen barış, artık bu asgari geçim kaynaklarının tehlike altında kaldığı, sözde bir barış haline gelmişti. Hizmet ve mal pazarının genişlemesi uğruna geçim algısı yok oldu. Bu yeni tür barış modeli, bir ütopyanın peşine düşmeyi zorunlu kıldı. Eski barış modelinde istikrarsız da olsa gerçekten var olan mallar korunurdu. Yeni barış modeli ise soyut bir kavram üzerine inşa edildi. Yeni barış, doğası gereği başkalarının başka yerlerde ürettiği malları tüketen evrensel insan, *homo æconomicus* için çok uygundu. *Pax populi*²² bölgesel özerkliği, bunun ve çeşitli üretim yollarının gelişebileceği ortamı korurken, yeni *pax æconomica* üretimi korudu. Halkın kültürüne, halk tabakasına ve kadınlara karşı bir konum aldı.

Pax æconomica ilk olarak insanların kendi kendilerine yetemeyecekleri algısını yerleştirmeye çalışır. Var olmanın tek yolunun eğitime, sağlık hizmetine, polis korumasına, apartmanlara ve süpermarketlere ulaşmalarına bağlı olduğu yeni bir seçkin sınıf yaratır. Daha önce görülmemiş yöntemlerle üreticiyi över, tüketiciyi yerer. *Pax æconomica* geçimi “üretken olmayan”, özerk olanı “asosyal”, gelenekseli “az gelişmiş” olarak lanse eder. Sıfır-toplamlı bir oyunun kurallarına göre oynamayan her türlü geleneğe savaş açar.

İkinci olarak, *pax æconomica* doğaya karşı savaş açar. Bu yeni barış türü, doğaya verilecek her türlü zarara karşı dokunulmazlığı garantiler. Doğa, mal üretimi için kullanılabilecek bir kaynak, dağıtımın yapılabileceği bir alandır sadece. İzin vermekle kalmaz, aynı zamanda toplumun bütün bireylerinin yararlanacağı doğal kaynakların tahribatını destekler. Halkların barışı ise doğayı korumuştur. Zengin olmayanların da yaylalardan, ormanlardan fayda-

22 Latince halkların barışı. (ÇN)

lanmasını sağlamış, halkın yollardan ve nehirlerden yararlanmalarına imkân vermiş, dulların ve dilencilerin doğayı kullanabilme haklarını saklı tutmuştur. *Pax æconomica*, doğayı ve çevreyi mal üretmek ve profesyonel hizmet sağlamak için sonuna kadar kullanılabilir bir emtia olarak görür. Tarih içinde kalkınmanın anlamı da bu olmuştur: Sahipli çiftlik hayvanlarına el korunası ile başlayan bu durum, arabaların rahatça geçebilmeleri için sokakların özelleştirilmesine, ancak on iki senelik eğitimi tamamlayanların gözde işlere yerleştirilmesine varmıştır. Kalkınma, doğanın sömürülmesi ile mümkün olan tüketime bağımlı olmadan hayatta kalmaya çalışanları her zaman dışlamıştır. *Pax æconomica*, toplumun bütün bireylerinin yararlanacağı doğal kaynaklara savaş ilan eder.

Üçüncü olarak, yeni barış cinsiyetler arasında da bir savaşı destekler. Alışlagelmiş üstünlük savaşından bu yeni kadın-erkek arasındaki savaşa geçiş, herhalde kalkınmanın en az incelenmiş yan etkisidir. Ücretli işçilik, geçim odaklı toplumların hepsinde ortak olan bir özellik için bir tehdit oluşturur. Bu toplumlar Japonya, Fransa ve Fiji kadar birbirlerinden farklı olsalar da hepsinin ortak bir özelliği vardır: Geçim sağlamak için kadın ve erkek arasında gerekli iş bölümü yapılır. İş bölümü kültürden kültüre değişse de her toplum bazı işleri kadınlara bazılarını da erkeklerle verir. Bu konuda iş bölümünün aynı olduğu iki toplum bulamazsınız. Her bir kültürde “yetişkin olmak” demek, o kültürün uygun gördüğü işleri kadın ya da erkek olarak yapabilmek demektir. Sanayileşme öncesi toplumlarda kadın veya erkek olmak cinsiyetsiz insanlara verilen ikincil bir değer değil, insanların en önemli özelliğidir. Yetişkin olmak “eğitilmiş olmak” değil; kadın ya da erkek olarak uygun görülen görevleri yapabilmek demektir. Erkek ve kadın arasındaki devingen barış, işte bu somut işlerin paylaşımını kapsar. Önemli olan kadın erkek eşitliği değil, iki cinsin birbirine baskısını engellemektir. Bu kısıtlı çevrede bile halkın barışı hem savaşı hem de baskıyı engeller. Ücretli işçilik ise bu düzeni bozar.

Sanayi işi, üretim işi, cinsiyetsiz olarak görülür ve tecrübe edilir. Ücretli olsa da olmasa da üretim ya da tüketim için cinsiyet önemli değildir. Ancak iş ne kadar cinsiyete dayalı değilse işi elde

edebilmek o derece cinsiyete bağılıdır. Gözde ve ücretli işlere sahip olmak her zaman erkekler için daha kolay olmuştur ve kadınlar arda kalan işlere talip olmuşlardır. Eskiden iş olarak dahi görül-meyen ücretsiz işler kadınlara verilirken artık erkeklere de bu tür işler verilebiliyor. İş konusundaki bu belirsizliğin sonucu olarak kalkınma iki cinsiyet arasında kaçınılmaz olarak bir savaşa sebep olmuştur. Artık az bulunmaya başlayan ücretli işlere sahip olmak ve geçime bir katkısı olmayan ücretsiz işlerden kaçınabilmek için bir yarışmaya seyirci oluyoruz.

Pax æconomica sıfır-toplamlı bu oyunu destekler ve bu şekilde devam etmesini sağlar. Herkes bu oyunda oyuncu olmaya ve *homo æconomicus* olmanın gereklerine uymaya inecbur bırakılır. Hâkim olan bu modele uyum sağlamayı reddedenler ya barışın karşıtları olarak gösterilir ve dışlanırlar ya da itaat edene kadar eğitilirler. Sıfır-toplamlı oyunun kuralları gereği hem doğa hem de iş gücü kısıtlıdır ve biri artarsa diğeri azalır. Artık barış iki anlama indirgenmiştir: Birincisi, ekonomide bir gün iki ile ikinin toplamının beş edeceği günün geleceği efsanesi; ikincisi, berabere kalmak. Kalkınma, bu oyunun yayılmasına, daha çok oyuncunun ve kaynağın oyuna katılmasına verilen isimdir. Bu yüzden *pax æconomica*'nın yayılması son derece tehlikelidir ve kalkınmaya bağlı olmayan başka bir barış türüne ihtiyaç vardır. *Pax æconomica*'nın olumlu değerleri olmuştur elbette. Meselâ, bisiklet icat edilmiştir ve bisikletin parçalarının pazarda biberden farklı bir şekilde satılması icap etmiştir. Ekonomik güçler arasındaki barış da bir zamanlar hükümdarlar arasındaki barış kadar önemlidir. Ancak bu seçkin barışın dünyayı bu derece ele geçirmiş olması olgusu sorgulanmalıdır. Bu sorgulamayı yapabilmek, bence bugün barış araştırmasının temel görevi olmalıdır.

Onurlu Sessiz Kalma Hakkı

“Halk Forumu: Umut” Konuşması
Tokyo, 23 Nisan 1982

Geçtiğimiz yaz Almanya’nın adını vermeyeceğim bir şehrine gidenler son derece ilginç bir görüntüyle karşılaştılar. Belirli zamanlarda ve sadece bir saat boyunca, bir grup insan kalabalık noktalarda bir araya gelip sessizce bekliyorlardı. Buz gibi havada, arada bir ağırlıklarını bir ayaktan diğerine aktararak, hiç konuşmadan ve gelip geçenlere cevap vermeden öylesine bekliyorlardı. Bir saatin sonunda sessizce dağılıyorlardı. Bu sessiz grup trafiği ve kaldırımı işgal etmemeye özen gösteriyordu. Sıradan kıyafetler giiyorlardı. Arada bir bazıları “Sessiz kalıyorum çünkü nükleer yıkım konusunda söyleyecek bir şey bulanuyorum.” yazan, böylece sessiz kalma sebeplerini açıklayan pankartlar taşıyorlardı.

Bu sessiz grupların bazılarında ben de yer aldım ve fark ettim ki gelip geçenler bu sessiz grubu gayet saldırgan olarak niteleyebiliyorlar çünkü böyle bir grubun sessizliği susturulamaz bir ses şiddetine sahip. Bu sessizlik adeta gürlüyor ve ifade edilemez bir korku yayıyor. Almanlar nükleer makinelerin etkileri konusunda oldukça bilgililer. Fakat çoğunluk bu nükleer aletleri kullanımının bilimsel olarak kanıtlanmış kaçınılmaz sonuçlarını görmezden ge-

liyor. Bazı saygı duyulan ve dini bütün insanlar, Alman topraklarında Amerikan Donanma gemilerinin demir atması ve Pershing füzelerinin varlığı fikri ile gayet barışıklar. Ancak azınlık da olsalar sayıları gittikçe artan bir grup daha fazla nükleer silahlanmaya son derece karşılar ve aralarından bazıları nükleer silahlanmanın tamamıyla karşısındalar.

Sessiz kalmayı tercih eden insanlar hem şahinler için hem de güvercinler için kışkırtıcı bir zorluk yaratırlar. Sokak köşesinde sessizce beklemeyi tercih eden bu insanlar hiçbir şey söylememeyi ve hiçbir soruyu cevaplamamayı görev edinmişlerdir. Bir keresinde sinirli bir adam yarım saat boyunca beni tuttu. Eminim o da benim kadar nükleer silahlanmaya karşıydı ancak ona göre görüşlerini savunmanın yolu sessiz kalmak değildi. Elbette o zaman ona cevap verememiştim.

Şimdi size başkalarının da paylaştığını bildiğim, diğer insanları ve hatta arkadaşlarımızı dahi rahatsız etmek pahasına bazılarımızın pasif sessizlik ile tepkilerini göstermemizin neden gerekli olduğunu dört maddede anlatabilirim. Dört soruya cevap vereceğim: 1) Neden özellikle Almanya için nükleer bombalara karşı sessiz tepki vermek önemlidir? 2) Neden ben, bir felsefeci olarak, tartışmanın tek başına nükleer silahların üretiminin, yerleştirilmesinin ve bakımının karşısında durmaya yetmeyeceğine inanıyorum? 3) Neden bazen sessiz kalmanın sözcüklerden daha ikna edici olduğunu düşünüyorum? 4) Neden sessiz kalma hakkının da diğer insan hakları gibi yasalarla korunması gerektiğine kanaat getirdim?

İlk olarak, genç Almanların soykırım makineleri ile özel bir ilişkileri olduğuna inanıyorum. Öncelikle soykırım makinesinin ne olduğunu açıklayayım: Bir silah *değildir*; atom bombası gibi, tamamıyla yeni bir olgudur. Nükleer araçlar geçmişte üretilmiş hiçbir şeye benzemezler. Fakat soykırım hiç de yeni değildir. Tarih boyunca fatihler şehirleri ve halkları yeryüzünden silmişlerdir. Mesela İncil’de Tanrıları tarafından emredildiğini düşündükleri için Yahudilerin ele geçirdikleri bütün şehirlerde katliam yaptıklarını okumuşsunuzdur.

Ancak bizim atalarımız soykırım işlerken günlük hayatta da kullanımı olan sopalar, bıçaklar ya da ateş gibi araçlardan yarar-

lanmışlardır. Bu objeler yemek hazırlamak gibi barışçıl amaçlar için olduğu gibi, işkence, cinayet ve soykırım gibi korkunç işler için de kullanıldılar. Atom bombaları ise böyle değiller. Başlıca var olma amaçları soykırımdır. Cinayet dahil başka hiçbir işe yaramazlar.

Bu tür soykırım araçları, halkları yok etmek için olan bu icatlar, ilk defa 1940'larda, Başkan Roosevelt'in Albert Einstein'ın rehberliğinde atom bombası yapmaya karar vermesi ile eş zamanlı olarak yaratılmışlardır. Aynı zamanlarda Hitler Almanya'da böyle bir bomba üzerine araştırma yapmaya başlamıştır. Ancak oradaki algılanma biçimi Yahudilerin, Çingenelerin, homoseksüellerin ve yaşamaya değer görülmeyen diğer insan topluluklarının topluca öldürülmeleri için imha kampları yaratılmasına yol açtı.

Enola Gray bombası Hiroshima'ya bıraktığında bu kamplar dört yıldır faal durumdalar. Şu anda birçoğunun çoktan ölmüş ya da çok yaşlı olduğu Almanlar tarafından işletiliyorlardı. Ancak birçok genç Alman en son temerküz kampının, en son gaz odasının, en son krematoryumun kapatılmasından ya da yıkılmasından sonra doğmuş olmalarına rağmen, kullanılan bu soykırım makinelerinden kendilerini sorumlu tutuyorlar. Kampların görüntüleri hiç akıllarından çıkmayan bu gençler tarif edilemez korkular yaşıyorlar. Bu tür kampların tekrar inşasına karşı çıkmak için mantıklı sebep bulamadıkları gibi bulmanın gerekliliğine de inanmıyorlar. Mantıklı sebep aramanın gereksiz olduğunu düşünüyorlar çünkü Almanya'da bugün kimse soykırım amacı için bir temerküz kampı kurulmasını teklif etmiyor. Mantıklı sebep bulmanın da imkânsız olduğuna inanıyorlar çünkü bariz ortada olan durum tartışılmaz.

Nazi Almanyası'nda imha kamplarının inşa edilmesine ve faaliyete geçirilmesine karşı çıkan tek grup, soykırımın ertelenmesini ya da başka şekilde yapılmasını düşünen yüksek rütbeli birkaç Nazi görevlisiydi. Hatta bazıları yüksek maliyete dikkat çekti. Bugün birçok genç Avrupalı bu Nazi görevlileri gibi davranmayı reddediyor. Atom bombalarının silah değil soykırım makinelerini olduğunun ve bu kampların, özellikle Alman topraklarındaki, varlıklarına *tek kelime bile söylemeden* karşı çıkmak gerektiğinin farkındalar.

İkinci olarak, biliyorum ki bazı insanlar duygularını kontrol edemediklerinde korku ile bağırırlar. Aslında berrak bir zihin yerine basiretli bir kalp ile davranmakta hiçbir sakınca yoktur ama bir felsefeci olarak biliyorum ki, bazı konular hakkındaki tartışmaların içine çekilmeyi reddetmek için mücbir sebepler vardır. Yahudiler ve bazı Hristiyanlar Tanrı'nın adını ağızlarına almamaları gerektiğine inanırlar. Çağdaş felsefeciler, bazı cümle yapıları içinde ifade edilen bazı kavramların anlamsız olduğunu keşfetmişlerdir. Örneğin vasiyetlerde "Ölümümden sonra ...yapılmasını istiyorum." cümlesi vasiyetlerde çoklukla görülür ancak anlamsızdır çünkü öldükten sonra bir şey istemeyi artık mümkün değildir.

Soykırım makinesi de mantıkçıların 'sıradışı epistemolojik²³ durum' diye adlandırdıkları bu kavramlar arasındadır. Atom bombası (ve benim açımdan nükleer santraller için de geçerli) hakkında onun *ancak* bir soykırım makinesi olduğu savını ileri sürebilirim. Ancak bu kanıtlandıktan sonra, bu kavramı bir cümlede kendimi bir konuşmacı olarak kişiliksizleştirmeden kullanamam. Hatta ne kadar dikkatlice ve üstü kapalı söylenirse söylensin, sırf tartışmış olmak için dahi soykırım tehditinin geçtiği bir tartışmaya dahil olamam.

Üçüncü olarak, bu tartışmayı yapan insanları gördüğümde ancak çığlık atabilirim. Mantığa aykırı da olsa, çığlık sessizliğe konuşmadan daha yakındır. Gözyaşları, ya da "OHM" hecesi gibi bazı inleme ve bağırma şekilleri sessizlik gibi, konuşma dilinin erişiminden uzaktır. Ancak bu ifade şekilleri, kelimelerden çok daha duyulur ve doğru olabilir.

Hatta korku ile ifade edilirse dilden daha etkili de olabilir. Ortak bir dil konuşmayan değişik ülkelerden ve yaş gruplarından insanlar, sessiz bir çığlık ile ortak bir dilde konuşmuş olurlar.

Son olarak, sessiz kalınayı tercih ederek soykırım makinelerinin varlığına koşulsuz karşı çıkmak tamamıyla demokratik bir harekettir. Açıklamaya çalışayım: Atom bombalarının silah değil de soykırım makineleri olduğunu ve bir bilim insanı olarak nükleer enerjinin kaçınılmaz olarak gelecek nesiller için tehlike yarataca-

23 Bilginin esaslarından ve sınırlarından bahseden bilim dalı. (ÇN)

ğını ileri sürersem, argümanlarımın güvenilirliği son derece karmaşık bir konudaki yeterliğime, benim güvenilirliğim de sosyal duruşuma bağlı olur. Bugün sosyal medyanın baskın olduğu toplumumuzda resmî açıklamalar hiyerarşik bir sıraya konup unutulmaktan kaçamıyorlar. Ancak amaçlı ve anlamlı bir sessizlik, bu karmaşada araya karışıp unutulmaz. Zeki ve tecrübeli biri, sessizliği *son sözleri* olarak kullanabilir. Herkes sessiz protesto etmeyi ve bu tarif edilemez korku göstergesini hayata ve çocukları için sahip olduğu umuda duyduğu dürüst ve mantıklı inancı ifade yolu olarak seçebilir. Sessiz kalma tercihi ve “Hayır, teşekkür ederim.” deme kararı, büyük çoğunluğun son derece basit bir şekilde düşüncelerini ifade etmelerine imkân verir.

Dördüncü olarak, düşüncelerimi sessizlikle aktarmayı seçerek örnek olsam da sessiz kalmanın sebeplerini anlatan mantıklı tartışmaları engellemek istemem. Aynı zamanda farkındayım ki sessizlik, siyasi intizamsızlık sebebi olabilir. Sessiz kalmayı seçen biri yönetilemez. Daha da önemlisi, sessizlik hızla çoğalır. Bu yüzden sessizliğimize son verme çabaları olacaktır. Barış görüşmelerinde fikirlerimizi açıklamamız istenecektir. Sessiz insanları sindirme harekâtı dahi olabilir. O zaman, tartışmadan kaçınıp sessiz kalmak, tartışmaya katılan insanların itibarının zedelendiğini düşündüklerinde tartışmaya son vermek hakkı iddia edilmeli ve savunulmalıdır. Ayrıca bu korku verici sessizliği de yayına hakkımız bakidir.

Ben de Sessiz Kalmayı Seçtim

Yirminci *Evangelischer Kirchentag*'ta²⁴ okundu ve dağıtıldı.
Hanover, 9 Haziran 1983

Ben de sessiz kalmayı seçtim,
çünkü soykırım konusunda hiçbir tartışmada yer almayacağım;
çünkü nükleer bombalar silah değildir; insan öldürmekten başka bir amaçları yoktur;
çünkü nükleer bomba kullanımı, hem barışı hem de savaşı anlamsızlaştırır;
çünkü bu bağlamda sessizlik, kelimelerden daha etkilidir;
çünkü bu bombaların kullanımından feragat edeceğim şartları konuşarak bir suçlu durumuna düşerim;
çünkü nükleer caydırıcılık deliliktir;
çünkü intihar ederek diğer insanların gözünü korkutmayacağımı;
çünkü Nazilerin soykırımını çevreleyen “sessizlik bölgesi”, bir “tartışma bölgesi”ne dönüşmüştür;

24 Alman Protestan Kilisesi Toplantısı, din adamlarından oluşmayan, senede iki defa sadakat, politika ve kültür tartışmaları yapan bir toplantıdır. (ÇN)

Çünkü zorunlu barış konuşmaları bölgesinde sadece sessizli-
ğim açıkça bir şeyler ifade ediyor;

Çünkü dehşet uyandıran sessizliğim kullanılamaz ve yöneti-
lemez;

Çünkü ...

Düşüncelerinize uymayan varsa üzerini çizsin. Kendi sebepleri-
nizi ekleyin. Bunları dağıtın.

Ekonomi Bilimine Alternatifler: İsraf Tarihine Doğru

**Doğu Ekonomi Birliği Konferansı'nda
"Yıllık Toplumsal Ekonomi Oturumu" Konuşması
Boston, 11 Mart 1988**

Benim konum, ekonomik kalkınmaya rağmen hâlâ zevkini çıkarabildiklerimiz; son otuz senedeki kalkınma döneminde geleceğin gölgesinde kalıp da yeniden keşfettiğimiz "şu an." İnanıyorum ki sözde kalkınmaya bağlı umut yok olmadan, ekonomiye bağlı olmayan nimetler üzerine araştırma yapılmasını istemek için uygun zamandır.

Taşıt kullanınak yerine yürümenin ve bisiklete binmenin, konut talep etmek yerine kendi yarattığımız yaşam alanının, radyo ve televizyon olmadan balkonda domates yetiştirmenin ve barlarda buluşmanın, terapiler olmadan acı çekmenin, solunum cihazına bağlı olmadan ölmeyi tercih etmenin yeniden keşfinden bahsederken, bilerek şükür ve nimet hislerinden bahsediyorum. "Değer" kelimesini kullanmıyorum çünkü son zamanlarda bu ekonomik terimin konuşmalarımızda "iyi"nin yerini nasıl aldığını biliyorum. Ancak iyi kavramını korumaya çalışmanın tehlikelerinin de farkındayım. Bugün "iyi" terimi, tipik olarak yönetimi sin-

geler; öğretmenlerin, doktorların ve ideologların sıkça söyledikleri profesyonel “senin iyiliğin için” cümlesindeki gibi. Bu yüzden hem zengin hem de fakir ülkelerde olduğunu gözlemlediğim satın alınabilir zevk ve güvencelere sahip olma beklentileri suya düşünce sadece zevkleri değil, üzüntüleri de yeniden keşfederken şükür ve nimet fikrini geri kazanmaya çalışıyorum.

Bir zamanlar şükürün ve hatta nimetin dini çağrışınları olduğu gerçeği beni endişelendirmiyor çünkü şükür ve nimet hakkındaki konuşmalar ancak ekonomik içerimlerden, üretime atıftan, ihtiyaçtan, kaynaklardan, kararlardan, sistemlerden, geri bildirimden ve her şeyden önemlisi, kalkınmadan arındırılmış olursa bir teorik tutarlılığa ve pratik uygunluğa sahip olabilir.

Kendilerini alanlarında muhalif olarak niteleyen profesyonel iktisatçıların arasında beni bu konuda konuşma yapmaya davet etmeniz, ekonomi dili ile açıklanamayan, ancak paranın bozduğu şükür kavramı konusunu konuşabiliyor olmam, Boulding, Kapp ve Mishan’ı ve her şeyden önemlisi, Schumacher’i iktisatçı bağlamında tanıyan ve hatta pek çoğunun Bateson’dan esinlendiğini söyleyen bu akademik topluluğa hitap etmek benim için bir ayrıcalıktır. Ancak aynı zamanda bu akademik topluluğun önünde tezimi sunarken çekiniyorum çünkü görebildiğim kadarıyla ekonomide muhalefet yapmak, ekonominin ana iş kolunda çalışan ekonomistlerin üzerinde çalışmayı tercih etmedikleri alanlar olan gerçekler ve ilişkilerin, kıtlıkla ilgili kuramların şemsiyesi altında çalışılmaya başlamasından öteye gitmiyor.

Ben iktisatçı değilim; daha çok tarihçi sayılırım. Tarihi, gelecek için saplantısal tahminler yürütmeme engel olsun diye bir panzehir olarak kullanıyorum. Tarihçi için yaşadığı zaman dilimi, geçmişin geleceği gibi görünür. Tarih, halka ait mallar hakkında konuşmaya çalışırken kullandığımız bütün terimlerde var olan zaman-yöneyine olan duyarlılığımı artırıyor. Tarihsel çalışmalar hareketlerimin, düşüncelerimin hatta algılarımın dayalı olduğu kesin gerçekliklerin çoğunun, yazılarını kaynaklarım olarak kullandığım yazarlar için bırakın tahmin etmeyi, hayal dahi edilemez olduğunun farkına varmamı sağlıyor. Tarih çalışıyorum çünkü inceleneninden çağımıza özgü, *a priori* algı formlarına dönüşen var-

sayımlara karşı duyarlı olmak istiyorum. Tarihi kullarunıyorum ve gerçeklerden uzaklaşmak için tarihe saklanıyorum. Geçmişe bakıyorum çünkü konuşurken veya yazarken karşıma çıkan zihinsel düşünce ve duygu ilingelerine tarihin önermeleri perspektifinden bakmak istiyorum. Ve geçmişi bırakıp da günümüze baktığımda, zihnimdeki pek çok düşüncenin ekonomi ile ilintili olduğunu fark ediyorum.

Bu toplantıya hazırlanırken *The Other Economic Summit*²⁵ (TOES) makalelerini okudum ve Paul Ekins'in editörlüğünü yaptığı kitaptan çoklukla yararlandım. Kitabın başındaki birkaç cümleyi söylemek istiyorum: "Ekonomi bir çıkmazdadır. Yararlandığı kuramlar eskimiştir. Gittiği yön belirsizdir. Halk tabii ki 'kuşku-cu ve şaşkındır.'" 1998'teki başkanlık seçimi kampanyası bunun kanıtıdır. Ekonomi disiplininin durumu hakkında savaş sonrası oluşan fikir birliği sona ermiştir. 1960'larda ekonomistler gökbilimciler kadar saygı görürlerken şimdilerde daha çok, arada bir danışılan astrologlar gibiler. Yatırım, işsizliği azaltmaya yetmiyor. Kalkınma da azaltmıyor. Enflasyon yöreseldir. Hiçbir akli başında politikacı adayı kalkınma kelimesini ağzına almaz. Majid Rahne-ma, yakın zamana kadar "atağa kalkmış" olduğu söylenen şeyi, yani kendi kendine yetebilir bir kültürün bağışıklığını, tamamen dönüştüğü ekonomiye karşı kaybetmesini, AIDS'e benzetmiştir. Bu noktada, belirti göstermeyen HIV, AIDS olarak ortaya çıkar: Kültürel kendi kendine yetme durumu hızla bozulur. Fakirlik her yere hızla yayılır. Rist ve Sabelli'nin yeni kitabının başlığı durumu açıklamak için pek uygundur: *Bir Zamanlar Kalkınma Adında Bir Şey Vardı*.

TOES yazarları paralaştırmanın karşı maksatlı sonuçları hakkında bıyıp usanmadan kanıt toplamışlardır. Ancak daha da önemlisi, kalkınmanın bu mantığa aykırı ve acı verici sonuçlarını, akademi tarafından daha fazla göz ardı edilemeyecek bilimsel gerçekler haline dönüştüren kavramlar yaratmışlardır. Böylece yeni göstergeler ortaya çıkmıştır. Teknik ölçütler bundan böyle, malların pahalıya mal olan gelişimi ve pahalıya mal olan artıkların miktarının artmasını birbirinden ayırabiliyorlar. Bu yeni

25 Alternatif Ekonomi Zirvesi (C.N.)

kavramlardan bazıları diğer iktisatçıları ev işleri, seks ve bahçe bakımı konularında ekonomik kutuplaşma taraftarı haline getiriyorsa da ekonomik kalkınmanın ters etkilerinin bu ekonomik ispatı, insanlar için önemli olan şeylerin iktisadî terimlerle ifade edilebileceği inancını teyit etmiştir.

Diğer iktisatçıların ve onlar gibi düşünenlerin fikir birliğinde olduğu kesin bilgilere bir kez daha bakmak istiyorum. Geçmişin aynasından bakıldığında görülüyor ki iktisatçıların ihtiyaçlar, değerler ve kaynaklar konularındaki varsayımları hiç değişmemiş. Ekins TOES'in amacını, kıt olan kaynakların en iyi şekilde kullanımı için bilimsel rehberlik şartları olarak tanımlar ve sözlerine "... akdi ekonominin temellerini oluşturan bu varsayımlar artık güvenilir değildir." diye devam eder. Ekonomiye, malları ve onların birikimleri yerine insanlara hizmet ve onların refahı için kullanma isteği olarak tekrarlamamanın, kıtlık kavramının *homo æconomicus*'a atfettiği ihtiyaç ve istekler ile uzaktan yakından ilgisi yoktur. Profesyonel ya da değil, idari görevli ya da muhalif, iktisatçılar her cümlelerinde kıtlık kavramını kullanırlar.

TOES makalelerini, IBM karşıtı iğneleyici sözlerinden dolayı Macintosh için yapılmış bir reklam olarak görmeden yapamıyorum. Mac'in insanları önemseyen bir işletim sistemi ile çalıştığı konusunda reklam üzerine reklam görüyorum. Bunun doğru olduğunu varsayalım. Kolayca tahmin edeceğiniz sebeplerle bu, Mac konusunda daha temkinli davranmama sebep oluyor. Hem geleneksel iktisatçılar hem de muhalifler toplunu bilgisayar sisteminin işletimine benzetirler. İhtiyaçlara "temel", değerlere "insani", kalkınmaya "kişisel" diyerek "kaynakların sürdürülebilir olmasını" ve kalkınma hızının "kültürel değerleri dikkate almasını" talep ederek ekonominin kusurları gizlenebilir ancak temel varsayımların hiçbirine dokunulamaz. Kullanılan dil sadece kültürel malların kıtlık kavramı ile hareket eden bir toplumun faktörü olarak yeni bir biçime sokulmuş bir değere dönüşmesine yardımcı olur.

Geleneksel ekonomiye eleştiren her ciddi eleştirmen, eninde sonunda bir ikilem yaşar: Ekonomik kalkınmanın gizli ve kaçınılmaz sonuçlarını açık ve kesin ifade etmek için kalkınmanın zararlarını mali terimlerle ölçmesi gerekir. Bu da eleştirmenleri önerile-

rini yara bandı reklamı ya da dini vaaz gibi bir dille yapmalarına sebep olur. Ancak TOES makalelerinin bazılarını okumaktan son derece zevk almamın sebebi bu değil, başka bir keşiftir. Arada bir bazı yazarlar sadece aykırı olmakla yetinmeyip gerçek bir kuşku-cu rolüne bürünüyorlar. Schumacher bunlardan biriydi. Hayatının son yıllarında (isim babası olduğu) ara teknolojiyi uygun teknoloji olarak niteledi ve “Kalkınmadan sonraki aşama nedir?” diyerek bu konudaki soruları başlatmış oldu. Soru soranlar arasında Kohr, kendi kendine yetebilir olmanın niceliksel anlama indirgenerek değil, boyutsal inceleme ile anlaşılabilen bazı faktörlere dayalı olduğunu ile sürerek bir nevi önderlik etmiştir.

James Robertson’ın TOES makalesi, ekonomiyi alanında bir eleştirmeden daha da öteye giden, kesin ve açık bir eleştiri örneğidir. Makalesinde “Tam istihdamdan sonra ne gelir?” diye sorar. Tam istihdam, şimdilerde pratik uygulamaları değil ütopya, mümkün dahi olmayan bir kavram olarak kabul ediliyor. Robertson kanıtlar üzerinden tartışmasını yönlendiriyor. İşsizliğin arttığı bir kalkınma döneminde olduğumuzu söylüyor. Birçok iş kolunda istihdam, geçmişteki kölelik gibi, iş yapmanın hiç de ekonomik olmayan bir yolu olarak görülüyor. Ancak hâlâ bir amaca hizmet ediyor. Mesela, hiç de ekonomik ve etik olmayan bir şekilde, kazanımların dağılımını sağlıyor. Ancak belki de sayısız insan eylemi algısı ile indirgemeci, kuralcı istihdam kavramı arasındaki bağı koparmanın zamanı gelmiştir.

Makalesinin sonlarına doğru Robertson şimdilerin alışıl-gel-miş iş sınıflamasını analiz ederken fark ediyor ki böyle yaparak ekonomi disiplini de aynı zamanda analiz etmiş oluyor. Ona göre, “İktisat dönemi istihdam dönemi ile çakışmıştır. Sadece son iki yüz senede istihdam, işi organize etmek için baskın bir yol olarak gelişti... Asıl soru, baskın istihdama rağmen ekonominin gayet kısa ömürlü bir mantık temeli olup olmayacağı ya da iktisatçıların disiplinlerini, homo æconomicus’un değil de gerçek insanların ihtiyaçlarını ve hareketlerini gösteren seçimler ile ilgilenecek derece genişletip genişletmeyecekleridir.”

Bu cümlesinde Robertson ekonomiyi, istihdanun baskın olduğu bu devirde yaygın olan düşünce şekline resmiyet kazandıran

disiplin alanı olarak düşünür. Mantığını aynen devam ettirirsek, “istihdam” başka kelimelerle, mesela “ihtiyaç” ile değiştirilebilir. Ekonomi çağı, iktisatçıların şimdilerde sonlu, az, sınıflandırılabilir ve evrensel olarak niteledikleri ihtiyaçların keşfi ile aynı döneme rastlar. İhtiyaçlar üzerine yoğunlaşıp Robertson’ın istihdam kavranuna yaptığı gibi bu ihtiyaç kavramının doğallığını analiz etmek istiyorum.

Bugün ihtiyaç olarak nitelediklerimiz geçmiş dönemlerde bilinmezdi. Michael Ignatieff’in *The Needs of Strangers*²⁶ adlı kitabı benim önceki İhtiyaçların Tarihi’ni konuşma çabalarımı haklı olarak eleştirir. Geçmişte ihtiyaçlarımıza benzeyen şeyler ile birbirine benzer toplumsal varsayımlarımızın oluşturduklarından o kadar farklıdır ki kıyas dahi kabul etmez. Bizim “ihtiyaç” olarak adlandırdığımız şey, yakın zamanda ortaya çıkan bir buluştur. Bu yüzden tarihte izini süremeyiz ancak ihtiyaçları ayırımsadıkça, ortaya çıkan bu ihtiyaçların yakın zamandaki sosyal gelişimini inceleyebiliriz.

İhtiyaçların sosyal gelişiminden bahsetmek hassas bir konudur. Bir bütün olabilmek için hem bizim hem de yabancılara ait, ihtiyaçlara ihtiyacımız vardır. Kızgınlık ya da geçmişe özlem hissetmemizi engelleyen bir mantık akışı bulmalıyız. Yaşlı bir adamın harap evinin bir köşesinde ölüşünü, yoğun bakım “ihtiyacında” olan bir başkasının ölümü ile karşılaştırdığımda, iki durumun ya da olayın cazibesini karşılaştırmıyorum. Örneği, sadece iki insan hakkında konuşurken aynı kelimeyi kullanamayacağımızı göstermeye çalışıyorum. Tekrar söylüyorum; geçmişten ders çıkarmaya çalışmıyorum ama inanıyorum ki biraz çabayla, *homo æconomicus*’un yani “ihtiyaç içinde olan insanın” durumu hakkında daha sağgörülü olabiliriz.

İnsanları ihtiyaçları ile nitelemeyi hoş görmeye ancak son yıllarda başladık. Oxford İngilizce Sözlüğü’nün ikinci ek cildine bakarsak böyle olduğunu görebiliriz. “İhtiyaç; isim” kelimesinin açıklanmasında 1976’da yapılan eklemede şöyle yazıyor: “Psikoloji terimi: Bilinçli olarak ya da bilinçaltından, fiziksel ya da psikolojik isteği tatmin etmeye yönlendiren güdülenim.” Kelimenin bu yeni

ve modern kullanımının sözlüğe geçiş tarihi 1929. Şimdi, elli sene sonra, "ihtiyaç" kelimesini kullanıp da çağrıştığı anlamı dikkate almamak çok zor. İhtiyaçlar artık güdüleyen istekler haline geldi.

Oxford İngilizce Sözlüğüne göre 1960'larda "ihtiyaç testi," "ihtiyaç analizi" ve "ihtiyaç modeli" gibi terimler eklendi. Bu yeni sözcükler gösteriyor ki ihtiyaçlar işlevsel olarak doğrulanıp yönetilebilir. Şimdi fark ediyorum ki ikincisinde bir eksik var ve ihtiyaç belirleme uzmanları yeni bir terim bulma konusuyla ilgilenebilir. Benim ihtiyaçlarım, başkaları da aynısına ihtiyaç duyuyorsa meşrui olurlar.

1960'lardan bu yana ihtiyaç duymak, bir öğrenme amacı olmuştur. İhtiyaç duymayı öğrenmek gittikçe daha önemli bir iş haline gelmiştir. Doktorlar artık kendilerini hastanın ihtiyaçları ile kısıtlamıyorlar. Hastayı eğitmeyi "görev" olarak biliyorlar. Hasta artık teşhis edilen ihtiyaçlarım benimsemelidir. Tavsiye edilen tedavi için bilgilendirilmiş onay ve riayet ile anlatılmak istenen temel anlam budur. Sosyal hizmet görevlileri de artık müşterilerinin ihtiyaçlarının yönetirken tatmin olmuyorlar. Bu ihtiyaçları ortaya çıkararak ve talep etmek için eğitim almışlardır. İhtiyaçları tatmin etmek yerine yapısını yönetme, sosyal politika hazırlama işini refahtan öteye taşıma hazırlığıdır. İhtiyaçların sadece isnat ve yönetiminden elle tutulur hale gelmesi ile, hizmet görevlileri Skinnered Eden'a doğru giden yolda liderlik etmek istemişlerdir.

Son olarak, 1970'lerde "temel ihtiyaçlar" terimi ekonomi bilimine katıldı. Böylece politik bir söylem haline geldi. Yeni üreyen ekonomistler politika tavsiyelerini etkili ihtiyaç tatmininin etiklerine dayanarak detaylandırıdılar. Bu yeni, etiğe dayalı ekonomik düzene karşı çıkanlar, sürekli kendi çıkarını düşünen ekonomi teknikerleri tarafından saldırıya maruz kaldılar. Ancak ihtiyaçlara yaklaşık değerler biçerken ya da onları olası talep ölçüleri olarak kullandıklarında nadiren eleştirildiler. İhtiyaçlara yaklaşık değer biçerek onları, başkalarının üzerine düşen yükümlülükleri ölçmek için kullananlara verilen bir lakap olan sosyalist olarak yaf-talandılar.

Burada söz konusu olan, değişik ekollerden iktisatçıların genel anlamda ihtiyaç denen kelimeye teknik, matematiksel yöntemlerle

bir anlam kazandırmaları değil, bu terimin sıradan konuşmalarda kullanılmasıdır. Sadece politik münazaralarda değil, gelişigüzel konuşmalarda da karşılanmayan “ihtiyaçlar” insanlardan bahsederken daha fazla kullanılmaya başlamıştır. Ve bu durum sadece birkaç sene önce başlamıştır. “Az gelişmiş”in, son derece yardıma ihtiyacı olanın, doğum tarihi, Başkan Harry Truman’ın Point Four Programı’nı başlattığı duydurduğu konuşmasını yaptığı 10 Ocak 1949’dur. Diğer benzeşik olumsuz tanımlar dile daha gizli kapaklı girmiştir. “Cehalet” kelimesi ilk defa 1982’de Boston’da *Harvard Educational Review*²⁷ dergisinde kullanılmıştır. O zamandan beri “tanı konamamış,” “tedavi edilmemiş” ve “sigortasız” gibi istatistiki oluşumlar, mesleki olarak tanımlanabilir ihtiyaçlar ve talepler olarak konuların içine işlemiştir.

İhtiyaçların insanlık halini anlatmak için kullanılmasının sebebi gayet açıktır. İnsan, ihtiyaçları olan bir hayvan olarak düşünülmemektedir. Kùltürlerin ekonomiye, malların değere dönüşmesinin nihai sonucu bireysel benliğin kopuşu olur. O zaman da insanı somut yetersizliklerle tanımlamak doğal görünür.

İnsanın ihtiyaçları olan bir varlık olarak algılanması, bilinen bütün gelenekleri yıkan köklü bir değişikliktir. Benzer bir durum, eşitlik kelimesinin “sefalet” bakış açısıyla değişmiş bugünkü anlamı için de geçerli. İhtiyaçlar söylemi içinde insan eşitliği, bütün insanlığın temel ihtiyaçlarını ne olduklarının bilinmesine bağlıdır. İnsanların eşitliği her bir insanın özündeki haysiyet ve değerlere değil, eksik olan bir şeyin farkındalığı talep etmenin meşruiyetine dayalı olmuştur.

Tanımlanmış ihtiyaçlar söylemi aynı zamanda birbirimize yabancılaştığımızı da gösterir. Bir başkasının bakımını paraca destekleme sorumluluğunu hissettiğimiz için yabancılar arasında yaşıyoruz. Talepler ile ifade edilen ihtiyaçlar, diğerlerine olan sorumluluklarımızı tanımlıyor.

Japonya’da hasta, yaşlı ya da dengesiz olduğu için özel bakıma ihtiyaç duydukları algısı 1985’ten önce hiç de yaygın değildi. O yıl Birleşmiş Milletler Üniversitesi’nden Bayan Hashimoto iki toplumu karşılaştırdı: Biri ABD’de, diğeri Japonya’da. Japonya’da

27 Harvard Üniversitesi Eğitim Araştırmaları (Ç.N.)

%70 yaşlıya karşı Amerika'da %26 yaşlı, çocukları ile yaşıyor. Bunlardan, (Amerika'daki %6'ya karşılık) Japonya'daki %66'sı üç-dört kuşak bir arada yaşıyorlar. Japon geleneklerini bilen biri bu duruma şaşırtmaz. Japonya'da evlilik yoluyla aileye yeni üyeler katılır ve bizim geleneklerimizden farklı olarak ailenin yapısı bozulmaz. Sonuç olarak, kayıtlı bakımın ancak ciddi anlamda medikal bakım gereken durumlarda düşünülmesi, buna karşılık Amerika'da bütün yaşlıların bu sürece dahil olması hiç de şaşırtıcı değildir. Hashimoto'nun görüşmelerinin incelemesinde şaşırtıcı olan bulgu, Amerika'da 65 yaşın üzerindeki akrabalarının bakımını kendilerinin üstlendiği ailelerde, yaşlıların özel "ihtiyaçları"nın karşılanmasından bahsedilir. Japonya'da yaşlılar, ihtiyaçları dile getirilmeden, ailenin bir parçası olarak yaşarlar. Yaşlılara sağlanan şeye "konukseverlik" denebilir belki ama kayıtlı ya da kayıtsız herhangi bir bakım "ihtiyacından" bahsedilemez.

Japonya'nın ileri derecede modernleşmesine rağmen, çocukları 35 yaşın üzerinde olan ebeveynler aile içinde yaşlı olmanın nimetlerinden yararlanıyorlar. İktisatçılar, huzurevinde bakım masrafları ile yaşlı insanların evde bakılması arasındaki masraf farkını hesaplayıp evde bakımın ne kadar hesaplı olduğunu görebilirler. Ancak ekonomi dili, dört kuşağın bir arada yaşadığı evin ne nimetlerini ne de külfetini anlatmaya yetebilir. Ekonomik göstergeler ancak soyut kavramları hesaplayabilirler. Tampa'daki olayları Yokohomada'kilerle karşılaştırabilirler. Ancak tabiatıyla, bir kültürde gözlemlenebilecek sevinçleri ve üzüntüleri anlatmaktan uzak kalırlar. Kıtık kavranunun ekonomik edimi sonucu yapılan hizmet seçiminin sonuçları, bu insanı sevdiğiniz için yapılan yakınlıktan çok farklıdır. Bir insanı severek bakımını üstlendiğinizde sonuç, neşenin de üzüntünün de en yoğun halini yaşamak olur.

İhtiyaçlar söylemi, büyükannenin o zamana kadar bir parçası olduğu ailesinden ve köklerinden ayrılmasına sebep olur. İhtiyaçlar söylemi içinde bir nesne durumuna düşer ve yeni bir insan, bir senex æconomicus ortaya çıkar. Bu yeni kişi, başkasının yaptığı seçim sonucu kendi yatağında hastane bakımı verilen bir yabancıdır. Bundan böyle ev, bakım merkezine dönüşmüştür. Artık büyükannenin yaşlı bir kadın olarak ihtiyaçları karşılanacaktır. Sadece

hakkı olanı değil, ekonomik olarak açıklanabilir ihtiyaçlarına dayalı haklarını alacaktır.

1980'lerin başında ihtiyaçlar söylemi milyonlarca yaşlı Japon'u, o zamana kadar hem sosyal konumlarını hem de meskenlerini nitelleyen hayat tecrübelerini biriktirdikleri çevreden koparmıştır. Şu anki Japon ekonomisi dahi, kültürel değil de ekonomik bağlamda incelenen bu çağın gerektirdiği ihtiyaçları karşılamak için hazırlıksızdır. Geçen sene yüksek rütbeli Japon görevliler Meksika'ya gittiler. Sınai kalkınma paketi karşılığı, Japon şirketlerinin bir milyon yaşlı Japon'u tropik bir iklimde bakılması için bakım evleri açmaları için bir anlaşma imzaladılar. Ev halkının hem nimeti hem de külfeti olan yaşlılar, ekonomi için değersiz hale dönüştüler. Profesör Ui Jun'a göre, 1970'lerden bu yana fakir ülkelerin Japon ekonomisine yaptıkları en büyük katkı, atık ve diğer değersiz maddelerin elden çıkarılması imkanlarının sağlanması oldu.

Bir kültürün ekonomiye dönüşmesi olarak anlattığım durum, genellikle toplumun gittikçe daha fazla para kavramı ile hareket eder hale gelmesi olarak değerlendirilir. On seneden daha fazla zaman boyunca üzerinde çalışılması gereken olgunun, gelişmekte olan ülkelerdeki gittikçe yaygın hale gelen ekonomik yapıların, ekonomiye dayalı olmayan kültürel bağlam üzerindeki gölgeleri olması gerektiğini savundum. Ekonomik gelişmenin gölgesinde kültürel nimetler değersizdir. Büyükanne için yemek yapmak, ev halkı arasında bir işe, birçok metottan herhangi biriyle ölçülebilecek bir ekonomik katkıya dönüşmüştür. Ya da daha da gelişerek yok etnemiz gereken, geçmişe ait ve istenmeyen bir parça olarak düşünülür. Her iki bakış açısından da büyükanneye hakkını vermek iş, ki burada yemeğini hazırlamak, onun ihtiyaçlarını karşılamak düzeyine indirgendiğinde değeri olmayan bir işe dönüşmüştür.

Kültürel bağlam atık olarak düşünüldüğünde ekonomik değer yükselir ve nimetlerin üzerine gölgesi düşer. Değersizliğin yaratılması, ekonomik kavramların oluşması ve bu kavramların sebep olduğu tecrübeler için gereklidir.

"Değersiz" terimini daha önce "nimet" sözcüğünü seçtiğim sebeple seçtim. Bu terimleri ekonomik terimlerle anlatılamayacak

hisler oldukları için tercih ettim. İktisatçı kayba bir değer biçebilir. Dışsal maliyetleri, yani bir ürün yüzünden başkalarının yaşadığı ve ürünün fiyatının içine dahil edilebilecek kayıpları hesaplayabilir. Değer azalmasını ve riskleri hesap edebilir. Mesela, IBM'in yeni modeline taktığı düğmenin milyonlarca müşterisine verdiği zararın miktarını hesaplayabilir. Ancak kıtlık varsayımı ile seçenekleri oluşturan kavramlarla, arabanın hareket yeteneği üzerinde tamamen kurduğu tekel ile ayaklarını yeterli derecede kullanamayan bir insanın tecrübelerini ölçemez. Bir kişinin mahrum bırakıldığı şeyler kıtlığın tanım alanında yer almaz. Artık bir yerden bir yere gitmek için o insan uçak bileti alıp mil biriktirir. Coğrafi çevre ayaklarını bağlamıştır. Buna ayakların gereksizliği demek doğru olmaz. Ayaklar, birçok trafik mühendisinin iddia edeceği gibi, "ilkel ulaşım araçları" değildir. Ancak, birçok insan şimdiye kadar "ekonomi yapmaya alışmış" (herhalde anestezi yapılmışa benzer bir durum) olduğundan, benim değersiz diye nitelendirdiğim kayba karşı tarafsız kalıyorlar ve körleşiyorlar.

Değersizlik atık ile karşılaştırıldığında benim verdiğim anlam daha iyi anlaşılıyor. Atık, bir zamanlar insan coğrafyasının taşıta bağlı ulaşım yüzünden ayakların kullanımının gereksizleşmesi gibi, verimli bir kara parçasının bereketliliğinden geride kalanlar anlamına gelirdi. Ancak şimdilerde bu anlamundan uzaklaştı. Yaklaşık 1840'lardan bu yana atık, daha önceki kaynaklarda göremediğim bir anlam kazanıyor. Çiftçi toplumlar ve önceki yerleşim yerleri atık nedir bilmezlerdi. Endüstriyel üretimin başlarında dahi atık, tezgâhtan düşenlere denirdi. Daha sonraları, ne pahasına olursa olsun kurtulunnması gereken "işe yaramaz" bir madde anlamını aldı. Böylece atık, önemli bir ekonomi kategorisi oldu. Fayda vermeyenlerin miktarı, faydalı olanları geçtiğinde kullanılacak bir ölçüt haline geldi. Ancak her iki ekonomi terimi de nimetleri oluşturan ortam yok olduğunda, yani nimet değerini kaybettiğinde bir anlam kazanıyorlar. Ve bu yeni çevre insanları, ayaklarını kullanamaz hale getirip motorlu koltuk değneklerine mahkûm ediyor.

Bu yeni çevrede insanlar için ulaşım kaçınılmazdır. Daha da beteri, her şeye erişilebilen diğer çevredense bu çevrenin daha iyi olduğu kanısı yaygınlaşıyor. Dolayısıyla yaya kalanlar daha de-

ğersiz olarak görülüyor. Sonuç olarak ulaşımında bir aksama, kayıp olarak nitelendiriliyor.

Ben burada iktisatçıların arasında azalan ekonomik üretimin yeni bir soru oluşturduğu bir söylem konusunda konuda yardım talep ediyorum: Sizce nimetlerin yeniden değerinin anlaşılması için doğru yöntem bu mudur? Böyle bir söylemde esas konu, ekonominin kısıtlanması ve özellikle ekonomik yapıların kültürel alanın üzerine düşürdüğü gölgenin ortadan kaldırılmasıdır. Bu amaçla, kamusal sorunlar hakkında disiplinli bir şekilde, kıtlık varsayımını çağrıştıran kelimeler kullanmadan konuşabilmeyi öğrenmemiz lazım. Kalkınmanın sonlandığı noktada kamusal konular hakkında disiplinli bir şekilde konuşabilmem, ancak ve ancak değerler “nimet” ile ilişkilendirildiğinde mümkün olacaktır. Kalkınma sonlandığında, daha iyi bir dünya için değerlerden feragat konusunu konuşabiliriz.

Sessizlik Müşterektir

**“Asahi Sempozyumu:
Bilim ve İnsan, Bilgisayar Yönetimli Toplum” Açılış Konuşması
Tokyo, 21 Mart 1982**

Minna-san, Bilim ve İnsan forumunda konuşmayı büyük bir zevkle kabul ettim. Bay Tsuru’nun önerdiği “Bilgisayar Yönetimli Toplum” teması bir uyarı niteliği taşıyor. Maymun soyundan gelen insanların, makineleri hayatın her alanına sokmak istedikleri ve insanların makineleştiği şimdiden açıkça görülüyor. Yeni elektronik gereçler hakikaten insanları “onlar” vasıtasıyla ve onların kurallarıyla iletişimde bulunmaya zorlama gücüne sahipler. Makinelerin mantığına ters düşenler, makine kullanmanın hakimiyeti altında olan bu toplumda elenirler.

Elektronik cihazlara zincirli bulunan insanların makineye benzer davranışları, refah ve haysiyetleri için bir yozlaşma anlamına gelir ve bu birçok insan için uzun dönemde dayanılmaz hale gelir. Programlı çevrelerin hasta edici etkileri gözlemlendiğinde, bu çevrelerdeki insanların ağırkanlı, kudretsiz, kendini beğenmiş ve apolitik oldukları görülür. Politik süreç zarar görür çünkü insanlar kendi kendilerini yönetme becerilerini kaybederler; başkalarının yönetmesini beklerler.

Sayesinde yedi milyondan fazla okuyucunuzun, makineleşmenin kendi hayat tarzlarının içine işlemesini kısıtlama ihtiyacının farkında olmasını sağlayan Asahi Shimbun' u, Japonya' da yeni bir demokratik fikir birliğini teşvik çabalarından ötürü tebrik ediyorum. Böyle bir eylemi başlatanın Japonya olması çok önemli. Japonya, elektronik başkenti olarak düşünülür; bundan sonra insanların kendilerini yönetebilmeleri için elzem olan iletişim alanında kendini kısıtlama politikası ile bütün dünya için Japonya' nın model olması muhteşem olurdu.

Politik bir konu olarak ele alınırsa, elektronik yönetimine birçok açıdan yaklaşılabılır. Yaptığımız bu halk istişaresinin başında, konuya politik çevre bilimi açısından bakmayı teklif ediyorum. Son on yıl boyunca çevre bilimi yeni bir anlamı kazandı. Hâlâ biyoloji uzmanlığının bir dalı olarak tanımlanıyor ancak terim zaman geçtikçe daha geniş, teknik kararları inceleyen ve etkileyen genel bir politik oluşum olarak kullanılmaya başladı. Bu konuşmada insan çevresini teknik açıdan değiştiren, incitmeden söylemek gerekirse, politik (ama uzmanlarca olması şart olmayan bir) kontrol altına alınması gereken yeni elektronik cihazlara odaklanmak istiyorum. Konuşmamın konusunu, ülkeniz hakkında bildiğim her şeyi bana öğreten üç Japon iş arkadaşım ile, Profesör Yoshikazu Sakamoto, Profesör Joshira Tamanoi ve Profesör Jun Ui ile seçtik.

Bu kürsüde, kalan on üç dakikada politik çevre bilimi için önemli bir ayrımı açıklayacağım. Çevreyi, müşterek ve kaynak amaçlı olarak ikiye ayıracağım. Hem sağlam bir teorik çevre bilimi hem de daha etkili bir çevre bilimi hukuk sistemi oluşturulması, bu ayrımı yapabilmemize dayanır.

Minna-san, bu noktada, keşke Zen şairiniz büyük Basho tarafından yetiştirilmiş bir öğrenci olsaydım diye düşünüyorum. O zaman belki de sadece on yedi hecede, insanların geçim faaliyetlerinin bir parçası olan müştereklerle, modern hayatın gerektirdiği malların ekonomik olarak üretimine yarayan kaynaklar arasındaki farkı ifade edebilirdim. Şair olsaydım bu ayrımı o kadar güzel ve isabetli bir şekilde yapardım ki kalbinize işler ve unutulmaz olurlardı. Ne yazık ki bir Japon şair değilim. Sizinle, son yüzyıl içinde bu ayrımı ifade etme kabiliyetini kaybetmiş İngilizceyi kul-

lanarak ve üstüne üstlük çeviri aracılığıyla konuşmam gerekiyor. Çeviri dehası Bay Muramatsu'ya güvenebildiğim için İngilizce kelimelerin mazide kalmış anlamlarını Japonya'da bir konuşmada kullanabiliyorum.

"Müşterek," Orta Çağ'a ait kelimedir. Japon arkadaşlarıma göre hâlen Japoncada var olan *iriai* kelimesine karşılık gelir. "Müşterek," *iriai* gibi, sanayileşme öncesi dönemde, çevrenin belirli bazı durumlarını ifade için kullanılmıştır. İnsanlar, gelenek hukukunun çevre açısından kesinlik kazannuş bölümlerine müşterek ismi vermişlerdir. Çevrenin, kendi eşiklerinin ötesinde ve sahip olduklarının dışında kalan, mal üretimi amaçlı değil kullanılmak hakkına sahip oldukları, ancak evleri için geçimlerini sağlayabilecekleri kısmına müşterek ismi vermişlerdir. Müşterekleri tanımlayarak çevreyi insancılaştıran gelenek hukuku, genellikle yazılı bir hukuk değildir. Yazılı bir hukuk olmama sebebi sadece insanların yazma ihtiyacı duymaması değil, aynı zamanda korunduğu şeyin aslında paragraflara dökülemeyecek kadar karmaşık bir gerçeklik olmasıdır. Müşterekler kanunu, yoldan yararlanma, balık tutma, avlanma, ormanda odun ve tıbbi bitkiler toplama haklarını düzenler.

Bir meşe ağacı müşterek sayılabilir. Yazın gölgesi çobanlar ve sürüleri için, palamutları çevre köylülerinin domuzları için, kuru dalları köyün dullarına yakıt olarak, baharda bazı taze ince dalları kilise için süs olarak ve güneş batımında köylülerin toplanması için bir mekân olarak ayrılmıştır. İnsanlar müştereklerden, *iriai*'den bahsederken çevrenin kısıtlı, toplumun hayatta kalması için elzem, farklı açılardan farklı gruplar için gerekli, ancak ekonomik açıdan kısıtlı olmayan bir yönünden bahsederlerdi.

Bugün üniversite öğrencileriyle Avrupa'dayken "müşterek" kelimesini kullanıyorum (Almanca'da Allmende ya da *Gemeinheit*, İtalyanca'da *gli usi civici*) ve dinleyicilerim hemen 18. yüzyılı zihinlerinde canlandırıyorlar. İngiltere'de her bir köylünün birkaç koyunu otlattığı otlakları ve "etrafı çevrelenerek," merayı müşterek konumundan ticari amaçla yetiştirilen sürülerin salındığı otlaklar haline dönüşmesini tasavvur ediyorlar. Ancak öncelikle, öğrencilerim müştereklerin çevresinin çitle kapatılması ile icat edilen fa-

kirliğı, topraklarından edilip maaşlı çalışmaya talim etmek zorunda kalan köylülerin fakirleşmesini ve toprak sahiplerinin bu ticari dönüşümden dolayı zenginleşmelerini düşünüyorlar.

Öğrencilerimin ilk tepkileri, yeni kapitalist düzenin başladığını düşünmek oluyor. Bu sancılı başlangıçla karşı karşıya kaldıklarında, çitle alan çevrelemenin daha temel bir anlamı da olduğunu unutuyorlar. Müştereklerin çevresinin çevrilmesi yeni bir çevre düzeninin başlangıcıdır. Bu çevreleme sadece fiziksel anlamda müştereklerin kontrolünün köylüden toprak ağalarına geçmesi anlamına gelmez. Toplumun çevreye bakışında da son derece önemli bir farkı vurgular. Hukuksal sistemde çevre insanların ihtiyaçları kadarını karşılayabildikleri bir müşterek olarak görülürken, alanların çevrenmesi sonucu çevre, "teşebbüslerin" kullanımında, ücretli işçiliğin geçerli olduğu, doğanın müşterilerin temel ihtiyaçlarını karşılayabilmek için mal ve hizmete aldıkları bir kaynak haline dönüştü. Bu dönüşüm politik çevrebiliminin kör noktasıdır.

Bu bakış açısı değişikliği otlaklar: değil de yolları düşünürsek daha iyi anlaşılabilir. Hepi topu yirmini sene önceki Mexico City'nin eski ve yeni kısımları arasında ne büyük bir fark vardı. Şehrin eski kısımlarında sokaklar müşterekti. Sebze ve kömür satmak için yollarda oturulur, kahve ya da tekila içmek için sandalye konur, mahallenin muhtarını ya da bir eşeğin ederini belirlemek için toplantılar düzenlenirdi. Eşekler kalabalığın ortasından yürütülür, ağır yüklü hayvanın ya yanından yürünür ya da üstüne binilirdi. Çocuklar yol kenarındaki su yollarında oynar, insanlar bir yerden bir yere gitmek için yollardan yararlanırlardı.

Bu tür yollar insanlar için yapılmışlardı. Her gerçek müşterek gibi, yollar orada yaşayan ve oranın yaşanabilir bir mekân olmasını sağlayan insanlar için vardı. Yolun iki yanındaki evler günümüzdeki anlamı ile özel mülkler ya da işçilerin bir gecelik yevmiyesine bedel özel garajlar değillerdi. Mahrem olanla ortak olan arasındaki fark hâlâ mevcuttu ancak ekonomik kalkınmanın karşısında ne bu mahremiyet ne de müşterek yollar varlığını koruyamadılar.

Mexico City'nin yeni bölgelerinde yollar artık insanlar için değil. Artık arabalar, otobüsler, taksiler, kamyonlar yolları kullanılı-

yorlar. Hatta bir otobüs durağına gitmeye çalışmıyorlarsa, yolda insan görmeye dahi tahammül yok. Şimdilerde yollarda otursalar ya da yol ortasında dursalar trafiğin akmasına engel olurlar ve tehlike altında olurlar. Yollar müşterek konumundan sadece araçların dolaşımına açık bir kaynak konumuna düştü. İnsanlar kendi kendilerine seyahat edemez hale geldiler. Hareketleri trafiğe bağlı duruma geldi. Ancak kemerlerini takıp gaza basıldığında hareket edebilir duruma düştüler.

Toprak sahiplerinin arazileri tahsisi çok kolay olmadı ancak toprağın (ve tabii yolların) müşterek olmaktan çıkıp kaynak haline dönüşmesi çok yakın zamanda ve hiçbir zorlukla karşılaşmadan gerçekleşti. Çevrenin bir iki kişi tarafından paylaşılması açıkça katlanılması zor bir suistimal olarak görüldü. Oysa daha ciddi boyutta bir bozulmuşluk olarak kabul edilmesi gereken diğer durum, insanın sanayi iş gücüne ve tüketici konumuna dönüşmesi son zamanlara kadar son derece normal olarak kabul edilmişti. Yaklaşık yüz yıl kadar bir süre, politik partiler çevre kaynaklarının hızla özelleştirilmesini engellemeye çalıştılar. Ancak durum müştereklerin yok olması değil, kaynakların özel kullanımı açısından tartışıldı. Böylece kapitalizm karşıtı politika şu ana kadar müştereklerin yasal olarak kaynaklara dönüştürülmesini desteklemiş oldu.

Son zamanlarda toplumun alt kesimlerinde yeni bir “günümüz entelektüeli” grubu, yaşanan bu durumun farkına varmaya başladı. Etrafın çevrelenmesi, insanların bütün tarih boyunca hayatta kalmasını sağlayan çevreyi kullanma hakkını ellerinden aldı. Bir kere kabul edildikten sonra da bu çevreleme toplumu yeniden tanımladı; yerel toplumun kendi kendine hareket etmesinin gerekliliğini ciddiye almadı ve böylece doğal alanların bu şekilde çevrelenmesi kapitalistlerin, profesyonellerin ve ülke bürokratlarının lehine işledi. Doğal alanların sınırlandırılması, bürokratların yerel halkı kendi kendilerine yetemeyecekleri şeklinde tanımlamasına imkân sağlar. İnsanlar, hayatta kalabilmek için, kendileri için üretilen malları tüketen ekonomik bireyler haline gelirler. Özünde birçok vatandaşın eylemi, bu çevresel olarak başlatılmış hareket ile insanların tüketici olarak yeniden tanımlanmasına karşı bir isyanı temsil eder.

Minna-san, benim otlaklar ya da yollar değil elektronik hakkında konuşmamı rica etmişsiniz. Ancak ben bir tarihçiyim; sırasıyla geçmişte bildiğim halleriyle önce kırsal müşterekler, sonra da elektroniklerin hayatımızdaki müşterekler üzerindeki daha büyük çaptaki tehditi hakkında konuşmak istedim.

Sizinle konuşan bu adam elli beş sene önce Viyana'da doğdu. Doğumundan bir ay sonra önce bir trene sonra da bir gemiye konup Brac Adası'na²⁸ getirilmiş. Dalmaçya kıyısında bir köyde, büyük babası ona çok iyi şartlarda bakmak istemiş. Büyükbabam, Kyoto'nun Muromachi tarafından yönetildiği zamanlardan beri ailesinin yaşadığı evde oturuyordu. O zamandan bu yana Dalmaçya Kıyıları, Venedik yöneticileri, İstanbul padişahları, Almanissa korsanları, Avusturya imparatorları ve Yugoslavya kralları gibi birçok hükümdar gördü. Ancak yöneticilerin dilleri ve uniformaları değişse de geçen beş yüz yıl içinde günlük hayatta pek az değişiklik oldu. Büyükbabanın çatısını yine aynı zeytin ağacı kirşler ayakta tutuyor. Yine aynı fiçıda şarap bekliyor, aynı tekne de balık yakalıyor ve zeytinyağı hâlâ Edo gençken dikilen ağaçlardan elde ediliyor.

Büyükbabam ayda iki kere gazete alırdı. Şimdilerde buharlı vapurla üç günde gelen gazete o zamanlar şalupa ile beş günde gelirdi. Benim doğduğum zamanlarda ana yollardan uzakta yaşayanlar için zaman neredeyse fark edilmeyecek kadar yavaş akardı. Çevre çoğunlukla müşterekti. İnsanlar kendi inşa ettikleri evlerde yaşar, hayvanlarının ayaklarının seslerinin duyulduğu yolları adımlar, sularını tedarik etmek ve kullanmak konusunda özerk idiler. Söz alınak istediklerinde kendi seslerini kullanıyorlardı. Brac'a varışından sonra bütün bunlar değişti.

1926'da birnerek adaya geldiğim gemi ile adaya ilk ses yükseltici getirildi. O zamana kadar böyle bir aleti adada sadece bir avuç insan biliyordu. O zamana kadar birçok kadın ve erkek az çok aynı derecede güçlü sesleriyle düşüncelerini ifade etmişlerdi. O andan itibaren durum değişti. O andan itibaren kimin sesinin yükseltileceğini mikrofona erişim belirler oldu. Sessizlik artık müşterek olmaktan çıktı; ses yükselticilerin yarıştığı bir kaynak haline geldi.

28 Brac Adası Hırvatistan'a bağlı, Adriyatik Denizi'nde bulunan bir adadır (ÇN)

Dil de yerel bir müşterek olmaktan çıkıp haberleşme için ulusal bir kaynak haline döndü. Nasıl toprak ağaları bireysel çalışan çobanların birkaç koyun bakmalarına izin vermeyip ulusal üretimi artırırsa, ses yükselticiler de sessizliğin her kadın ve erkeğe sağladığı kendine uygun ve eşitlikçi sesi ortadan kaldırdı. Ses yükselticiye sahip değilseniz sessiz kalmaya mahkumdunuz.

Umarım aradaki paralellik açıkça görülüyordur. Mekânın müşterekliğinin zarar verilmeye müsait ve trafik tarafından tehdit ediliyor olması gibi konuşma hakkının da müşterekliği aynı derecede tehdit altındadır ve günümüz iletişim imkanlarının içine işlemesi ile zarar görmeye müsaittir.

Dolayısıyla tartışmaya sunduğum konu, yeni elektronik cihaz ve sistemlerin, bize daha yakın ve uygun olan ve sessizlik gibi bozulmaya son derece müsait müştereklerle yaşamamıza zarar vermelerini nasıl önleyeceğimiz sorunudur. Batı ve doğu geleneklerine göre sessizlik, bireylerin var olması için elzemdir. İnsan taklidi yapan makinelerce de sessizlik elimizden alınır. Nasıl artık hareket etmek için makinelere ihtiyaç duyuyorsak, yakında konuşmak ve düşünmek için dahi makinesiz yapamayacak hale gelebiliriz.

Doğarın müştereklikten çıkıp daha verimli bir kaynağa dönüşmesi, çevresel bozulmanın en temel halini oluşturur. Bu bozulmanın kapitalizmin tarihiyle çakışan ancak tamamen onunla bağdaştırılamayacak uzun bir geçmişi vardır. Ne yazık ki şu ana kadar bu dönüşümün önemi politik çevre bilince ya gözden kaçmıştır ya da önemsenmemiştir. Elimizde kalan müşterekleri koruma adına bir savunma yapacaksa, bu durumun ciddiyeti kabul edilmelidir. Bu savunma bin dokuz yüz seksenlerdeki politik hareket için elzem halk hareketini oluşturur. Bu görev ivedilikle icra edilmeli çünkü müşterekler polissiz var olabilir ancak kaynaklar asla. Aynı trafik gibi bilgisayarlar polisi ve birbirlerini, bizim anlayamayacağımız şekillerde arayabilir ve uyarabilir.

Tabiatları gereği kaynaklar polis korumasız var olamazlar. Bir kere korumaya alındıklarında da tekrar müşterek konumuna dönüştürülmeleri son derece zor olur. İşte durumun aciliyeti bundan kaynaklanmaktadır.

Mesken

İngiliz Kraliyet Mimarlar Enstitüsü²⁹

York, İngiltere, Temmuz 1984

(İngiliz Kraliyet Mimarlar Enstitüsü'nün 150. Yıl Kutlamaları)

Evler insanlara mahsustur. Vahşi canavarların yuvaları, sürülerin ahırları, yolcu vagonlarının hangarları ve arabaların garajları vardır. Sadece insanların evleri vardır. İkamet etmek bir sanattır. Her örümcek, cinsine özel bir örüntüyle ağ örme yetisi ile doğar. Bütün hayvanlar gibi örümcekler de genleri tarafından programlanmışlardır. Sanatçı olan tek hayvan insandır ve ikamet sanatı, yaşama sanatının bir parçasıdır. Bir ev, kuş yuvası ya da garaja benzemez.

Birçok dilde yaşamak kelimesi ikamet etmek anlamında kullanılır. "Nerede yaşıyorsun?" sorusunu sormak, varlığının dünyaya bir şeyler kattığı yeri öğrenmeye çalışmak anlamına gelir. Nasıl bir eviniz olduğunu söyleyin, size kim olduğunuzu söyleyeyim. Bu yaşamak ve mesken tutmak denklemi dünyanın yaşanır olduğu, insanların da gerçekten yaşadığı zamanlara kadar gider. O zamanlar ev sahibi olmak, günlük hayatın ev ile iç içe olması anlamına gelirdi. Yaşamak, günlük hayatın süreçle-

29 Royal Institute of British Architects (ÇN)

rinin etkisiyle insanın özvarlığının yaşadığı yerde iz bırakması demektir. Bu iz, gelecek nesiller tarafından taş üstüne kazınmış ya da her yağmurlu dönemde yeniden saz ve yaprak ile çizilen bir resim olabilirdi. İnsanın yaşam izleri de yaşayanlar gibi kısa ömürlü idi. Evler şimdiki gibi kullanımından önce hazır olup daha oturmadan çürümeye başlamaz, içinde yaşanmadan oturmaya hazır olmazdı. Çadırların her gün tamir edilmesi, doğrultulup düzeltilmesi, sağlamlaştırılması gerekirdi. Bir ev yaşayanlar tarafından değiştirilir ve bu değişim çevresini etkiler. Öyle ki bazen evin önündeki bir eğimden orada yaşayanların çocuklarının evli, büyüklerin hâlâ hayatta olup olmadığı anlaşılır. Binalar bir yaşam boyu kullanımdan diğerine ayakta kalır, gelenekler binalarda önemli izler bırakır. İlk temel taşıın atılmasından çatı kirişinin yerleştirilmesine kadar nesiller gelip geçmiş olabilir. Bir şehrin dörtte birinde evler henüz tamamlanmamış olabilir. On sekizinci yüzyılın ortalarına kadar şehrin gözde mahallelerinin sakinleri, mimarların onlara dayattığı değişikliklere dayanıp kendi yaşam düzenlerini savunmuşlardır. Mesken tutınak, E. P. Thompson'un³⁰ da gayet iyi açıkladığı gibi, ahlaki iktisatın bir parçasıdır. Evler düzen, temizlik, güvenlik ve güzel görünümü sağlamak amaçlı düzenlenen kralın bulvarlarına, on dokuzuncu yüzyılda sokakları ve evleri numaralandıran polise, kanalizasyonları ve vanaları inşa eden ustalara boyun eğmişlerdir. Refah sayesinde her vatandaşın nedense sahip olmak zorunda olduğu garaj ve televizyon yüzünden neredeyse yok olma tehlikesi atlatmışlardır.

Yaşam yeri yaratmak mimarlar ile çözülebilecek bir problem değildir çünkü bu güncel bir sanattır, kontrolden çıkacak kadar özgürleşebilir; sadece biyologların ya da sistem analizcilerinin dışında bir dünyaya ait olan hassas bir karmaşıklığı vardır. Her şeyden öte, dünya üzerinde ayrı şekilde yaşam düzenini kuran iki toplum yoktur. Yaşam alışkanlıkları ve yaşam yerleri birbirine oldukça benzer. Antropoloji terimi ile ifade etmek gerekirse her geleneksel mimari, her ana dil gibi benzersizdir. Bütününde ya-

³⁰ 1924-1993 tarihleri arasında yaşamış İngiliz tarihçi, yazar, sosyalist ve barış savunucusudur (ÇN)

şama sanatı –yani sevmek, hayal etmek, acı çekmek ve ölmek sanatı – her bir yaşamı benzersiz kılar. Bu yüzden ki Comenius³¹ ya da Pestalozzi³²’nin yöntemleriyle, öğretmenle ya da televizyon vasıtasıyla öğretilmeyecek kadar karmaşıktır; ancak gözlemlenip öğrenilebilir. Herkes büyüyerek, bir kadın ya da erkek olma hakkını elde ederek kendine özgü bir konuşmacı ve kendi çapında bir mimar olur. Bu yüzden mimarların bina inşa ettiği Kartezyen, üç boyutlu homojen alanlar ve yaşayanların içinde yaşarken oluşturduğu kendine has dokusu olan evler birbirinden tamamen farklı alanlardır. Mimarlar ancak bina tasarlar. Özgün yaşayanlar ise yaşadıkları alanları yaşanır hale getirirler.

Zamanımızın meskûnları topolojik olarak başka bir dünyada yaşarlar. Onlar için bulundukları konutun koordinatları, tecrübe ettikleri tek dünyadır. Sürü çobanı Peul³³, yarıdan sarkan Dogon³⁴, balık tutan Songhai³⁵ ve yelpazeli Bobo³⁶’nun bulunduğu mekâna uygun şekilde yaşadığına inanmakta zorluk çekerler. Günümüzün meskûnları için bir mil bir mildir ve birbiri ardına gelir çünkü dünyanın merkezi yoktur. Yaşayan için ise dünyanın merkezi, günlerini geçirdiği yerdir ve nehrin yukarısına doğru on mil, çöldeki bir milden daha yakın gelebilir. Birçok antropoloğa göre yaşayanın içinde bulunduğu kültür, onun dünyaya bakışını etkiler. Aslında olan ise, bu kültürün onun yaşadığı alanın özelliklerini belirlemesidir.

31 1592-1670 tarihleri arasında yaşamış Macar felsefeci, pedagog ve din bilimcisi. Modern eğitimin babası kabul edilir. Latince yerine yerel dilde yazılan resimli ders kitabını, basitten karmaşığa doğru programlanmış öğrenme yöntemini icat etmiş, yaşam boyu eğitimi, ezberdense mantığa dayalı öğretimi, fakir çocukların ve kadınların eğitimini desteklemiştir. (ÇN)

32 1746-1827 tarihleri arasında yaşamış İsviçreli pedagog ve eğitim reformcusudur. “Beyin, el ve kalple öğrenim” sloganı ile İsviçre’de birçok eğitim enstitüsü kurmuştur (ÇN)

33 Peul, Fula kabilesi insanlarına verilen Fransızca isim. Göçebeler ve çoğunlukla Batı Afrika’da bulunurlar. (ÇN)

34 Dogon, Batı Afrika’daki Mali’de bulunan, kumdan yarıları ile bilinen, yaklaşık 150 kilometrelik bir alandır. Arkeolojik, etnolojik ve coğrafi özelliklerinden ötürü 1989’da Unesco Dünya Mirasları Listesi’ne girmiştir. Halkına Dogon ismi verilir (ÇN)

35 Fula kabilesine bağlı bir grup 18. yüzyılda Nijerya’ya göç edip oranın yerel halkı Songhai ile evlilikler vasıtasıyla yerleşmiştir. Songhai’ler Nijerya Nehri kıyısında yaşıyorlardı. (ÇN)

36 Bobo, Mali’de yaşayan, tarımla geçinen bir başka yerel kabile ismidir (ÇN)

Meskûn, meskeni için çok çaba harcar. Bir çatı altında uyuma ihtiyacı, kültürel olarak kendisinden beklenen bir ihtiyaca dönüşmüştür artık. Barınma serbestliği artık onun için önemsizdir. Önceden inşa edilmiş binalarda belirli bir metrekare talep etme hakkına sahiptir. Sunulan hizmetleri kullanma hakkına ve becerisine son derece önem verir. Yaşama sanatı onun için bir cezadır; yaşama sanatına ihtiyacı yoktur çünkü onun ihtiyacı bir apartman dairesidir; tıpkı tıbbî cihazlara güvendiği ve ölme sanatını hiç aklına getirmedeği için acı çekme sanatına ihtiyacı olmadığı gibi.

Meskûn, onun için yapılmış bir dünyada yaşar. Artık otoyollarda yürümeye izni olmadığı gibi duvarında delik dahi açamaz. Ardında iz bırakmadan yaşar. Bıraktığı izler göçük, yıpranma ve aşınma olarak görülür. Ardında bıraktıkları çöp adı altında toplanır ve atılır. Çevre, müşterek yaşam alanından çıkıp insanlar için garaj, ticari mal ve arabaların yapımı için bir kaynak durumuna dönüştürülmüştür. Toplu konutlar meskûnlar için odacıklar sağlar. Bu tür toplu konutlar onlar için planlanmış, inşa edilmiş ve donatılmıştır. İnsanın kendi evinde yaşamasının birtakım avantajları vardır elbette. Sadece zenginler kapının yerini değiştirip duvara çivi çakabilir. İnsanın kendine özgü yaşam alanlarının yerini birbirine benzer garajlar almıştır. Tayvan'dan Ohio'ya, Lima'dan Pekin'e konutların hepsi birbirine benzer. Gittiğiniz her yerde insanlar için inşa edilmiş aynı garajları görebilirsiniz; iş gücünü gece boyunca yerleştirebileceğiniz, ulaşım imkânları açısından elverişli raflara benzerler. Kira sözleşmesi ya da kredi başvurusu ile usulüne uygun olarak kayıt altına alınmış, kendileri için üretilmiş barınaklarda yaşayan ineskûnlar, yaşayanların zevkine göre inşa edilen evlerde yaşayanların yerini almıştır.

Birçok toplu bir yerde tutulmak yoksulluk, mutsuzluk belirtisidir; yetim yetimhaneye, hacılar otele yerleştirilir, mahkûmlar hapse konur, köleler gece kilit altında tutulur ve askerler, sadece 18. yüzyıldan bu yana barakalarda konaklarlar. Ondan önce ordu dahi kendi kampını kendisi kurardı. Her bir bireyine barınma imkânı sağlayarak insanları, benim yaşamak diye adlandırdığım sosyal ve toplumsal davranıştan "kurtaran" tek toplum, sanayi toplumdur. Bundan böyle, artık kendi evlerini kendileri

yapma özgürlüğüne sahip olanlar ya çok zenginlerdir ya da anormal olarak kabul edilirler. Bu durum, sözde “kalkınmanın” henüz ev yapmayı unutturamadığı kesim ve sanayi görüntüsünü yaşanamaz hale getirecek yeni barınma şekilleri arayan kimseler için de geçerlidir.

Hem modern yaşamı reddeden hem de post-modern insanlar, toplumun insanların konumsal olarak kendilerini savunmasına getirdiği bu yasağa karşı gelirler ve ev anlamında yarattıkları “saçmalıklar” yüzünden sürekli polise hesap vermek zorunda bırakılırlar. Diledikleri gibi yerleşik yaşama özgürlüklerini icra ettikleri ölçüde işgalci, mütecaviz ve anarşist olarak adlandırılırlar. Aynı durum Lima’da nadasa bırakılan topraklara yerleşen Kızılderililer, Rio de Janeiro’daki *favela*’larda³⁷ kırk sene yaşadktan sonra yerlerinden edilen *favellados*, Berlin’in Kreuzberg bölgesindeki yıkıntıları evleri olarak kabul eden öğrenciler, Güney Bronx’taki duvarla kapatılmış ve yanmış binaları zorla ele geçirmiş Porto Rikolular için de geçerli olmuştur. Bulundukları bölgeye ya da binaya zarar verdikleri için ya da komşularının sağlığını ve huzurunu tehlikeye attıkları için değil, bireyi standart garaj ihtiyacında olan bir birim olarak gören toplumsal önermenin zorlaması yüzünden yerlerinden edilecekler.

Hem Andes’ten Lima’nın dış mahallelerine inen Kızılderili kabilesi hem de şehir imar müdürlüğü ile bağını koparan Şikago belediye meclisi, şimdilerde yaygınlaşan yurttaş modeli olan *homo castrensis*’in, yani yerleşik insan modelinin eleştirilmesine sebep olur. Ancak her iki durum da toplumda farklı tepkiler yaratır. Kızılderililere, kendilerine barınak sağladığı için devlete şükretmeleri için eğitilmeleri gereken dinsizler gibi davranılır. Devletten bağımsız davranan belediye meclisi ise daha ciddi bir problem yaratır çünkü şehrin sağladığı barınakların kısırlaştırıcı etkilerini gözler önüne serer. Dinsizlerden farklı olarak bu şekilde bir hak tanımazlık, görünüşte birbiriyle çelişiyor görünen bütün güncel ideolojilerin temelini oluşturan kentsel din önermesini tartışmaya

37 Brezilya’da 19. yüzyılda yaşayacak bir yeri olmayan askerlerce inşa edilen kenar mahalle. İsmi o bölgede çokça bulunan, deri rahatlığına yol açan bir ağaçtan almıştır Şehirde oturamayan fakir insanların barındığı bu mahalle nüfusun %6’sını barındırır (ÇN)

açar. Bu önermeye göre, *homo castrensis* olarak vatandaşlar “konut” denen ticari mala ihtiyaç duyar; hatta vatandaşların yasal olarak barınma hakkı kanunda yazılıdır. Başkaldıran meclis barınma hakkına değil, barınma hakkı ile barınma özgürlüğü çakıştığı somut kanıtlara başkaldırır. Nitekim böyle bir çatışma olduğunda bu özgürlük barınma hakkından daha değerlidir.

Yerel değerler ile ekonomik değerlerin çakışması sadece iç mekânların düzenlenişi ile kısıtlı değildir. Farklı bir şekilde de olsa insanların kapılarının önü de barınma türü ile ilintili olarak düzenlenir. Sahip olunan oturma alanının kapı eşiğinin içi ve dışı olmak üzere iki bölümü vardır. İç ev, dışı ise müşterektir. Dışı toplumu, içi ise ev halkını barındırır. Nasıl her iki toplumun ev düzeni aynı değilse, müşterek alanları da birbirinden farklıdır. Kimin müşterek alanları nasıl, ne zaman, ne kadar kullanacağını gelenekler belirler. Evin ev halkının uzantısı olması gibi, müşterek alanlar da toplumun uzantısıdır. Müşterek alanlar olmadan barınmadan bahsedemeyiz. Bir göçmen, otoyolların sokak ya da patika olmadığını, ulaşım için gerekli bir kaynak olduğunu hemen anlar. New York’a yerleşen pek çok Porto Rikolunun kaldırımların plazaların bir uzantısı olmadığını anlamalarının seneler aldığını gözlemledim. Avrupa’nın her yerinde Türkler, Almanları umutsuzluğa düşürecek derecede umarsızca, iskemlelerini kapının önüne yerleştirip sohbet ederler, iş konuşurlar, kahve içerler. Müştereklerden vazgeçmek, trafiğin de kapı önünde dedikodu yapmak kadar iş için kötü olduğunu anlamak zaman alır. Günümüzün “konut tüketicisi” için özel alan ile ortak alan arasındaki fark, kapı eşiğinin vurguladığı geleneksel iç ve dış alan farkını ortadan kaldırır. Ne yazık ki çevrebilimcilerimiz henüz konutların ticari mala dönüşmesinin çevreye verdiği zararın farkında değildir. Ancak müştereklerin ekonomik kaynaklar olarak algılanmasının yaşama sanatına zarar veren bir çevresel faktör olduğu kabul edildiğinde politik çevre bilimi etkili ve kökten çözüm üretebilir.

Müştereklerin yok olduklarının bir göstergesi, dünyamızın ne kadar yaşanmaz hale gelmiş oluşudur. İnsan sayısı arttıkça mantığa aykırı olarak dünyayı yaşanmaz hale dönüştürüyoruz. Barınacak insan sayısı arttıkça geleneksel mimariye açılan savaş-

ta son safhaya gelindi ve insanlar kıt olan konutlardan edinmeye zorlandı. Bir nesil önce Jane Jacob geleneksel şehirlerde şehirler genişleyip insanlar birbirine yakın yaşamaya başlayınca yaşam sanatı ve müşterek alanların canlılığının arttığını ileri sürmüştür. Ancak son otuz senedir dünyanın hemen hemen her yerinde yerel toplumların yaşam sanatlarına zarar veren ve böylece artan bir kıtlık hissi yaratan bir süreç yaşanmıştır.

Müştereklerin kullanımının halkın elinden alınması, su kaynaklarının zehirlenmesi kadar acımasız bir durumdur. Konutlaşmanın yaşama alanlarını ele geçirmesi, endüstriyel kirliliğin yaratılması kadar mide bulandırıcıdır. Yeni yaşam tarzları arama özgürlüğü ile çakıştığı zaman toplu konutlaşmanın yasal olarak desteklenmesi, “üreten insan” çiftinin yaşam tarzının yasal olarak zorla kabul ettirilmesi kadar baskıcıdır. Yaşama özgürlüğü ve yaşanabilir bir çevreyi korumak şu anda sadece bir azımlık hareketi gibi görünür ve bu hareketler bile azınlığın istediği özgürlük ve yaşanabilirlik ilkelerini yanlış anlayan mimarlarca zarar görmüştür.

“Kendi evini kendin yap” fikri bir hobi ya da gecekondu semtlerinin tesellisi olarak ortaya çıkmıştır. Köy hayatına dönüş romantik bir hayaldir. Şehrin içinde balık tutulan göller, tavuk kümesleri sadece oyun amaçlıdır. Sorun yaşanmayan mahallelere inceleme amaçlı giden yüksek maaşlı sosyologlar oraların da düzenini bozar. Gecekondulaşma sivil itaatsizlik, evleri güçlendirme çabaları ise daha iyi ve daha fazla konutlaşma isteği olarak görülür. Ancak sadece konut alanında değil eğitim, tıp, ulaşım ya da levazım alanlarında da modaya kapılınayan, doğru bildiğini yapan insanlar da sadelik yanlısı değildir. Tanıdığım bir aile Appalachian Dağları’nda³⁸ birkaç keçi yetiştiriyor, akşamları ise pille çalışan bir bilgisayarla oyun oynuyor. Harlem’de bir gecekonduya yasal olmayan bir şekilde kalan ama kızlarını özel okula gönderen birini biliyorum.

Ne kadar alaya alınsalar ya da psikiyatrik tanıya maruz kalsalar da bu tür insanlar hep var olacaktır. Artık Calvinist hippile-

38 Kuzey Amerika’da bulunan bu dağların orijinal adı Appalachian Mountains. (ÇN)

rin vicdanına sahip değiller ve kendi politik becerilerini ve bakış açılarını geliştirdiler. Tecrübelerine dayanarak, geride bıraktıkları rahat yaşamdansa yeniden kavuştukları yaşama sanatı onları daha mutlu ettiğini düşünüyorlar. Ve sanayi toplumunun yarattığı *homo castrensis* ile ilgili önermeleri reddetmekte gittikçe artan bir şekilde başarılı oluyorlar.

Yaşam alanlarının eskiden olduğu gibi kullanılmasının günümüzde bazı mantıklı sebepleri de vardır. Modern makineler, metotlar, malzemeler sayesinde insanların bazı şeyleri kendilerinin yapması çok daha kolay ve daha az yorucu. Eğitilmiş inşaat işçileri bu yeni düzene ayak uydurup hem kendileri hem de toplum için daha faydalı olmak adına mesleklerinin gereklerini yeniden gözden geçiriyorlar. Yetmişlerde inşa edilen kullanışsız binaların önceleri gözde büyüyen tadilatı şimdilerde mantıklı geliyor. Seçim kampanyası sırasında Meksika cumhurbaşkanı şüpheyi yer vermeyecek şekilde, Meksika ekonomisinin ne şimdi ne de gelecekte vatandaşları için konut sağlayamayacağını belirtmiştir. Bütün Meksikalıların uygun bir şekilde bir yerlere yerleştirilmeleri ancak yasalarda ve malzemelerde yapılacak bir düzenleme ile her Meksikalının konutlarını daha iyi hale getirmesi ile mümkün olacaktır.

Burada önerdiğim şey son derece büyük: Bütün bir milleti dünya çapında bir konutlaşma pazarından koparmayı teklif ediyorum. Bir üçüncü dünya ülkesinin böyle bir görevin altından kalkabileceğini sanmıyorum. Bir ülke kendisini gelişmemiş olarak nitelediği sürece, sosyalist ya da kapitalist olup olmadığı fark etmez, kendine örnek olarak kuzeyindeki ülkeleri alıyordur. Böyle bir ülkenin bu pazardan kendini kullanabileceğini sanmıyorum. Doğası gereği yerleşik olan insan ideolojisi her hükümete fazla güç sağlar. Milletçe bina ve konut inşa etme ütopyası, özellikle üçüncü dünya ülkelerinde tanıdığım bütün seçkin kesimde mevcuttur. İnsanlara diledikleri gibi yaşama özgürlüklerini vermeyi ve yasal ve malzeme açısından bunu sağlayacak bütün şartları sağlamayı, öncelikle “gelişmiş” ülkelerin benimsemesini doğru buluyorum. Aykırı yaşamayı tercih edenler neden garaj yerine özgürlüğü tercih ettiklerini daha iyi açıklayabilirler. Kerpiçe neler yapılabileceğini öğrenmek için Meksika’ya bakmaları yeter.

Kişisel depolama alanları yapmak yerine geleneksel yaşam alanlarını yeniden keşfetmeyi düşünenlerin sayısı artmaktadır. Bu düşünceler çevrebilimsel akım doğrultusundadır ve konutlaşmanın ekonomiden bağımsız olmasını ve konutun kıt değer olarak görülmesine karşıdır. İnsanların bina endüstrisinde gönüllü olarak işe alınmalarına ya da yaşama konusundaki kusurlu becerilerini örtbas etmek için modern gereçler kullanmalarına karşı çıkan yeni ve kökten bir teknoloji incelemesi ile tutarlıdır. Daha da önemlisi, bu tartışmalar henüz somutlaşmamış olsa da gözlemlediğim birçok girişimden bu anlamı çıkardım.

Hayatın tadını çıkarabilmek için yeterli bir yaşam aları, temiz su ya da hava kadar elzemdir. Ne kadar duşlarla, enerji tasarruflu cihazlarla donatılmış olsa da insanlar garajlarda yaşamaya uygun değildir. Ev ve garaj sadece birer alan değildir. Ev, sosyo-biyologların indirgediği gibi insan için bir kümes ya da bir sürü raftan ibaret değildir. Garajlar ticari malların depolanması için kullanılır; kümesler içgüdüsel olarak oraya bağlı yaşayan hayvanlar tarafından kullanılır. İnsanlar ise yaşarlar. İnsanlar dünya üzerinde binlerce çeşitli şekilde ikamet etmişlerdir ve birbirlerinden değişik ev modelleri öğrenmişlerdir. Binlerce yıllık dönemde insanların yaşam yerlerini değiştiren faktör değişen genler ya da içgüdüler değil kültürler, tecrübeler ve düşünceler olmuştur. Hem korunan alan hem de yaşama aları görünüşte üç boyutludur ancak aynı türde alanlar değildir, garaj ve ev farkı gibi. Bildiğimiz hiçbir bilim dalı ne sosyoloji ne antropoloji, ne de tarih, bu iki alan arasındaki esas farkı tam olarak kavrayabilir. İnanıyorum ki korunan alan ile yaşama aları arasındaki farkı anlamanın yolu, geleneksel değerlerin korunması ve kıtlık varsayımına kararlı ve disiplinli bir şekilde karşı çıkmaktan geçer. Bu iki aları da doğruca ifade edebilecek bir dil bulmadan geleneksel ev aları arayışı ile barınan insan modeli arasındaki farkı anlatmak politik açıdan etkili olmaz.

Yaşama sanatı politik bir konu olduğunda farklı düşünenler olması kaçırılmaz. Bir yanda iyi konuşlanmış ve modern teçhizatla döşenmiş, kullanıma hazır kübik alanlara herkesi yerleştirme sorunu, diğer yanda ise toplumun beceri ve sanat kullanarak di-

ledikleri gibi yaşama hakları sorunu vardır. Bu isteği yerine getirirken Kuzeyde, yani Amerika'da yaşayan birçoğu için doğanın parçalanması ve geleneklerin yok oluşu yaşanabilir bir alanın kalmamasına sebep olacak. Kendi evlerini kendileri yapmakta ısrar eden gençler Güneye, geleneklerin ve ev inşa edilecek alanın hâlâ var olduğu Meksika yönüne kıskançlıkla bakacak.

Gelişmemiş ülkelerdeki bu oluşmaya yüz tutmuş kıskançlığın, cesaret ve derinlemesine düşünce ile üstesinden gelinmeli. Üçüncü Dünya'nın ayakta kalması, ancak insanların evlerini kendilerinin yapması ile bir arsa sahibi olması arasındaki doğru dengeyi bulmak ile mümkün olacaktır.

Bapu'nun Kulübesinden Mesaj

Açılış Konuşması
Sevagram Ashram Pratisthan
Sevagram, Wardha. Ocak 1978

Bu sabah Mahatma Gandhi'nin yaşadığı bu kulübede otururken kulübenin ruhunu hissetmeye ve verdiği mesajı özümsemeye çalışıyordum. Kulübenin iki özelliği beni derinden etkiledi. İlki, ruhani yanı diğeri de rahatlığıydı. Bu kulübeyi yaparken Gandhi'nin düşündüklerini anlamaya çalışıyordum. Basitliğine, güzelliğine ve zarafetine hayranı oldum. Kulübe herkese sevgi ve eşitlik yayıyordu. Meksika'da benim için ayrılmış olan kulübe de buna çok benzediğinden bu ruh halini anlayabiliyordum. Burada fark ettim ki kulübede yedi farklı alan var. Girer girmez ayakkabılarınızı çıkardığınız ve kendinizi manen ve bedenen içeriye hazırladığınız bir yer var. Buradan, büyükçe bir aileyi ağırlayabilecek büyüklükteki orta odaya geçiliyor. Bugün sabah saat dörtte dua etmek için oturduğumda benimle beraber bir duvarın kenarına sığışarak dört kişi daha oturdu. Aynı şekilde oturulursa odanın diğeri yanında da dört kişi sığabilir. Bu oda herkesin gelip diğerlerine katıldığı bir yer. Üçüncü alan Gandhi'nin oturup çalıştığı yer. İki oda daha var, biri misafirler diğeri de hasta olanlar için. Açık

bir balkon ve kullanışlı bir banyo da bulunuyor. Bütün bu alanlar birbiriyle ilişkili.

Sanırım zenginler bu kulübeye gelirlerse dalga geçebilirler. Ancak basit bir Hintlinin gözüyle bakılırsa neden daha büyük bir ev gerekir bilemiyorum. Ev çamur ve tahtadan yapılmış; rıakilerle değil elle inşa edilmiş. Ben kulübe desem de aslında bu bir yuva. Bir evle yuva arasında fark vardır. Evde insanın eşyaları ve mobilyası bulunur. İçindekilerin rahatlığı ve güvenliği sahibinininkinden daha önemlidir. Delhi’de kaldığım ev son derece rahat. Rahatlık göz önüne alınarak inşa edilmiş. Çimento ve tuğla kullanılmış ve mobilya ve beyaz eşyanın kolay yerleştirilebilmesi için kutu şeklinde yapılmış. Hayatımız boyunca edineceğimiz bütün mobilyaların ve beyaz eşyaların bize manevi güç sağlamayacağını anlamalıyız. Bütün bunlar, tabiri caizse, bir sakatın koltuk değnekleri olabilir ancak. Ne kadar çok eşyamız olursa o kadar onlarsız iş göremez hale geliriz ve hayatımız kısıtlanır. Buna karşıt, Gandi’nin evindeki mobilya farklıydı ve onlarsız yaşayamayacağımız türden eşyalar değillerdi. Beyaz eşyalarla dolu bir ev bizim zayıflığımızı gösterir. Yaşama gücümüz azaldıkça daha fazla eşyaya ihtiyaç duyarız. Bu tıpkı sağlık için hastanelere, çocuklarımızın eğitimi için okullara ihtiyaç duymak gibi bir şey. Ne yazık ki hem hastaneler hem de okullar bir ulusun sağlık ya da zekâ endeksinin gösteremez. Tam tersi, hastane sayısının fazlalığı hasta insanın fazla olduğunu gösterir. Aynı şekilde hayatımızdaki araç gereçlerin fazlalığı insan yaşamındaki yaratıcılığın ifadesini kısıtlar.

Ne yazık ki günümüzde fazla malı olanlar daha üstün olarak görülüyorlar. Hastalığın yüksek mevki ile, cehaletin de saygınlıkla bağdaştırılması bir toplumun ahlaksızlığını göstermez mi? Gandi’nin kulübesinde otururken bu sapkınlığı düşünüp üzüldüm. Sanayi devriminin insanların kalkınması için bir yol olmadığı kanısına vardım. Ekonomik kalkınmamız için üretimde daha büyük araçlar, daha fazla mühendis, doktor ve profesör kelimenin tam anlamıyla ihtiyaç fazlasıdır.

Gandi’nin yaşadığı bu yerden daha büyük bir yer isteyenler manevi olarak, vücutça ve yaşam tarzları olarak zayıftırlar. Onlara acıyorum. Kendilerini ve canlarını cansız bir yapıya teslim

etmişlerdir. Bu süreçte de vücutlarının esnekliğini ve hayatlarının canlılığını kaybetmişlerdir. Doğayla ilişkileri ve hemcinsleri ile yakınlıkları azdır.

Günümüz tasarımcılarına neden Gandi'nin bize öğrettiği basit yaklaşımı anlayamadıklarını sorduğumda Gandi'nin yönteminin çok zor olduğunu ve insanların kavramayacaklarını söylüyorlar. Ancak işin aslı Gandi'nin planında araçlara, yani tasarımcılara, yöneticilere ve politikacılara yer olmadığı için kendilerini dışlanmış hissediyorlar. Nasıl bu kadar doğruluk yanlısı ve şiddetten uzak, basit bir ilke bu kadar anlaşılmaz olabilir? İnsanların yalancının ve şiddetin onları amaçlarına ulaştıracaklarına inandıkları için mi? Hayır. Öyle değil. Sokaktaki adam doğru yolun onu amacına ulaştıracağını anlamıştır. Anlamak istemeyenler bu işten çıkarı olanlardır. Zenginler anlamak istemez. "Zengin" ile kastettiğim herkesin sahip olamadığı birtakım avantajları olanlardır. Yaşama, yeme ve seyahat etme konusunda "zengin" olanlar var ve tüketme biçimlerine bakılırsa gerçeklerin farkında değiller. Bu tür insanlar için Gandi'nin prensipleri anlaşılamayacak ve özümseyemeyecek kadar zordur. Neyse ki büyük bir çoğunluk, ne sadeliğin gerçekliğinden uzaklaşacak kadar zengin ne de durumunun vahametini kavrayamayacak kadar yoksul. Zenginler gerçeği görseler de ona göre hareket etmeyi reddederler çünkü bu ülkenin ruhu ile bir ilişkileri kalmamıştır.

İnsanın haysiyetinin ancak kendi kendine yeten bir toplumda mümkün olabileceğini ve ileri sanayileşmeye doğru gidildikçe insanın daha da fazla acı çekeceğini vurgulamam lazım. Bu kulübe toplumla eşit olmanın hazzını ifade eder. Burada kendine yetebilmek temel düşüncedir. İnsanın sahip olduğu gereksiz eşyaların ve malların etrafındakilerden mutluluk alma gücünü azalttığını anlamamız lazım. Bu yüzden Gandi, üretimin isteklerle kısıtlı olması gerektiğini tekrar tekrar söylemiştir. Bugünün üretim modeli sınırsız ve gittikçe artan bir yapıya sahiptir. Şimdiye kadar bu durum hoş görülmüş olsa da insanlık, makinelere gittikçe daha fazla bel bağladığı sürece kendi felaketine doğru gittiğini bilmelidir. Uygar dünya ister Çin ister Amerika olsun, ilerlemek istiyorsa bu şekilde olmaması gerektiğini anlamaya başlamıştır. Hem

kişi hem de toplumun iyiliği için insanlar, acil ihtiyaçları kadarını sahiplenmelidirler. Bu düşüncenin dünyanın değerlerini değiştirmesi için bir yol bulmalıyız. Bu değişim hükümetlerin baskısı ya da merkezi kurumlarla yaratılamaz. Toplumun temelini oluşturan toplumun bu konuyu anlaması sağlanmalıdır. Bugün genel kural olarak kitlelerin ulaşım aracı bisiklet olsa da arabası olan kendini bisikletliden üstün görür. Dolayısıyla bisiklete önem verilmeli ve ulaşım bisikletlinin ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde düzenlenmelidir. Araba ikincil öneme sahip olmalıdır. şu anda durum tam tersidir ve bütün planlar arabaya göre yapılırken bisiklet ikincil durumdadır. Böylece sokaktaki adamın ihtiyaçları, zengininkilerle karşılaştırıldığında dikkate alınmamış olur. Gandi'nin kulübesi, dünyaya sokaktaki adamın kıymetinin ycltilebileceğini kanıtlar. Ayrıca sadelik, hizmet ve doğruluk ilkelerini uygulamanın verdiği mutluluğun sembolüdür. Umarım nc Dünya lkeleri için Teknikler ile ilgili konferansta bu mesajı dinleyicilerinize verirsiniz.

Değersizlik

Entropi³⁹ Derneği'nin halka açık ilk toplantı konuşması
Tokyo, Keyo Üniversitesi, 9 Kasım 1986

“Değersizleştirme: Gizli Sermaye Birikimi” ve “Güzellik ve Hurdalık” isimli, Mart 1987'de tamamlanmış ancak basılmamış iki taslağın genişletilmiş ve birleştirilmiş hali.

Profesör Tamanoy'un Forumu:

Japon Entropi Derneği'nin halka açık ilk toplantısı, bize Profesör Joshio Tamanoy'u anma imkânını sağlar. Birçoğumuz onun arkadaşısı ya da öğrencisi olduk. Hayatı boyunca cevap aradığı sorular, bugün altı yüz fizikçiyi, biyoloğu, iktisatçıyı ve yeşil eylemciyi bu amaçla bir araya getirdi.

Karl Polanyi'yi Japonca'ya çevirdiğinde henüz Tokyo Üniversitesi'nde ekonomi profesörü idi. Derslerinde ve yazılarında kültürle fiziksel uzanımı ilişkilendirerek çevre araştırmalarına benzersiz bir Japon havası kattı. Bunu, çağın ekonomik ideolojilerine ve sosyal hayatın bu ideolojiye karşılık gelen topraksu düzeni arasındaki ilişkiye odaklanarak başardı. Etkin bir çevre politikacısı ve usta bir öğretmendi. Ve arkadaşlığının keyfini almış olanların unutamayacağı bir insandı.

39 Bilgi yitimi (ÇN)

Şeytani tanımlamak

Birkaç hayali vardı. Dayanılmaz bir korkuyla karşılaşma pahasına, mertçe, günümüz savaşlarının, çirkinliğin, sosyal adaletsizliğin sebeplerine kafa yordu. Ancak başarılarının en unutulmazı, Tamanoy-sensei'nin kurduğu denge olacaktır. Yaşamı boyunca merhamet ve ince esprisini hiç kaybetmedi. Beni, Hiroşima bombası izleriyle yaşamak zorunda kalıp da hayatta kalmayı başarmış insanların dünyasına, *hibakusha*'ya soktu. Ben de onu ruhani bir *hibakusha* olarak görüyorum. Kendisi, Hiroşima ve Minamata'nın gölgesinde bir hayat yaşadı. Tarihi alanlarla fiziksel alanlarını ilişkilendirecek bir terminoloji üretti. Bunu yapmak için entropiyi, yani bilgi yitimini, *fûdô*⁴⁰ gibi Batı dillerinde karşılığı olmayan terimlerle, zamanla yok olma tehlikesi altında olan Japonlara özgü zarif yerellik anlayışına karşı tehdidi gösteren bir işaret, bir *semeion*, olarak kullandı. Bilgi yitimi, konuşmalarımızın ana konusuydu. Bu sunumda bilgi yitimi kavramının sosyal görüngülere ne derece uygulanabileceğini, entropi ile atık kavramını karşılaştırarak incelemek istiyorum. Sonra da fizik ve enformatik teorilerinin dışında kullanıldığı anlamıyla entropinin, yani bilgi yitiminin daha iyi anlaşılabilmesi için "değersizlik" kavramını ileri süreceğim.

Entropi kelimesini ilk defa Clausius adında bir Alman fizikçi kullanmıştır. Clausius, 1850 senesinde kapalı sistemlerdeki ısı miktarı ve mutlak basınç oranı üzerinde çalışmalar yaparken ortaya çıkan fiziksel bulguları ifade edebilmek için böyle bir kelimeye ihtiyaç duymuştur. Kendisi amatör bir klasik edebiyat takipçisiydi; dolayısıyla 1865 senesinde Yunanca *entropi* kelimesini seçmiştir. O zamandan bu yana bu kelime, fark edilemeyen görüngüler için kullanılmaya başlandı. Özellikle bu kelimeyi seçerek Clausius bize bir iyilikte bulunmuş oldu. Klasik Yunancada *Entrópeo* dönmek, bükmek, saptırmak, bozmak anlamına gelir. Fizik dünyasına sunulmasından bir yüzyıldan fazla zaman geçmesine rağmen bu Yunanca kelime, en yararlı sosyal girişimlerimizi ve ahlaki hedeflerimizi altüst eden, bilinmeyen ve öngörülmeleyen moral bozucu değişiklikleri ifade etmek için de kullanılır.

40 Tarım, coğrafya, mitoloji, halk kültürü ve tarih bilgileri içeren, Japonya'ya özgü yöresel raporlar (ÇN)

Birkaç sene içinde kelime, iki ortak noktada buluşan birçok paradoksal değişimi kapsar hale geldi. Bu iki ortak noktadan biri, bu değişikliklerin henüz isimlendirilmemiş yeni durumlar olmaları, diğeri ise insanların bahsetmekten dahi sakınacakları kadar moral bozucu olmalarıdır. Mal ve hizmetlerin sürdürülemez tüketimindeki katkılarını saklamak amacıyla insanlar “entropi” kelimesinin arkasına saklanıp sosyal yozlaşmayı, genel doğa kanununun bir başka örneği olarak gösterirler.

İnsanları aptallaştıran eğitimde, hastalandıran tıp biliminde ve zaman öldüren hızlı yaşamda görülen kültürel yoksullaşmayı tartışırken insanlar aslında enerji ya da bilgi akışından değil, iyi niyetlerin kötüye kullanımından bahsederler. Fizikteki entropi ile ilişkilendirdiğimiz değiştirilemez belirleyiciliğin⁴¹ masuniyetinden zerrece nasibini almamış, yersiz toplumsal hedeflerin kötü etkilerinden konuşurlar. Para akışının uluslararası yapısının kültürel çeşitliliği bozması doğa kanunu değil, aç gözlülük olduğunu hepimiz biliyoruz. Bölgesel topraklara bağlı yaşayan sürdürülebilir kültürlerin ortadan kalkması, insanlığın sadece içinde yaşadığımız son zamanlarında rastlanan, tarihi ve dramatik bir dönemidir. Topraksu düzenini destekleyen ideolojilerin yok olmalarının sebebi, insan girişimciliğidir. Daha önceki dönemlerde rastlanmayan bu durum, ne yazık ki yirminci yüzyılın ikinci döneminden itibaren sorgulamadan doğru kabul ediliyor.

Tatamoy, bu konuda düşünmüş, bilgili bir insandı. Bir “toprak felsefesinden bahsedebilmenin ve toprağı, suyu ve güneşi bir antropoloji felsefesinde buluşturmanın mümkün olduğunu anlamamı sağladı. Onunla yaptığım konuşmalardan sonra, ayrı düşüncelere sahip Paracelsus⁴²’u yeniden keşfettim. Toprak felsefesinin çıkış noktası, somut bir yerde ve zamanda kültürle şekillendirilmiş olan “çevrede”, ilkelerin karşılıklı olarak belirlenmesi

41 Determinizm (ÇN)

42 1493-1541 tarihleri arasında yaşamış, Philippus Aureolus Theophrastus Bombastus von Hohenheim isimli İsveç kökenli Alınan. Filozof, bitki bilimci, astrolog, genel okültizmcisi. Ayrıca yaşadığı zamanlar için son derece aykırı bir düşünce olan, eski yazılara bağlı kalmaktansa doğa gözlemlerinden yararlanma fikrini savunmuştur Bazı hastalıkların sebebinin psikolojik olabileceğini fark eden Paracelsus, günümüz psikolojisinde bu düşüncesi ile saygı görür (ÇN)

gerektiği ve elle tutulur gerçeklik olmadan mantığın bir anlamı olmadığıdır. Bu karşılıklı iletişim, estetik ve ahlaki kaygılar dışında, dini gelenekler ve sanattan da beslenir. Toprak ve toplum düzeninin bozulması, yeterince incelenmemiş bir konudur. Bu konuyu incelemek için kültürel çeşitliliğin bozulması ile enerjinin evrensel yozlaşmasını karşılaştırmak faydalı olabilir ancak bir şartla: Bili-min mecaz yapabilme sınırlarını tam olarak anlayabilirsek. Meca-zi olarak entropi gayet öğretici olabilir. Benzerlikleri açıklamada ise daha da başarılıdır.

Mecazî olarak entropiye karşı indirgemeci entropi

Doktor Tamamoy ile son konuşmam, doğduğu adayı ziyaretimizden sonra olmuştu. Okinawa'daki arkadaşlarına uğradık. Savaş meydanlarını, mağara sığınaklarını ve rafinerileri gezdirdi. Bir dağ yolunun kıvrımından aşağıya, Japon petrol rezervlerine ve şu anda kullanılamaz halde bulunan körfeze baktık. Kabuklu deniz hayvanları, bahçeler ve köy hayatı tamamen yok olmuştu. Konuşmalarımız, ölmekte olan bir ağaçtan anlam çıkarmanın tehlikelerinden küresel kirliliğe, farklı konulardaydı. Kirliliğin dünya çapında ciddi bir tehlike olduğu şüphesiz; ancak bence bu çapta bir yağmacılık ve bunun gözle görülür kanıtları, dikkatimizin ölmekte olan bu ağacı, değişmiş peyzajı, Tatamoy'un yok olmuş istiridye yataklarını düşünmemize engel olmamalı. Uzman görüşler, betona ya da asfalta dönüşen, *bilinen* sulak araziler konusunda kelimelere dökemediğimiz kızgınlığımızı anlatmanızı engelleyebilir. Entropinin bir kanıtı olarak bir güzelliğin yok olmasından bahsetmek zordur. Teknik terimlerle mecaz yapmak zordur. Etik bir konuşmada teknik terimler kullanıldığında kaçınılmaz olarak ahlaki anlam yok olur.

Teknik terimlerle ilgili problem şudur: Gerçek *kelimelerin* çevrelerinde ışık halkası vardır. Çok şey ifade edebilir, birçok konuya ışık tutabilirler. Buna karşın *terimler* yan anlamlardan yoksundur. Yan anlamlardan oluşan ışık halkası, ses ile harekete geçen rüzgâr çanı gibi kelimeleri sarmalar. Birçok insan öyleymiş gibi kullanmaya çalışsa da entropi böyle bir kelime değildir. Yan anlamlara sahipmiş gibi kullanıldığında iki problem oluşur: Birincisi, terim

olarak sahip olduğu kesin anlamdan uzaklaşır; ikincisi ise, güçlü bir kelime olmaktan çıkar. Terim olarak kullanıldığında şiirde bir taş, politik bir konuşmada ise sopa gibidir.

İnsanlar önemli şeyler söylemek istediklerinde ne antik Yunanca gibi artık yaşamayan bir dilden gelişigüzel kelime seçerler ne de seçtikleri kelimeler anlamlarına ancak sözlük ile ulaşılabilen kelimeler olur. Her özgün kelimenin kendine ait bir yeri vardır; kırdaki bir çiçek gibi kökleri vardır. Bazı kelimeler sarıncı bitkiler gibi yayılırlar, bazıları da kereste gibidir. Kelimelerin yaratacağı etki, konuşmacının amacına göre değişir. Her konuşmacı, kelimelerin anlatmak istediklerini aktardığından emin olmak ister. Ancak entropi kelimesi günlük kullanıma uygun değildir. Sözlük kullanmadan anlaşılmaz. Kimse bu kelimeyi kullanan kişinin kelimeyi doğru ya da yanlış kullandığını söyleyemez. Günlük konuşmada teknik bir terim kullanmanın doğru yolu yoktur.

Sıradan bir konuşmada kullanıldığında “entropi” kelimesi bir formülü isimlendirme gücünü yitirir; kelime ne cümleye ne de sisteme uyar. Ancak aynı zamanda güçlü kelimelerin sahip olduğu yan anlamlara da sahip değildir. Güçlü kelimelerinkinden farklı olarak, belirsiz ve gelişigüzel bir haleye sahiptir. “Entropi” kelimesi politik bir açıklamada kullanıldığında bilimselmiş gibi bir izlenim verip aslında hiçbir şey anlatmaz. Karşı tarafa inandırıcı gelmesi ise açıklayıcı gücünden değil anlamsız cazibesinden dolaydır.

Çorak Okinawa adasında gördüğüm, gözyaşı döktüğüm ve beni derinden üzen şey, haddini bilmezlik, tecavüz ve açgözlülüğün sonucu adanın doğasına yapılanlardır. Entropi, insan hay-siyeti ile özgürlük ve evrensel kurallar arasında değişmeceli bir ilişki olduğunu ileri sürer. Tecavüz, açgözlülük ve umutsuzluktan bahsederken evrensel gerekliliğini anımsatarak suç ve dikkatsizliği mazur görüyorum. Tamamoy’un felsefesinde anlatmak istediği de tain buydu. İnsanla toprağın yöreye has iletişimini, evrenin merkezi olarak tanımlamıştı.

Bütün ikilemlere rağmen entropi hâlâ değerli bir kelimedir. İndirgemeci mecaz olarak değil de ima amaçlı kullanıldığında bir çeşit sosyal yozlaşmaya, güzellik ve çeşitliliğin kayboluşuna, artan abesliğe ve sefalete dikkat çeker. Rastgele gürültüyü, içsel ve

dışsal bütün hislerimizi harekete geçiren anlamsız ve duygusuz dalgaları fark etmemize yardımcı olur. Anlamının sınırlarının hatırlanacağını bilsem, entropi kelimesi yerine başka kelime teklif etmek istemezdim.

Değersizlik entropiye karşı

Kelimenin tam anlamıyla düşünüldüğünde mecazlar son derece saçmadır. Çocuk beyninin bir bilgisayar gibi olduğunu söylemek, ailelerin son zamanlarda moda olan övünme yollarının biri olması dışında bir şey ifade etmez. Mecazın etkili olup olmadığı, dinleyicinin bilerek yanlış kullanılan dilden etkilenip etkilenmediğine bağlıdır. Mecazda sözü geçenleri iki ayrı kıta olarak görürsek mecazın başarısı, bu kıtaların kıyılarının dinleyiciye yakın olmasına bağlıdır. Tabii bu durumda entropinin herhangi bir kıtanın kıyasına yakın olma ihtimali pek yoktur. Tipik bir dinleyici için bilim dünyası zorludur –tabiatı gereği matematiksel dili sıradan insanlar için anlaşılabilir. Diğer yandan entropinin bir yol gösterici olması gereken, gözlenen kirlilik, gelecek ile ilgili güvenlik, programlı eğitim, tıbbileştirilmiş hastalık, bilgisayarla yönetilen ölüm ve daha bir sürü kurumsallaşmış saçmalıkla dolu – dünya o kadar ürkütücü ki kalbimin bütün bu kötülüğe karşı yumuşayacağından çekinerek bu duruma dayanabiliyorum.

Postmodern hayatın her yanını saran moral bozucu sosyo-ekonomik döngü yüzünden entropi kelimesini kullanmak tehlikelidir. Ancak kelimenin bizim için yaptığı bir iyilik de vardır. Evrenin geri dönüşü olmayan sözde karmaşasının doğal sonucuymuş izlenimini yanlış olsa da veren sosyal evrimleşme karşısında dilimizin tutulduğunu fark etmemizi sağlar.

Bu döngüyü isimlendiren kelime, üzüntümüzün tarihsel ve ahlaki doğasını, güzelliğin yok olmasının sebebi olan sadakatsizlik ve ahlaksızlığı; otonomiye, insan gücünü değerli kılan haysiyeti içinde barındıran bir kelime olmalı. Entropi, yağmacılığın Büyük Patlama ile başlayan evrensel bir kural olduğunu ima eder. İsimlendirilmesi gereken sosyal yozlaşma ise evren ile değil, insanlık tarihinin başlangıcında var olan ve belki de bu yüzden sonlandırılmış bir şey ile akrandır.

Entropinin dünyada olan biten bu olumsuzlukları doğal bir sebebe bağlaması sebebiyle, doğal olmayan bu yozlaşmayı tanımlayabilmek için “değersizlik” kelimesini kullanmayı öneriyorum. Entropi nasıl enerjinin doğal olarak azalması ile ilgili olabiliyorsa, değersizlik de değerlerin yozlaşması ile bağlantılı düşünülebilir. Entropi, enerjinin artık fiziksel “iş” olarak kullanılamayacak bir şekle dönüşmesini ölçen bir birimdir. “Değersizlik” müştereklerin ve kültürün boşa kullanılarak geleneksel iş türlerinin geçimimizi sağlamaktan uzak hale getirilmesini ifade eder. Bu noktada iki kavram arasındaki benzerlik, astronomi ve modern yaşam tarzı arasında gidip gelmeyi haklı gösterecek kadar yakındır.

Değersizlik kelimesinin, sözlüklerde burada kullandığım anlamıyla yer almadığının farkındayım. Eskiden değerli olan bir şeyin değeri azalabilir: Tahviller değer kaybedebilir; eski paralar değer kazanabilir, sahte sevgi kıymetsiz olabilir. Değer kelimesinin kullanıldığı bütün bu durumlarda “değer” kelimesi hafife almıyor. Bu durumda değer kelimesi, herhangi bir durum için kullanılabilir. “İyi” kelimesi yerine de geçebilir. Yüzyılın üçüncü çeyreğinde “iş gücü”, “atık”, “enerji” ve “entropi” kelimelerini ortaya çıkaran zihniyet, değer kelimesini kullanmaya başlamıştır.

Değersizlik kavramı sayesinde sosyal ve fiziksel yozlaşma arasındaki benzeşmelerin ve tezatların ifadesi mümkün olur. Ekonomik değer ile değersizlik doğru orantılıdır. Kültür zayıflarsa değersizlik ortaya çıkar ve ekonomik değer artar.

Meksika'nın “atık” kıssadan hissesi

Meksika dünyayı yeni bir salgın hastalıkla tanıştırmıştır. Bu coğrafyada salmonella ve amipler rutin olarak solunum sistemi ile bulaşır. Dağlarla çevrili, denizden yaklaşık 2500 metre yüksekteki Technochtitlán Vadisine ilk vardığınızda azalan oksijeni kullanarak zorlukla soluk almaya çalışırsınız. Yarım yüzyıl önce taze ve temiz hava solumak mümkün iken, şimdi ciğerlerinize çektiğiniz, birçoğu patojenik madde olan, yüksek oranda katı parçacıklar içeren kirli havadır. Bir takım sosyal durumlar, şehrin bakterilerinin üremesine ve dağılmasına sebep olmuşlardır. Bunlardan bazıları kültürel çöküşün, ideolojinin ve eğitilmiş insanların önyargısının

değersizlik oluşturmak üzere birleşmesini gösterir. Meksika'nın son otuz yıldaki gelişimi, gayet başarılı bir biçimde değersizliğin yaratıldığı eğitici bir öykü konusu olabilir.

Son kırk senede şehrin nüfusu bir milyondan yirmi milyona çıkmıştır. Şehre yeni gelenlerin hemen hepsinin gelmeden önce yaşamış olduğu tek ortak deneyim, sınırsız açık alanda yaşamış olmaktır. Kolomb öncesi tarımda büyük baş hayvan kullaralmazdı. İnek, at ve eşek Avrupa'dan ithal edilirdi. Hayvan atıkları altın değerindeydi. Göçmenlerin çoğu kırsal alanlardan gelmişlerdi. Yoğun nüfuslu bir yere uygun bir tuvalet eğitimi sahip değillerdi ve ne yazık ki Meksikalıların tuvalet eğitimi Hindu, Müslüman ya da Konfüçyüs terbiyesinden ödün almanıştır. Nitekim bugün Meksiko'da dört-beş milyon insan, dışkı ve kanlarını sağlığa uygun bir biçimde bırakabilecekleri yerden yoksundur. Tuvalet fikri, göçmenlerin alışmış olduğu kültürel şehirleşme düzenlerini alt üst eder.

Dışkıların kültürel doğalarına karşı olan seçkinci körlük, özellikle bu durum modern bir şehirde yaşanıyorsa, uluslararası okulların sağlık kurallarının Meksikalı bürokratlara benimsettiği fantezilerle birleşiyor. Elinde bir rulo tuvalet kâğıdı ile su üzerinde oturmadığı sürece bağırsak hareketlerini fiziksel olarak engelleyen Anglosakson önyargısı, Meksikalı seçkin yönetici sınıf arasında bir salgın gibi. Sonuç olarak, Meksikalı liderler önlerindeki bu sorunun ciddiyetini fark edemiyorlar. Üstüne üstlük bu seçkin takım, 1970'lerdeki petrol zenginliği sırasında megalomanca planlar yapmaya özenmişlerdi. O zamanlar tamamlanması mümkün olmayan büyük çaplı devlet ihaleleri altına girmişlerdi ve bitmemiş inşaatların kalıntıları, yakında yeniden başlayacak kalkınma döneminin sembolleri olarak görülüyor. Fakir halkın çoğu gelişmenin sonunun geldiğinin farkına varıp hayatlarına devam etse de hükümet hâlâ dolar ve su akışını sıkıntıya sokan geçici bir ekonomik krizden bahsediyor. Tuvalet eğitimi, kısa dönemli bir ekonomik kriz yaşama sanrısı ile birleşip planlamacıları ve sağlık uzmanlarını dört milyon tuvaletsiz insanın dışkısının kuruyup çürüyerek yüksek vadinin oksijensiz havasına karışmasına karşı duyarsız hale getirmeye devam edecek.

Meksika depremi

1985'in Eylül ayında bir deprem hem şehri hem de bazı uzmanların rahatlığını sarstı. Meksika gibi ülkelerdeki mühendisler ve sağlık planlamacıları tuvalet kullanan zümreye aittirler ancak 1985'te birçoğunun evde ve işte haftalarca suyu akmadı. İlk defa o zaman gazete başyazarları, hijyenin kaçınılmaz olarak dışkılarının seyreltilmesi ve tuvalet suyu üretimi anlamına gelip gelmediğini sorgulamaya başladılar. Az sayıda insan uzun zaman önce farkına varılması gereken gerçeğe, Meksika'nın birkaç milyon tuvalet için su sağlamaya ekonomik olarak gücünün yetmediği hakikatiyle yüzleşti. Üstüne üstlük, yeterince para olsa ve sifon kullanımı katı kurallarla zorunlu hale getirilse dahi, tuvalet yapını kırsal Meksika'nın yapısına aykırı olurdu. Milyonlarca metreküp suyu pompalamak yüz kilometre çapında bir alandaki yarı kurak çiftliklerin sahiplerini zor durumda bırakırdı. Sırf bu yüzden milyonlarca yeni insan şehre taşınmak zorunda kalırdı. Dikkat edilmezse İspanyollardan önce inşa edilmiş yüksek düzlüklerdeki zayıf toprağın erozyona uğramasına sebep olacaktı. Orta Amerika'daki plato sonsuza kadar çöl olarak kalırdı. Bütün bu kayıp, insanı doğal atık üreticisi olarak gören zihniyetin sonucu olurdu. Başka bir söylemle, yeni bir politik oluşum ortaya çıkmış ve zengin ve fakirin dışkılarını harç haline getirmeyi slogan olarak kendine seçmiştir.

Tuvaletin yoksunluğunda bu küçük ama etkili grubun tepkisini gözlemlemek ilginç bir deneyimdi. *La normalidad*, yani normallik durumu, bu insanlar için söz konusu değildi. Aralarında bazı uzmanlar olsa da çoğunluğu oldukça fakir olan ve dünyanın en devasa şehrinde hapis kalmış olan bu insanlar, gökdelenler, derin tüneller ve dev pazarlar gibi şehir hayatının birtakım sembollerini benimsenmeyi reddetmişlerdir. Hatta şehrin merkezindeki yıkıntılar onlar için umut kaynağı olmuştur. Şimdiye kadar su ve dışkı konusunda üzerinde hiç düşünülmemiş birtakım konular da *pulqueria*⁴³'da espri konusu olmuştur. Kanalizasyonlar, birikmiş kültürel değerlerin dağılımına yaramasa da ortadan kaldırılması

43 Meksika'ya özgü *pulque* içkisinin satıldığı yer İçki alırken ya da içerken sosyalleşilen bir mekandır (ÇN)

gereken beton ve plastik yığınları yaratmışlar, şehirde *homo æconomicus*'un tuvalet eğitime çare bulmak için bir sembol haline gelmişlerdir.

Atığın tarihi

Dışkıyı üretenlerin fikrince kompost haline dönüşemeyecek olan dışkının sosyal tanımı, insanların çöpleri için bir şifre haline gelmiştir. İnsanlar ancak doğal ihtiyaçlarını giderme anındayken hizmetlere gereksinim duyduklarını fark ederler. Bu açıdan bakıldığında tuvalet, insanı kıt hizmetlere mahkûm kılan, kendi kendine çöp yaratma ya da kendi kendini değersizleştirme için hazırlayan bir icat. Atık üreten *homo* vücudu anlayışını ortaya çıkarır. İnsanlar gün içinde defalarca ihtiyaçlarını giderdiklerinde çevreyi değersizleştirdiklerini anlayınca, onları sadece bu dünyada var olarak dahi entropiye katkıda bulunduklarına ikna etmek kolay olur.

Çöp, insan varlığının doğal bir sonucu değildir. Çöpün tarihi üzerine çalışmaları olan Profesör Ludolf Kuchenbuch'un topladığı kanıtlara göre, bugün sıklıkla kullandığımız çöp kavramı, 1830'dan önce yoktu. O tarihten önce "çöp" ismi ve "çöpe atmak" fiili yıkımla, yok olmayla, çölleşmeyle, değersizleşme ile eş anlamlıydı. Profesör Tamanoy ve Murat'a teorilerini benzer bir düşünce üzerine kurmuşlardı: "Bir kültür güneş, toprak ve su arasındaki ilişkiyi ne kadar güçlendirirse dünyaya net katkısı da o derece olumlu olur." Çöp üreten insan toplumları, bulundukları yerdeki toprak-su matrisini tahrip eden ve çevrelerindeki toplumlara da yayılarak zarar veren toplumlardır. Kültürlerin ve müştereklerin sonucu olarak entropi ortaya çıkar.

Dolayısıyla atık yönetiminin bütün kültürlerde var olduğunu düşünmek yersiz olur. Pis hava günümüze eskilerden kalmuş bir olgu değildir. Geçimlerini sağlayan kültürleri korumak için sembolik kurallar vardır. Sözde gelişme ise korumak için var olan bu kuralların programlı bir şekilde değersizleştirilmesidir.

Değersizlik ve atığın karşılaştırması

İki durum var olduğu sürece değersizlik gözle görülmez. Bunlardan biri, görevi "değer" ölçmek olan ekonomik kategorilerin,

“işi” değerler değil de *meta* olan toplumlar hakkında konuşulduğunda kullanılabileceği kör inancıdır. Meta, belli bir yöreye özgü unsurların karışımı ile ilgili bir “ideolojinin” parçasıdır. Değerler ise soyut bilim ideolojisine uygun bir körlük kaynağıdır. Bütün bu karmaşıklığı sadece ilkel ekonomi bilimine ve geleneklerden nefret etme duygusuna indirgemek ve bu hareketi başkalarının ilerlemesine adanmışlık maskesi ardına saklamak, geçmişin yıkımını görmeyi engeller. Gelenekler, geçmişin çözüyle beraber atılacak atığın tarihsel ifadesi olarak görülmeye başlar.

On sene önce, yirminci yüzyıldaki gelişmeler hakkında güvenle konuşmak mümkündü. Ekonomi, para akışını arttıran bir makine gibiydi. Enerji, bilgi ve para da aynı entropi kuralına uyuyor gibiydi. Üretim kapasitesi, eğitilmiş işçi artışı ve artan maddi birikim, eninde sonunda daha fazla insana daha fazla para sağlayacak olan “kalkınmanın” bir parçası olarak görülüyordu. Artan para akışı sayesinde ortaya çıkan daha geniş sosyal dağılıma rağmen, daha fazla insanın temel ihtiyaçlarını karşılamak için daha da fazla para, temel zorunluluk olarak ileri sürülüyordu! Bu durumda entropi, yayılmış para akışından kaynaklanan sosyal dağılmayı tanımlamak için uygun görünüyordu.

Bu arada, bir başka yeni ve radikal ekonomik bulgu gözlemlenmeye başladı. Yirmi yıl kadar öncesine kadar, değer akışı modeline göre planlanan eşitlik ve adalet içinde bir dünya toplumu yaratma çabası garip karşılanmazdı. 1980’lerin ortalarında bu durum değişti. Sadece insan eşitliği değil hayatta kalabilmek için eşit şans fikri dahi artık kulağa gülünç gelmeye başladı. Dünya çapında para ekonomisi dışında yaşamak mümkün olmaktan çıktı. Daha da fazla insan artık daha da yoksul ve yardıma muhtaç. Üstüne üstlük, sadece geliri yüksek insanlar tarafından satın alınabilecek imtiyazlar, herkesin hayatını etkileyecek değersizlikten bir kaçış olarak değerlendirilmeye başlandı.

Ekonomik kalkınma ideolojisi, para akışı dışında kültürle şekillenmiş neredeyse bütün etkinlikleri değersizleştirdi. Meksika’ya giden göçmenler ve yerel sağlık kuralları gibi inanışlar, düzgün tuvaletlerin inşasından çok önce değersizleştirilmişti. İnsanlar bağırsak hareketleri için, kendilerini içinde buldukları yeni

ekonominin sağlamasının mümkün olmadığı, uygun alanların az olduğu yeni bir topolojiye inanmak zorunda bırakıldılar. Ücretli işlerde çalışma imkânları ya da para kazanmaları mümkün olmasına rağmen, "doğal" olduğu ileri sürülen kıtlık şartları altındaki üretim ve tüketim ideolojisi akıllarını meşgul eder. Öz-değersizleşme ve çöp üretme, aslında para ekonomisinin yasal olarak büyümesi için gerekli şartların yaratılması ile aynı kavramlardır.

Joshio Tamanoy tam burada devreye girer. Karl Polanyi'yi sadece tercüme etmekle kalmamıştır; derslerinde de onu anlatmıştır. Polanyi'nin zamanından kalma bir konuyu, kayıtlı ekonomi ile kalıcı ekonomi arasındaki ayrımı, ders konusu yapmıştır. Polanyi'den kırk sene sonra, makaleleri bilmediğim bir dilde yazılmış olduğundan sadece konuşmalarımızdan tanıdığım Tamanoy, bu ayrımı günümüz Japonya'sına tanıttırıştır. Bu ayrım, ileri sürdüğüm fikirleri desteklemek için kullanılabilir. Entropi büyük ihtimalle kayıtlı ekonomideki değersizleştirme için etkili bir benzetmedir. Paranın ya da bilginin akışı, ısı akışına benzetilebilir. Ancak artık açıktır ki makroekonomi, insanların *iyi* olarak düşündükleri şeyler hakkında hiçbir şey söylemez. Bu nedenle entropi, insanların kayıtlı para ekonomisi dışında uydukları kayıtlı kültürel modellerin yok olmalarını açıklayamaz çünkü kalıcı ekonomide malların ya da hediyelerin "değiş tokuşu," doğaları gereği kayıtlı ekonominin şart koştuğu akış modelinden farklıdır ve akış modeli yaygımlaştıkça, entropinin açıklamasının mümkün olmadığı sürdürülebilir yaşam biçimi, yok olmaya mahkûmdur.

Toplumun Tercih Hakkının Üç Boyutu

Uluslararası Kalkınma Birliği'nin 16. Genel Kongresi
Açılış Konuşması
Colombo, Sri Lanka, 15 Ağustos 1979

Geçime karşı savaşıarak geçirdiğiniz on altı sene sonunda varılan yer, en iyi kalkınma penceresinden bakıldığında görülür. 1960'lar da "kalkınma," "özgürlük" ve "eşitlik" ile eş bir statüdeydi. Diğer insanların kalkınmaları, zengin insanların görevi ve sorumluluğu olmuştur. Kalkınma oluşum programı olarak tarif edilirdi, her renkten insan utanmadan "millet oluşturmada" bahsedilirdi. Bu toplum mühendisliğinin öncelikli hedefi, toplumun kullanımı için daha fazla okul, hastane, otoyol, enerji nakil hatları şebekeleri ile beraber bunları üretecek ve kullanacak eleman yetiştirmektir.

Kalkınmanın düşmanı/intikamı

On sene öncesinin ahlaki zorunlulukları bugün bize naif geliyor: Bugün, ancak bir avuç eleştirel düşünür ideal toplumu yaratmak için bu tür düşünceleri savunur. İnsanların bu düşüncelerini değiştirmeleri için birkaç neden vardır: İstenmeyen sonuçların faydalardan fazla olması bunlardan biridir. Okulların ve hastanelerin vergi yükleri birçok ekonominin kaldıramayacağı kadar yük-

lüdür. Otoyollar yüzünden oluşan terkedilmiş yerleşim yerleri, şehir ve köy tabiatını zayıflatır. Her ne kadar San Paul'da imal edilmiş plastik kovalar Batı Brezilya'daki yerel teneke ustalarının çöpten imal ettikleri kovalardan daha hafif ve ucuz olsa da tenekeçiliği ortadan kaldırmışlardır ve plastiğin oluşturduğu zararlı gazlar çevreye zarar vermektedir. Asırlık bir beceriyle birlikte bu istenmeyen gazlar da *kaçınılmaz yan ürünlerdir* ve yok edilmeleri çok zaman alacaktır. Endüstriyel atık depolama alanı inşa etmek kovaların ederinden de pahalı bir iştir. Ekonomi terimi ile ifade etmek gerekirse, dışsal maliyet, plastik kova üretimini ile edilen kârı da üretim sürecinde ödenen maaşları da aşar.

Gittikçe artan bu dışsal maliyetler kalkınmanın bir yüzüdür. *Diğer yüzünde ise ters etkileri vardır.* Dışsal maliyetler tüketicinin talep ettiği mal için ödediğinin dışında kalan, tüketicinin, diğer insanların ve gelecek nesillerin eninde sonunda ödemek zorunda kalacağı masraflardır. Ters etki ise satın alınan malı "kullanırken" yaşanan yeni bir tür tatminsizliktir. Bu günümüz kurumlarının kaçınılmaz bir parçası olan ters etki, her bir kurumun fakir çoğunluğunun daimî hayal kırıklığı sebebi olur. Ekonominin her bir sektörü kendine has paradoksal çelişkilerini yaratır. Dışsal maliyetlere fiyat biçmeye pek hevesli olan ekonomistler bu olumsuz iç maliyetle baş edemezler ve müşterilerinin fiyat dışında başka bir şeye olan hayal kırıklıklarını hesaplayamazlar. Birçok insan için diploma sahibi olmak, sadece genetik farklılıkların belgelenmesi, sağlık hizmetlerinin ilaçla tedavi bazında düşünülmesi, dolayısıyla doğal yöntemleri ve bedene kendi sağlığını toparlaması için imkân tanınmaması, iş çıkışı saati ile beraber anılan ulaşımın, hareket etme özgürlüğünden feragat edilmesi bir yana, trafikte geçirilen zamanı artırması anlamına gelir. Eğitim, sağlık ve diğer zenginlik öğelerinin gelişmesi birçok müşterinin bu hizmetlerin ilk başta planlanma ve finanse edilme sebebini gözden kaçırmalarına sebep olur. Zorunlu olarak bu hizmetlerden yararlanma durumundan kaynaklanan bu kurumsallaşmış hayal kırıklığı, yeni dışsal faktörlerle birleşir. Bireyleri ve toplumları fakirleştirmesi ve hatta yok etmesine sebep olan temizlik ve tamir hizmetlerinin artışı talep eder. Günümüzde hayal kırıklığı ve engel teşkil eden

bu tür durumlar, üretim odaklı cazip bir toplum tanınımı alt üst eder.

Yeni bir tür “tatmin kaynağı” aramaktansa kalkınmanın yarattığı zararları savunmak pek makbul bir ayrıcalık haline geldi. İş çıkışı saatleri dışında trafikteysen istediğin yere varabiliyorsun; evde doğum yapma lüksüne sahipsen büyük ihtimalle gözde okullardan birine gitmişsindir; hasta olduğunda doktorsuz idare edebildiyse nadir ve özel bir bilgiye sahipsindir; ciğerlerine temiz hava çekebiliyorsan zengin ve şanslısındır; kendi kulübeni inşa edebiliyorsan hiç de fakir değilsindir. Alt sınıflar kendilerine sunulan zorunlu hizmetlerden yararlanmak zorunda kalanlardan, ayrıcalıklı sınıf ise bu hizmetleri reddetme özgürlüğüne sahip insanlardan oluşur. Adil kalkınmayı, böyle bir şey mümkün olsa dahi, ekolojik olarak kaldıramayacak durumda olduğumuzun farkına varmak birçok insanın bu durumu ne kendileri için ne de başkaları için istemediklerini anlamalarını sağlar.

Telaflinin boyutları

On sene önce, siyasal alandaki sosyal tercihler ile uzmanların teknik tercihlerini birbirinden ayırt edebilirdik. Siyasal alandakiler amaç odaklıyken, teknik olanlar araca odaklıydılar. Kabaca söylemek gerekirse, ulaşmak istenen toplum yapısı için seçenekler sağdan sola, geniş bir spektruma sahipti: Bir yanda kapitalist, diğer tarafta sosyalist “kalkınma” vardı. İşin nasıl olacağı uzmanlara bırakılmıştı. Şimdilerde bu tek boyutlu politikanın modası geçti. Bugün, “kimin ne alacağını” yanı sıra, iki yeni tercih alanı da uzman olmayanlara sunuldu: Uzman olmayanlarca üretim için en doğru yolun ne olduğu ve büyüme ve özgürlük arasındaki ödünleşim. Sonuç olarak, üç bağımsız seçenek halkın tercihinine sunulmuş birbirine dik eksenler olarak ortaya çıktı. X eksenine sağ-sol terimleri ile belirlenen sosyal hiyerarşi, siyasal otorite, üretim araçlarının mülkiyeti ve kaynakların dağılımını koyuyorum. Y eksenine atomik gücün lehinde ve aleyhindeki anlamlarının çok ötesinde anlamlar yüklediğim sosyal ve teknik seçenekleri, sadece üretilmiş malları değil hizmetleri de yerleştiriyorum.

Üçüncü seçenek Z eksenini. Buraya ayrıcalık ya da teknik seçenekleri değil insanların memnuniyetini koyuyorum. İki uç noktayı betimlemek için Eric Fromm⁴⁴ tarafından ileri sürülen terimleri kullanacağım. En alta *sahip olarak*, en üste de *yaparak* tatmin yaşayan topluluğu koyacağım. Dolayısıyla uzmanlar tarafından uygun görülen ve onların kontrolleri altında üretilen paketlenmiş mal ve hizmetlere ihtiyaç duyan yoğun-mal toplumu en alta yerleştiriyorum. Bu toplumsal ülkü, Mandeville⁴⁵, Smith⁴⁶, Marx⁴⁷ ve Keynes⁴⁸ tarafından geliştirilen, her bir bireyinin marjinal fayda amacıyla hareket ettiği ve Louis Dumont⁴⁹'un *homo æconomicus* adını verdiği bir insanlık tasvirine karşılık gelir. Diğer uçta, Z ekseninin tepesinde çeşitli geçim faaliyetleri var. Günümüz araçlarının kullanım değerlerini yükselttiği yeni toplumlarda mallar ve genelde endüstriyel üretim geçim için kaynak ya da araç oldukları sürece değerli olurlar. Bunun sonucu olarak toplumsal ülkü, standart hale getirilmiş “ihtiyaçlara” mahkûm *homo æconomicus*'un tersine, gerçekte başa çıkma konusunda *farklı* becerilere sahip olan *homo habilis*'e⁵⁰ tekabül eder. Bağımsız olmayı ve kendi amaçlarını seçmeyi tercih etmiş bu insanlar, kölelerin ya da makinelerin üret-

44 Erich Fromm (23 Mart 1900 – 18 Mart 1980), Yahudi kökenli Almanya doğumlu Amerikalı ünlü bir psikanalist, sosyolog ve filozoftur Ruh bilimine Marksist-sosyalist ve insancıl yaklaşımın en önemli temsilcilerindendir (ÇN)

45 Bernard de Mandeville (15 Kasım 1670 – 21 Ocak 1733), İngiliz-Hollandalı filozof, siyasal ekonomist ve eleştirmendir Rotterdam, Hollanda doğumlu olmasına rağmen hayatı çoğunlukla İngiltere’de geçmiştir ve yazılarını İngilizce dile almıştır En bilinen eseri *The Fable of the Bees* (Arıların Masalı). (ÇN)

46 Adam Smith (5 Haziran 1723 – 17 Temmuz 1790), İskoç filozof. Ahlak felsefesi profesörü olması nedeniyle ekonomik açıklamalarında bu felsefe dalının etkileri yoğun görülür Ekonomide ve doğal olaylarda bir düzen olduğunu ve bunun gözlem ve ahlak hissi ile tespit edilebileceğini söyler (ÇN)

47 Karl Marx (5 Mayıs 1818 – 14 Mart 1883), Alman filozof, ekonomist, sosyolog, gazeteci ve devrimci sosyalist. Yetişkin dönemde vatansız olmayı tercih etti ve zamanının çoğunluğunu Londra’da, Alman düşünür Friedrich Engels ile beraber çalışarak geçirdi. En önemli eseri *The Communist Manifesto* (Komünist Bildirgesi) kitapçıdır. (1848) (ÇN)

48 John Maynard Keynes (5 Haziran 1883- 21 Nisan 1946), radikal düşünceleriyle ekonomide çığır açan Britanyalı iktisatçıdır Ekonomik durgunlukla mücadelede müdahaleci para ve maliye politikalarını savunmasıyla tanınır Bu düşünceleri daha sonra Keynesci ekonomi akımı içinde biçimlenmiştir (ÇN)

49 Louis Dumont (1911 – 19 Kasım 1998) Fransız antropolog. (ÇN)

50 Becerikli insan anlamına gelir. Yaklaşık iki milyon yıl önce yaşamış bir türdür. (ÇN)

tiklerindense hemen kullanım amaçlı olarak kendilerinin yaptıklarından tatmin olurlar. Böylece her kültür projesi zorunlu olarak tutarlıdır. İnsanlar ellerinden geldiğince kendi geçimlerini sağlamaya, ellerindeki fazla malları komşuları ile değiş tokuş etmeye, bu arada ücretli iş ürünlerinden uzak durmaya çalışırlar.

Bugünün toplumu bu üç bağımsız aks üzerindeki seçenekler ile şekillenir. Devletin yönetim şekli, ülkede yaşayanların bu üç setten seçtikleri ile belirlenir. Kendine özgü, toplumsal olarak belirlenmiş her toplumun güzelliği umarım ki uluslararası etkisinin tamlayan unsuru olur. Estetik ve etik düşünceler, ekonomik göstergeler yarışının yerini alır. Aslında başka da yol yoktur. Kanaatkârlık, alçak gönüllük, sıkı çalışmak ve azla yetinmek, pazarlama yolu ile yayılmaya uygun değildir. Tarihte ilk defa fakir ve zengin toplumlar eşit şartlara sahip olacaklardır. Ancak bunun gerçekleşmesi için kalkınma açısından günümüzdeki uluslararası Kuzey-Güney ilişkileri algısının ortadan kalkması gerekmektedir.

Ücretli işin yükselişi ve düşüşü

Çağımızın yüksek statülü amacı olan tam zamanlı iş sahibi olmak, incelenmesi gereken konulardan biridir. On sene önce kalkınma ve politika hakkındaki düşünceler bugünkünden daha basitti; iş konusundaki yaklaşımlar ise cinsiyetçi ve anlaşılması kolaydı. İş istihdam ile tanımlanıyordu ve gözde işler erkeklerindi. Daha fazla iş, eşit iş için eşit maaş ve her iş için daha fazla maaş, iş dışında yapılan her şeyi politikadan ve ekonomiden uzaklaştınyordu. Son zamanlarda feministler bazı sosyolog ve iktisatçılarla beraber, özellikle kadınların sorumlu oldukları, endüstriyel ekonomiye katkısı olan ücretsiz katkıları incelemeye başladılar. Ancak konu hakkında asıl sözü geçenler yeni geleneksel işler yaratmayı, mevcut işleri paylaşmanın yeni yollarını, eğitimi, çocuk yetiştirmeyi ve ücretli işlere ulaşımı tartışan sözde radikaller oldu. Bu taleplerin baskısı altında tam zamanlı iş sahibi olmak en az kalkınma kadar müphem görünüyor.

İş kavramının kendisini sorgulayanlar bu aralar ilgi odağındalar. Ücretli ya da ücretsiz endüstriyel yapıdaki her türlü işi, istihdam ve meslek uzmanlığı ötesinde geçim sağlamaktan ayrı tu-

tuyorlar. Dikey akstaki ana konuları ileri sürüyorlar. Kalkınmaya bağımlı bir insanın maaş ve ödeme olmadan çalışma özgürlüğünün üzücü ve kötü bir durum mu yoksa gerekli ve doğru bir olay mı olup olmadığına karar vermesi gerekir.

Mal öncelikli bir toplumda ev sahibi olmaktan eğitime, trafikten doğuma temel ihtiyaçların hepsi ücretli işçilik ile karşılanır. Böyle bir toplumun iş etiği, maaş ve ödeme karşılığı işçiliği doğru bulur ve bundan bağımsız yaşayanları hor görür. Ancak ücretli işin yaygınlaşması daha da fazla işe yarar; parasız işleri ikiye ayırır. Ücretli işin yaygınlaşması yüzünden ücret karşılığı olmayan işler yok olmaya yüz tutarken yeni yeni oluşmaya başlayan bir iş türü tamamıyla göz ardı edilir: Endüstriyel iş ve hizmetleri *tamamlayan* işler. Mal odaklı toplumlarda mecburi işçilik ve endüstriyel kölelik, endüstriyel sistemin dışında kalan geçim odaklı işlerden ayrı tutulabilmelidir. Bu ayrım açıklığa kavuşturulmaz ve Z aksındaki seçenekler arasında bulunmazsa, uzmanlar tarafından yönetilen ücretsiz istihdam baskılayıcı ve ekolojik olarak refah bir topluma yayılabilir. Kadının evsel ortamdaki köleliği bugün bunun en açık örneğidir. Ev işi maaşlı bir iş değildir. Evi içinde yaşayanların geçimlerini sağlayacak bir ortam ve araç olarak kullanmadıkları sürece geçim sağlayan bir iş de sayılmaz. Günümüzde ev işi, üretimi desteklemeyen endüstriyel mallar ile tek tip hale getirilmiştir ve ücretli iş için üremek, yeniden üretmek ve motive etmek cinse özel bir şekilde, kadınlardan beklenmeye başlamıştır. Feministlerin de sıklıkla vurguladıkları gibi, ev işi, endüstriyel toplumlarda yaygınlaşan ücretli işi tamamlayıcı gölge ekonomi ifadelerinden sadece biridir. Temel parçacıkların dalgasal yapılarının Kuantum Teorisinde açıklanmaması gibi, ev işi de ekonomik analizlere dahil edilmemiştir. Kayıtlı ekonomi için geliştirilmiş kavramlar ev işi için de kullanılmaya başlayınca kavram iyice anlaşılmaz hale gelmiştir. Ücretli işi tamamlayan gölge iş ile her ikisine de karşı çıkan ve onlarla rekabet eden geçim odaklı iş arasındaki gerçek ayrım sürekli gözden kaçmıştır. Geçim amaçlı işler gittikçe azaldığında da bütün ücretsiz işler ev işine benzeşik bir yapı içine girmişlerdir. Kalkınma odaklı iş kaçınılmaz olarak ücretli olsa da olmasa da her türlü aktivitenin tek tipleşme ve yönetimine yol açmıştır.

Bir toplum geçim odaklı bir yaşam şekli seçtiğinde tam tersi anlamda bir iş topluma hâkim olur. Kalkınmanın tersi, tüketim mallarının yerine insan gücü, endüstriyel araçların kullanımı yerine de zevk veren araçlar amaç olur. Hem ücretli hem de gölge iş azalacak çünkü ürettikleri ürün, mal ya da hizmetleri vazifesi nas bir şekilde kullanılan tüketim malları, yani amaç olarak değil, son derece yaratıcı faaliyetler olarak görülürler. Böyle bir yerde gitar plaktan, kütüphane sırfından, arka bahçe süpermarketten daha değerlidir. Çalışanların kendilerine özgü üretim yolları üzerinde kontrol sahibi olmaları, sosyal üretim ve her bir çalışanın özgünlüğünü göstermeleri için gerekli bir dünya anlamına gelir. Bu tür bir üretim aynı zamanda kölelik gibi bağımlılık durumlarında da vardır ancak üretici kullandığı malzemeler ve kaynaklar konusunda kendine yakışır ve klasik anlamda özgür olursa üretim gelişir, üretenin enerjisi hissedilir ve sanatçı bir virtüöz gibi sanatını icra edebilir. Bu tür bir üretimin sınırlarını ancak doğa ve toplum belirleyebilir. Böyle bir ortamda ücretli işçilik bir yere kadar hoş görülürken faydalı işsizlik daha değerli bulunmaktadır.

Mal bağımlılığı

10 Ocak 1949 tarihinde yetişkin olanlar için devletin kalkınmaya yaklaşımını eleştirmek daha kolay olacaktır. O gün hepimiz hayatımızda ilk defa Başkan Truman'ın Dört Noktalı Program'dan⁵¹ bahsettiğini duyduk. O zamana kadar "gelişme" kelimesi türler, emlak piyasası ve satrançta hareketler için kullanılırdı. Ancak o tarihten sonra insanlar, ülkeler ve ekonomik stratejiler için de kullanılmaya başladı. O zamandan bu yana bir sürü gelişme teorisi ileri sürüldü. "Gelişme", "yakalama", "çağa ayak uydurma", "emperyalizm", "düalizm", "sömürge", "temel ihtiyaçlar", "teknoloji transferi", "dünya para sistemi", "kendiliğinden sanayileşme" ve "geçici olarak bağı koparmak" gibi ekonomik terimler moda oldu. Her atak iki koldan geldi. İlkinde serbest teşebbüsün ve dünya pazarnın önemini savunan pragmatist, diğerinde ise ideoloji ve devrimlere inanan politikacı vardı. Teorisyenler eko-

51 Point Four Program. Gelişmekte olan ülkeler için geliştirilen teknik yardım programı. (ÇN)

nominin nasıl olması gerektiğini anlatan tonlarca yazı yazdılar ve diğer koldan olanları alaya aldılar. Asıl kabul edilmesi gereken varsayımlar bunca yazının altında kayboldu. Artık gelişme fikrinin altında kalan bu aksiyomları gün yüzüne çıkarma zamanı geldi de geçiyor.

Kalkınmanın temel koştığı şartlar, gereken genel beceri ve geçim sağlayan faaliyetlerin bir kenara bırakılması, ücretli işin diğer bütün iş yapılarından üstün tutulması, ihtiyaçların uzınanlarca toplu halde üretilen mal ve hizmetler üzerinden tanımlanması ve son olarak, çevrenin kullanım-değerli faaliyetlerle ihtiyaçların doğrudan karşılanmasını önleyecek şekilde, üretim ve tüketime malzeme ve araç olarak yeniden düzenlenmesidir. Ve bütün bu dünya çapında değişmeler ve süreçler kaçınılmaz ve iyi olarak değerlendirilir. Büyük Meksikalı nakkaşlar, teorisyenler sınırları belirlemeden önce çarpıcı bir biçimde figürleri resmetmişlerdi. Duvarlarında ideal tiplere olarak, tulumlu bir erkeği, kullandığı makine arkasında ya da beyaz gömleğiyle mikroskopun üzerine eğilmişken gösterirdi. Figür dağlarda tünel açar, traktör sürer, tüten bacaları ateşlerdi. Kadınlar onu doğurur, besler ve ilk bilgilerini öğretirdi. Azteklerin geçim yollarının tam tersine, Rivera⁵² ve Orozco⁵³ endüstriyel meslekleri, hayat ve olası bütün zevkler için gerekli malların kaynağı olarak görmüşlerdir.

Ancak bu kusursuz sanayi kahramanı şimdilerde ortadan yok olmakta. Onu koruyan tabular yıkılıyor. Ücretli işin haysiyeti ve zevki üzerine olan sloganlar kulağa yapmacık geliyor. İlk defa 1898’de sabit maaşı olmayanlar için kullanılan işsizlik terimi bugünlerde dünyada, hatta sanayileşmenin en ileri olduğu yerlerde dahi birçok insanın yaşam biçimi haline gelmiştir. Özellikle doğu Avrupa’da, ama aynı zamanda Çin’de de insanlar 1950’den beri “işçi sınıfı” terimini, yeni bir burjuva sınıfı ve çocukları için ayrıcalık talep ve elde etmek için bir kalkan olarak kullanmaktadırlar. İş yaratma ve kalkınmayı hızlandırma “ihtiyacı” burada asıl suçlu olarak görülmektedir.

⁵² Mario Orozco Rivera (1930 – 1998) Meksikalı ressam ve nakkaş. (ÇN)

⁵³ José Clemente Orozco (1883 – 1949) Politik duvar resimleriyle tanınan Meksikalı nakkaş. (ÇN)

Kalkınmaya karşı çıkmak değişik şekillerde olabilir. Sadece Almanya'da, Fransa'da binlerce grup birbirinden bağımsız olarak endüstriyel yaşamdan farklı bir yaşam alternatifi denemektedir. Bu insanlar gittikçe daha fazla mav i-yakalı, yani endüstriyel emeğin kol gücüne dayalı çalışan işçilerinin bulunduğu ailelerden gelmektedir. Birçoğu için ücretli bir işte çalışmak, geçim sağlamanın haysiyetli bir yolu olarak görülmemektedir.

Güney Şikago varoş sakinleri, kendi deyinleriyle, kendilerini "tüketimden koparmaya" çalışmaktadırlar. Birleşik Amerika Devleti'nde en az dört milyon insan bu şekilde düşünen toplumlarda yaşamaktadırlar. Kadınlar jinekolojiye, ebeveynler okullara, inşaatçılar sifonlu tuvaletlere, komşular şehirdeki işe her gün gelip gitmeye, insanlar alışveriş merkezlerine alternatif aramaktadırlar. Güney Hindistan'daki Trivandrum'da son derece farklı bir mal bağımlılığı durumunu, öğretimin ve bunun belgesinin intiyaz sağladığını gözlemledim. Bin yedi yüz köyde, her birinde en az bin kitap bulunan kütüphane vardır. Kütüphane kurmuş olmak, Kerala Shastra Sahitya Parishad'a⁵⁴ tam üye olabilmek için gerekli şartlardan sadece ilkidir. Üyeliklerinin devam edebilmesi için her yıl üç bin kitap ödünç vermek zorundadırlar. Dünyanın başka yerlerinde uzman öğretmenlerin eğitim için kullanacakları malzemeleri depoladıkları yerler olan kütüphaneler yerine, en azından güney Hindistan'da köylerdeki gideri köyce karşılanan kütüphanelerin, okulları kütüphanenin bir parçası haline döndürdüğünü görmek bana büyük cesaret verdi. Hindistan'daki Bihar'da Medico International, Çin'in çıplak ayaklı doktorlarının, insan sağlığı ile ilgilenenlerin hiyerarşisinde en altta bulunan bu sahtekârların tuzağına düşmeden sağlık hizmetlerini karşılamak amacıyla ilaçsız bir taban hareketi yaratmışlardır.

Bu deneysel yapılanmalar dışında, kalkınma karşıtı hareketler yasal ve politik yollarla da yapılıyor. Geçen sene Avusturya'daki bir referandumda kesin çoğunluk, politik olarak seçmenlerden

54 Kerala Sastra Sahitya Parishad (KSSP) Hindistan'ın Kerala eyaletinde isteğe bağlı olarak kurulan bir organizasyondur 1962'de kurulduğunda bilim yazarları ve öğretmenlerden oluşan kırk kişiden oluşan grup, geçen elli sene içinde altmış binin üzerinde üyesi ve iki bin üç yüzden fazla birimiyle bir toplum hareketi halini almıştır (ÇN)

sorumlu olan Bakan Kreisky'ye atom jeneratörünü devreye sokmasına izni vermedi. Vatandaşlar üretim teknolojisi kıstaslarını istekleri doğrultusunda düzenlemek için geleneksel sivil toplum kurumlarının yaptırımları dışında dava açıyorlar ve oy veriyorlar. Avrupa'da "yeşiller partisinden" politikacılar seçim kazanmaya başladılar. Amerika'da otoyol ve baraj yapımlarını durdurmak için yasal girişimler başladı. On sene önce bu tür davranışlar hayal dahi edilemezdi. Nitekim parasal ya da politik gücü olan bazı insanlar hâlâ bu tür davranışların yasal olmadığını düşünmekte. Büyük şehirlerde görülen bütün bu halk tabanlı hareketler hem denizaşırı kalkınma kavramını hem de daha önemli ve temel bir kavram olan ulusal kalkınmayı sorgulamaktadır.

Misyonerler ve diğerleri

Bu aşamada tarihçi ve filozofun görevi, Batı'nın ihtiyaçlarının kaynağını bulmak ve bu ihtiyaçların çıkmasına sebep olan süreci belirlemek olmalıdır. Görünüşte bu kadar açık bir kavramın nasıl bu kadar kötüye kullanıldığını ancak böyle anlayabiliriz. İki bin yıldır Batı ile bağdaştırılmış ve klasik Roma'nın çöküşünden bu yana dış ülkelerle ilişkilerini belirlemiş bir kavram olan gelişme, ihtiyaç inancından doğmuştur. Sadece yüce Tanrılar değil sınırlarının ötesindeki imajları da toplumların aynasıdır. Batı, sanayi toplumlarına özgü bir şekilde, "biz" ve "onlar" arasında bir ikilik yaratmıştır. Avrupa'dan çıkan ve evrenselleşen bu garip ben ve diğerleri şimdi düşüncesi artık bütün dünyaya yayılmıştır. Kalkınmanın yeniden tanımlanması, ancak yerel ve yabancı resmi olmayan sektörlerin uzmanlarca sömürgeleştirmesi yoluyla kayıtlı ekonominin yapısının batı ekonomisinin baskınlığını güçlendirmiştir. Bu tehlikeden kaçınmak için "kalkınma" kavramının altı aşamalı başkalaşımı iyi anlaşılmalıdır.

Her topluluğun kendisinden olmayanlara karşı tutumu farklıdır. Mesela Çinliler yabancı uyruklulardan ve mallardan onları aşağılayan bir sıfat kullanmadan bahsedemezler. Yunanlılar için konuşu şehirden gelen yatılı misafir de ya da bir yabancı da insandan sayılmaz. Roma'da yabancılar şehre mensup olabilirlerdi ama şehrin içine alınmazlardı. Batı Avrupa Kilisesi ancak geç An-

tik Çağ'da yabancı uyruklu biri muhtaç ise şehre alınmasına izin vermiştir. Yabancıların bir yük olarak görülmeleri batı toplumları için belirleyici olmuştur. Dünyaya karşı takındığı bu evrensel tutum olmadan batı şimdiki halini almazdı.

Yabancılar yardım edilmesi gerektiği anlayışı farklı şekillerde ele alınabilir. Geç Antik Çağ'da yabancılar pagan dinini benimsediler ve kalkınmanın ikinci safhası başladı. Pagan olan biri, kutsanmamış ancak doğal olarak Hristiyan olması buyurulmuş olarak tanımlanabilir. Onları kutsayarak Hristiyanlık alemine kabul edilmelerini sağlamak kilisenin göreviydi. Erken Orta Çağ'da Avrupa'daki birçok insan, Hristiyanlığı kabul etmemelerine rağmen kutsanmışlardı. Sonra ortaya Müslümanlar çıktı. Gothlar ve Saksonlar'dan farklı olarak Müslümanlar tek tanrıciydi ve açıkça ibadet eden inananlardı; inançlarını değiştirmeyi ret ettiler. Üçüncü basamakta paganlar kâfir ilan edildi. Geç Orta Çağ'dan itibaren yabancı imajı yeniden değişikliğe uğradı. Magripliler Granada'dan çıkarıldılar, Kolombo okyanusu aştı ve Kilisenin birçok vazifesini İspanyol Krallığı üstlendi. İnsanlığı tehdit eden vahşi insan tiplemesinin yerini inancı tehdit eden kâfir aldı. Bu zamanda ayrıca yabancı ilk defa ekonomik terimlerle tanımlandı. Canavarlar, maymunlar ve vahşiler üzerinde yapılan araştırmalardan bu dönemdeki Avrupalıların vahşilerin ihtiyaçlarının olmadığını düşündüklerini öğreniyoruz. Bu bağımsızlık onları asil yaparken sömürgeciliğe ve ticarete tehdit haline getiriyordu. Vahşi insana ihtiyaçları olduğunu kabul ettirmek için onu beşinci safhaya taşımak lazımdı. Uzun uzun düşünüp taşındıktan sonra İspanyol mahkemeleri Yeni Dünyanın vahşi insanın ruhu olduğunu, dolayısıyla insan olarak kabul edilebileceğine karar verdi. Vahşi adamın aksine, yerlinin medeni insanlar gibi olmasa da bazı ihtiyaçları vardı. İhtiyaçları iklime, ırka, dine ve tanrıya bağlıydı. Adam Smith hâlâ yerlilerin ihtiyaçlarının esnekliği konusunu araştırır. Gunnar Myrdal'ın da gözlemlediği gibi, sömürgeciliği haklı çıkarmak ve kolonileri yönetebilmek için yerlilerin sözde ihtiyaçlarını karşılamak gerekliydi. Yerliler için yönetim, eğitim, ticaret sağlamak dört yüz yıl boyunca beyaz adanın üstlendiği bir yük olmuştur.

Batının yabancılara karşı her farklı maske takışında eskisi terk edilmiş bir öz imgenin kötü bir taklidiymiş gibi bir köşeye atılmıştır. Doğuştan Hristiyan bir ruha sahip olan putperest, Hristiyan dünyasının haçlı seferlerini başlatmasına izin vermek zorunda kalmıştır. Laik hümanist eğitimi haklı çıkarabilmek için yerlilerin ihtiyaçlarını öne sürmek gerekli olmuştur. Ancak çok uluslu holdinglerin büyüdüğü ve uluslararası pedagog, terapist ve plancılarının sınır tanımadığı Marshall Planı başlayana kadar yerlilerin mallara ve hizmetlere olan kısıtlı ihtiyaçları gelişmeyi ve kalkınmayı engellemiştir. Gelişmemiş insanları Batı'nın şimdiki haline yani altıncı safhaya benzetmek zorunda kalmışlardır. Sömürgecilik bu şekilde bir dönüşüm süreci olmuştur: Batı'nın dünyaca kabul gören öz imgesi *homo æconomicus*'un en uç noktadaki hali *homo industrialis*'a dönüşmüş hali. Sadece yirmi sene, iki milyon kişinin kendilerini az gelişmiş olarak tanımlamasına yetmiştir. Cuntanın kendini son kez gösterdiği 1963'teki Rio karnavalını gayet iyi hatırlıyorum. "Kalkınma," davulların tokmağıyla ahenk içinde dans eden dansçıların ödül kazanan sambalarının temasıydı.

İnsanın doğa üzerinde kontrol sağlaması gibi çevrebilimsel olarak gerçekleştirilmesi mümkün olmayan, kuş yuvalarının ve yılan deliklerinin yerini antropolojik olarak son derece kötü niyetli bir çabayla sağlık uzmanlarının steril muayenahanelerin alması projesi gibi kişi başına yüksek enerji nicemi ve yoğun uzman bakımına dayalı kalkınma, Batı'nın misyonerlik amaçlarından en zararlısı olmuştur. Birbiri ardına yeni doğanları üretip ölüleri ortadan yok eden hastaneler, işsizleri iş sahibi olmadan önce, iş değiştirme dönemlerinde ve sonrasında meşgul tutmakla yükümlü okullar, süpermarket ziyaretlerinin arasındaki zamanlarda insanların depolandığı yüksek apartmanlar, kısa süren kalkınma çılgınlığı sırasında yeryüzüne bir dövme gibi kazınmış, garajları birbirine bağlamaktan başka işe yaramayan otoyollar... Ömür boyu biberona bağımlı, sağlık merkezinden okula, ofise, stadyuma taşınan olarak bebekler için tasarlanmış bu kurumlar şimdilerde katedraller kadar aykırı ve estetik çekicilikten uzak görünmekteler.

Ekolojik ve antropolojik gerçeklik, dikkatli olunması şartıyla gereklidir. Düşük enerji tüketilen bir hayat biçimi ihtiyacı açıkça

görülmektedir. Mecazi olarak anlatmak gerekirse, Z-aksında içi bal dolu bir arı kovanı görevi görmektedir. Düşük enerji tüketimli bir yaşam biçimi, ana-erkil bir toplum yaratılmasına imkân verir. Amory Lovins'e⁵⁵ göre ileri kalkınma, düşük enerji tüketimli bir hayat biçimi seçmeye bağlıdır. Ancak böyle olursa zengin ülkelerin gerçek kazancı ikiye katlanırsa, fakir ülkelerin de kazancının üç katına çıkması mümkün olur. Ancak fosilden güneşe geçişle üretimin şu anda atık üretmek ve atığı toplamak ve tekrar kullanılır hale getirmek için kullanılan dışsal kaynakları azaltılabilir. Bu fikre ben de katılıyorum. Kalkımdan kaçış mümkün değilse Lovins haklıdır ve yatırımlar petrol sondaj kulelerindense rüzgâr türbinleri ile daha güvende olur.

Gölge iş

Dünya Bankası hizmetlerden bahsederken hizmetlerin talebe uyum sağlaması fikrini savunur, uyum fikrine sadık kalır. Kayıtlı eğitimle çıraklık eğitimi birleştirebilmesi, ancak ve ancak emek-yoğun, bazen de daha etkisiz endüstriyel üretim şekillerini seçerek olur. Daha etkili fabrikalar iş başında eğitimde başarısız oldukları gibi, önerdikleri kayıtlı eğitimde büyük ve pahalı dış maliyetlere sebep olurlar.

Dünya Sağlık Örgütü şimdilerde öz bakım için hastalığı baştan önlemeyi ve eğitimi vurgulamaya başlamıştır. Nüfusun sağlık seviyesinin iyileştirilmesi ve doktorların asli görevi olsa da etkisiz olduğu artık anlaşılmış pahalı tedavilerin bir yana bırakılması ancak ve ancak bu şekilde mümkün olur. On dokuzuncu yüzyılın sosyalistleri tarafından sanayi toplumunun ideal formu olarak benimsenen on sekizinci yüzyılın liberal eşitlikçi ütopyası, şimdilerde ancak düşük enerjili hayat biçimlerinde mümkün olur. Bu noktada sağ ve sol görüşler birleşir. Bir zamanlar Hitler ve daha sonra Ulbricht için çalışmış, sekiz senelik tek kişilik hücre hapsinde arınmış ve güçlenmiş, son derece kültürlü bir komünist olan Wolfgang Harich, Doğu Avrupa'nın, düşük enerji tüketilen yaşam

55 Amory Bloch Lovins (1947) Amerikalı fizikçi, çevrebilimci, yazar. Soft energy path (Düşük enerji tüketilen hayat biçimi) kavramını ortaya atmıştır. Bu hayat biçiminde yenilenebilir enerji kaynakları, fosil ve nükleer yakıta dayalı merkezileştirilmiş enerji kaynakları yerine kullanılmaktadır (ÇN)

biçimi konusundaki sözcüsüdür. Ancak Lovins için merkezî olmayan bir tüketim pazara bağımlıyken Harich için bu tür bir değişim Stalinci bir çevre bilimini desteklemektedir. Hem sağ hem de sol hem demokrat hem de otorite yanlıları için artan “ihtiyaçların” karşılanması için standart hale getirilmiş mal ve hizmet üretimini düşük enerji tüketimli hayat biçimiyle başarmak şart olmuştur.

Böylece düşük enerji tüketimi, insanların ihtiyaç duydukları ya da zevk aldıkları şeyleri kendi kendilerine yapabilmek için donanımlı oldukları eğlenceli bir topluma ya da tam zamanlı işin amacının ücretli ya da ücretsiz faaliyetlerin politik olarak yönetildiği yeni bir malbağımlı topluma sebebiyet verir. “Sol” ya da “düşük enerjili” bir yaşam biçiminin yeni “kalkınma” ve “tam zamanlı iş” biçimlerine yol açıp açınayacağı, üçüncü akstaki “sahip olma” ve “var olma” seçeneklerinden hangisinin seçildiğine bağlıdır.

Ücretli işçilik arttıkça gölgesinin yani endüstriyel köleliğin de arttığını gördük. Hem üretimin baskın biçimi olan ücretli işçilik hem de onun ücretsiz gölgesi olan ev işleri, tarihte ve antropolojide daha önce örneği görülmemiş faaliyetlerdir. Endüstriyel yaşam geçim kazanma amaçlı bir yaşamı yok ettiğinde bu tür işler artar. Bireylerin hayatları boyunca eğitim, sağlık hizmetleri, ulaşım ve diğer hizmetler için endüstriyei kurumlara ihtiyaç duymaları için sosyolojik ve yasal olarak izin verildiği sürece küçük ölçekli, değişik ve yerel toplumlarda görülürler.

Alışılmış ekonomik analizler, günümüzün bu endüstriyel çağ faaliyetlerinden sadece birine odaklanmıştır. Bu analizler işçiye ücret kazanan üretici olarak almıştır. İşsizler tarafından gerçekleştirilen mal odaklı eylemler ise ekonomik analizlerin odağından kaçmıştır. Kadın ve çocukların faaliyetleri ya da erkeklerin “iş saatlerinden” sonraki faaliyetleri anlamsızca dikkate alınmamaktadır. Bu durum artık hızla değişmektedir. Ücretsiz faaliyetlerin ne derece ve ne açıdan endüstriyel sisteme katkıda bulunduğu yavaş yavaş fark edilmektedir. Tarihin ve antropolojinin feminist açıdan incelenmesi, işin sanayi toplumunda diğer bilinen toplum türlerinden daha fazla cinsiyete özel iz bıraktığı gerçeğinin göz ardı edilmesini engeller. Kadınlar “gelişmiş” ülkelerde ücretli işlerde çalışmaya 19. yüzyılda başladılar. Eğitim hakkını ve eşit

iş şansını elde ettiler. Oysa bütün bu “zaferler” beklenenin aksi etkiyi yaratmıştır. Çelişkili bir biçimde “özgürlük” ücretli-ücretsiz iş arasındaki farkı artırmıştır; geçim sağlama ile ücretli iş arasındaki ilişkiyi bitirmiştir. Böylece ücretsiz iş, kaçınılmaz olarak kadınların üzerine yıkılan yeni bir tür kölelik olarak yeniden tanımlanmıştır.

Cinsiyete özgü işler yeni ortaya çıkmamıştır; bütün bilinen toplumlar işleri cinsiyete özgü şekillerde paylaşırlar. Mesela, samanı erkekler harmanlar, kadınlar yükler, erkekler taşır, kadınlar ineklere yedirir, erkekler atlara verir. Ancak diğer toplumları ne kadar incelersek inceleyelim, günümüzün dengesiz iş ayrımını, yani birinin ücretli diğerinin ücretsiz olduğu, birinin üretken diğerinin verimsiz görüldüğü, birinin belirli vasıflar gerektirdiği diğerinin gerektirmediği, birinin yüksek sosyal statü sağladığı diğerinin “özel” mesele statüsüne konup alçaltıldığı görülmemiştir. Her ikisi de endüstriyel üretimde eşit derecede önemlidir. Aralarındaki fark, ücretli iş fazlalığı doğrudan işveren tarafından vergilendirilirken, ücretsiz işin katına değeri ancak ücretli iş ile ona dönmektedir. Her bir ailede hem ihtiyaç fazlasının yaratıldığı hem de emeğe devletçe el konulduğu iki son derece farklı iş gücü hiçbir toplumda görülmemiştir.

“Kayıt dışı sektörün” sömürgeleşmesi

Yaşayanların ürettikleri ile geçinebildikleri insanların bulunduğu bir toplumda, iş dışında ücretsiz iş ile istihdam vasıtasıyla ücretli iş arasındaki ayrımı düşünmek bile imkânsızdır. Birçok toplumda ücretli iş ile onun gölgesini az da olsa gözlemleyebilsek de hiçbirinde bu ayrım toplumun işe yaklaşımı bu şekilde ve cinsiyete özgü görevler için bir sembol olmamıştır. Bu tür bir ayrım olmadığı için de ailede bu tür zıtlıklar bulunmaz. Tarihin hiçbir döneminde birbirini tamamlayan ama birbirinden farklı, birinin erkeğin diğerinin kadının görevi olan iş türlerini çekirdek ya da geniş bir ailede görmeyiz. Aile yapısındaki bu zıt eylemlerin ayrılmaz ortak yaşamı mal-yoğun toplumlara özgüdür. Şimdi fark ediyoruz ki bunun sebebi kalkınma ve tam zamanlı iş arayışıdır. Bu tür işler daha önce olmadığı için de cinsiyet rolleri kesin olarak

tanımlanmamış, kadın ve erkeğe farklı nitelikler verilmemiş, ikisini bir arada tutacak şekilde lehimlenmemiştir.

Endüstriyel işin tarihçesine feminist açıdan bakmak ekonomide göz ardı edilen bir gerçeği, *homo æconomicus*'un hiçbir zaman cinsiyetsiz olmadığını, *homo industrialis*'in baştan beri *vir laborans*, yani çalışan adam ve *femina domestica*, yani *Hausfrau*⁵⁶ olarak iki cinsiyetli olduğu gerçeği gün yüzüne çıkarır. Tam zamanlı iş amaçlı kalkınan her toplumda gölge işler de istihdamla aynı şekilde artmıştır. Bu gölge işler çoğunlukla kadımların yaptığı, erkeklerin işine destek olmaktan öteye gidemeyen alçaltıcı faaliyetler olarak görülmüştür.

Yakın zaman önce kadar üretim ve tüketim işlevleri arasındaki geleneksel ayrım ortadan kalktı. Aniden ücretsiz işin önemi kamusal sorun haline geldi. İktisatçılar kayıt dışı sektördeki faaliyetlere gölge ücretler belirlediler: Artık keki seçen, parasını ödeyen ve taşıyanın yaptığı işin kekin değerini arttırması, cinsel faaliyetlerde sıradışı tercihler, kalp ameliyatı yerine, tempolu ve yavaş koşu yapmanın değeri gibi, "kayıt dışı" sektördeki faaliyetlere gölge fiyat biçiliyor.

Ev hanımları, ev işleri için restoran ve motellerdeki hizmetlerin seviyesinde bir ücret talep ediyorlar. Öğretmenler anneleri çocuklarının ödevlerini takip edecek gözetmenler haline getiriyorlar. Hükümet raporları temel ihtiyaçların ancak sokaktaki insanın bunları beceri ile ama parasız olarak yapmasıyla karşılanabileceğini belirtiyorlar. Kalkınma ve tam zamanlı istihdam amaç olarak kalmaya devam ederse 1980'lerdeki "kalkınma" gibi, ortada parasal olmayan ödülleri motive olan insan kalmayacak. Gölge ekonomide yaşamak yerine, Z-aksının üzerine yerel istihdamı yerleştirmeyi teklif ediyorum. Yerel işler, geçim sağlayan ve hayatı güzelleştiren, aynı zamanda kayıtlı ekonominin geliştirdiği kavramları kullanan her tür analize karşı çıkan ücretsiz işlerdir. Bu faaliyetlere "yerel" diyorum çünkü "kayıt dışı ekonomi", "kullanım değeri", "toplumsal yeniden üretim" gibi güncel terimlerin hiçbirini anlatınak istediğim ayrımı tam yapmıyor. Yerel kelimesinin İngilizce karşılığı olan *vernacular* kelimesi, öğretmenler olma-

56 Almanca, ev hanımı. (ÇN)

dan öğrendiğimiz dilimize geçen Latince kelimelerdendir. İ.Ö. 500 ile M.S. 600 seneleri arasında Roma'da evde yapılan, evde yetiştirilen, müştereklerden elde edilen, pazardan alıp pazarda satmadığı ve koruyup sakladığı değerler için kullanılmıştır. Yerel kelimelerini mallara ve gölgelere karşı çıkabilmek için tekrar kullanıma sunuyorum. Gölge ekonominin gelişmesi ile onun tersi olan yerel alanın genişlemesi arasındaki farkı açıklayabilmemi sağlıyor.

Yerel iş ile endüstriyel istihdam arasındaki gerilimi ve denge, ücretli ya da değil, seçeneklerin üçüncü boyutu için çok önemlidir. Ücretli olsa da olmasa da endüstriyel işler ortadan kalkmayacak. Ancak gelişme, ücretli iş ve gölgesi yerel işlerle çakıştığında, birini öbürüne tercih etmek zorunda kalırız. Bir taraftan ücretli ya da olmayan, kendi isteğimizle girdiğimiz ya da zorla kabul ettirilen, hiyerarşik olarak yönetilen standartlaştırılmış işi seçmekte özgürüz; diğer taraftan daha da yeni keşfedilmiş basit, bütüncül, bürokrat için öngörülemez, hiyerarşiler için yönetilemez ve belirli bir toplum içindeki paylaşılan değerlere yönelik geçim faaliyetlerini seçmekte özgürüz.

Düşük enerji tüketimli yaşam biçiminin izin verdiği sürece ekonomi büyürse, gölge ekonomi de büyür ve yerel istihdam küçülür. Bu durumda azalan iş imkânıyla işsizler kayıt dışı ekonominin sağladığı yeni yararlı işlere yönlendirilirler. 19. yüzyılda ev işi olarak ortaya çıktığında "zayıf cinsiyet" için ayrılmış, üretimi arttıran ücretsiz işler, işsiz erkeklerle sözde bir ayrıcalık olarak verilir. Geçimden ziyade endüstriyel köleliğin kadınlar için ayrılması bu yüzyıla denk gelir.

Bu seçenekte uluslararası kalkınma kalıcıdır. Denizaşırı ülkelerde kayıt dışı sektörü kalkındırmak için yapılan teknik yardım, evdeki işsizler için yeni cinsiyetsiz ve ücretsiz işler yaratacaktır. Alınan tarzındansa Fransız kişisel gelişim yolları ya da rüzgâr gülü tasarımları şimdiden havaalanlarını ve toplantı salonlarını doldurmuş durumda. Kalkınma bürokrasilerinin son umudu gölge ekonomilerin kalkınmasında yatar.

Şimdiye kadar bahsettiğim muhaliflerin çoğu bütün bunlara, yöresel işleri insan gücü kullanarak azaltmaya ve kayıt dışı sektör faaliyetlerinin profesyonellerce kontrol altına alınmasına karşıdır.

Bu öncüler teknik gelişmeyi geçim odaklı ve mantık çerçevesinde seçilmiş, geleneksel ya da endüstriyel değil de yeni bir değer türü olarak düşünüyorlar. Öncülerin dahil olduğu farklı grupların her birinin başarılı olsa da olmasa da özel güzellik anlayışları, farklı hayat tecrübeleri, hayata kendilerine özgü bakış açıları var. Her bir grup diğerinden farklı ama birbirlerine anlayışla yaklaşıyorlar. Gelişmekte olan çeşitli hayat biçimlerine izin veren faaliyetlerde bulunmaya imkân veren ve eski zamanların geçim angaryalarından kurtaran günümüz gereçlerini keşfettiler. Yaşamlarının yerel alanlarını genişletme özgürlükleri için mücadele ediyorlar.

Travancore'dan Galler'e birçok örnek topluluk, günümüzün aptallaştıran, hasta eden, felç edici zenginleşmenin "uygulama örneği" ile büyülenmiş çoğunluktan kendilerini kurtaracaklar. Bunun için iki durumun oluşması lazım. İlki, insanlar ve gereçler arasındaki yeni ilişki türünden kaynaklanan yaşam biçimi: İnsanı *homo industrialis* değil *homo habilis* olarak kabul etmeli. İkinci-si, mal-bağımsız yaşam biçimleri zorla kabul ettirilmemeli; her bir topluluk tarafından şekillendirilmelidir. Ağırlıklı olarak yerel değerlerle yaşayan topluluklar muhteşem bir örnek yaratmak dışında bir katkıda bulunmamışlardır. Günümüzde geçimini yerel işlerle sağlayan fakir bir toplum örneği, zengin bir toplumda, büyüyen gölge ekonomide, tıpkı kadınlar gibi sosyal yeniden üretime mahkûm olan işsiz erkeklere çekici bile gelebilir. Farklı yaşam tarzları yaratmak değil, bu özgürlükte ısrarcı olmamız ancak *homo æconomicus*'un diğer insanlardan farkını açıkça algılamamız şarttır.

İKİNCİ BÖLÜM

Eğitim Dünyası

Öğretmen Koleji'nde bir ders anlatımı için alınmış notlar
Columbia Üniversitesi, New York. Bahar dönemi, 1979

Öğretilen ana dilin ve öğrenimi sürecinin, yerel dil ve kullanım becerisinden farklı olduğunu düşünürüm. Ana dil, resmi ve gayri resmi eğitimsel kaynaklardan öğrenilir. On altıncı yüzyıldan bu yana gelişen pedagoji, yerel dil öğrenimi konusunda pek yararlı olmaz. İlkel toplumlarda öğrenimin, sanayi öncesi toplumlarda öğrenimin ve özellikle günümüzün mal-yoğun toplumlarında belirli becerilerin öğreniminin pedagojik kavramlarının kısıtlı faydalarını genel anlamda tarif ederken, uygunluklarını genel terimlerle tanımlarken, çağdaş ekonomi tarihi ve antropoloji çalışmalarından yararlandım ve bilgilerimi eğitim alanına uyarladım. Yerel dil öğrenimi için pedagojik kavramların kullanılmasının uygun olmaması diğer öğrenim alanları için de geçerli olabilir ve eğitimin dile getirilmeyen sınırları böylece anlaşılabilir. Bu konuda yapılacak bir araştırmanın eğitim alanı sınırları içinde değil, şimdilerde eğitimin farklı bir dünya gibi kopuk olduğu bütün toplumlarda rastlanan, eğitim ile ilgili yanlış bilinen bilgileri, uygulamaları, yapısını ve varsayımları inceleyerek yapılmasını öneriyorum.

Orta Çağ zihni gökkürelerin var olduğuna inanmıştır; günümüzde sosyal çevrelerin varlığına inanılır. Benim düşüncem eğitim dünyasına odaklanmak ancak bunu diğer çağdaş alanlara genelleyerek başarmak. Bu alanların her birinde iki tür araştırma yapılır: Kopernik'in evren modelinden öteye gitmeyenler ve Kepler'in gezegensel hareket yasalarına benzeyenler. Bunlardan ilki merkezini yeniden tanımlayarak, derinliğini yeniden hesaplayarak, müfredata ilmekler katarak ya da yeni bir yerde kullanarak eğitim alanını yeniden yapılandırma olanaklarını değerlendirir. Diğer araştırma yaklaşımın kendisinin çıkış noktasını araştırır ve böylece gökküreler gibi günümüz sosyal alanlarının da bir gün ortadan yok olabileceği gerçeğini ima eder.

Gökbilimciler baş ve sonla ilgilenir. Bilirler ki bir gün insanlar Kopernik'in tarif ettiği gibi göreceli bir gökyüzünü dikkate alacaklar. Gezegenlerin güneş etrafında döndüklerinin ilk anlaşıldığı zamanki farkı hatırlıyorlar. Kabul edilmiş bir yaklaşım ile çalışırlar; dolayısıyla çalışmalarının kabul edilmiş bir başı ve mantıklı bir sonu vardır. Eğitimcilerin hâlâ kendi çalışmaları üzerinde tarihsel bir yaklaşımı yoktur. Yetkinliklerinin alanının başlangıcı olmadığını düşünürler. Hatırlamalıdır ki Ptolemy en az Kopernik kadar, Thomas Aquinas da en az Aristotle kadar gezegenlerin; şeffaf, sıg, mükemmel kürelerin birbirine uyumlu bir şekilde hareket eden kristal gezegenlere gömülü olduğuna inanıyorlardı. Aquinas'a göre bilim, gökkürelerin ruhlar sayesinde hareket edip etmediğini, kaç tane küre olduğunu ve bu kürelerle dış merkezlerinin ne derece bağlı olduğunu incelemekte özgürdü. Ancak varlıklar, isimleri, üç boyutlu yapıları ve yeknesak dairesel hareketleri, sağlam felsefi gerçekleri altüst etmeden sorgulanamıyordu ve felsefi gerçekler Hristiyan doktrini için gerekliydi. Bugün, bu insanların gökküreler hakkındaki ortak, kesin ve ciddi inanışları bize akıl almaz gelmekte. Böyle olmasına rağmen Keynesçiler, Marksistler, müfredat hazırlayanlar, merkezi eğitimi kabul etmeyenler ve Amerikalılar, hepsi *homo türünün educandus* olduğuna, iyi olmasının – hayır, hatta varlığının – eğitim dünyasına bağlı olduğuna inanırlar.

İşte eğitim dünyasının özellikle bu iyi örülmüş yaklaşımı, eğitimin konusunda bir araştırmanın konusu olmalıdır. Bu araştırma

sürecinin içine ekonomi, politika, ücretli işçilik ve evsel kölelik de dahil olmalıdır. Bu araştırma şu an yapılmalıdır çünkü manastırın Ortodoks üyelerinin inanışları yanlıştır; Heterodoks olanların ise henüz bu konuya yaklaşımları yoktur. Yeni yaklaşımın özellikleri henüz belirgin değil çünkü Rönesans döneminde astronominin hali ne ise eğitim toplumunun durumu da şu anda öyledir.

Astronomy'nin ilerlemesini sağlayan en önemli figürlerden biri Kopernik'tir (1473-1543). Dünyaya bakış açıları hakkında yazanların en sık başvurduğu isimlerden biridir. Edebi alanında *De revolutionibus coelorum*,⁵⁷ önemi takdir edilen ve referans alan eserlerindendir. Bunların hepsi matematiksel gökbilimci olarak şüphe bırakmayacak şekilde değerini kanıtlar. Ancak de Solla Price⁵⁸ onun görüşlerini sorgulanmıştır. Hatta düşüncelerini zararlı ve yanlış bilinen gerçekler olarak değerlendirmiştir. Benzer yanlış inanışların şimdilerde merkezi eğitime de şekil verdiğini düşünerek, Kopernik ve onun etkisi hakkında konuşacağım.

Kopernik, dünyanın hareketi konusunu gündeme getirerek çok önemli bir iş yapmıştır. Aksı çevresinde döndüğünü düşünerek ciddi bir matematiksel farkı meydana gelmediğini göstermiştir. Bir anlamda, bir Pisagor görüşünü olan güneşin gezegenlerin yörüngesinin merkezinde olduğu fikriyle hareket etmiştir. Matematiksel olarak bir gezegen sistemi yaratan ilk kişidir. Ondan önce gelenler, gezegenlerin her biriyle ayrı ayrı ilgilenmişlerdi; onları birleştiren Kopernik oldu. Ancak yöntem ve temel varsayımlar açısından Ptolemy'dan farkı yoktu. İspatlarını *Almagest*'ten⁵⁹ çıkarıyordu ve gökkürelerin gerçek olduğunu kabul ediyordu. Gökkürelerin hareketlerinin birbirine tamamen uyumlu dairesel hareketler olduğunu felsefi olarak ileri sürdüğü için de kendiy-le gurur duyuyordu. Ancak bu iddia, Ptolemy'nun ileri sürdüğü eş-merkezlilikten farklı olarak daha fazla dairenin konumlandırılması demekti.

57 Göksel kürelerin devri. (ÇN)

58 De Solla Price (1922 – 1983) fizikçi, bilim tarihçisi ve bilgi bilimci. Bilimmetrinin babası olarak kabul edilir (ÇN)

59 *Almagest*, ikinci yüzyılda yıldızların ve gezegenleri yörüngeleri hakkında Claudius Ptolemy tarafından yazılan kitaptır (ÇN)

Kopernik'in, Dante'nin ya da ondan önce Merdiven⁶⁰ kitabındaki Muhammed'in gezegenleri tekdüze küresel kesitler boyunca hareket ettirerek ulaşabildiği kristal kürelerin yerine yenilerini koyduğu söylenebilir. Ancak ne onlar ve de Kepler düşüncelerinden feragat etmeyi düşündüler. Mükemmelliğin simgesi gökyüzünün hareketi ile günahlarla dolu ay yörüngesinin hareketlerinde bir fark olmadığına doğal olarak kendilerini inandırarmışlardır. Belki de bu yüzden Engizisyon bu konuya hiç eğilmemiştir. 1600 senesinde Giordano Bruno direkte yakılmıştır. Genç Kepler gibi Bruno da Kopernik'ten etkilenmişti. Ancak ondan farkı, doğayı gözlemlememesi ve matematik bilgisinin olmamasıydı. Büyük ihtimalle hatalı olarak Kopernik'in evrenin sonsuz olduğunu, üzerinde insan yaşayan sayısız yıldız bulunduğunu ve bütün yıldızların doğal olarak aynı olduğunu kanıtladığını düşündü. Bu düşünceyle evrenin gökküreler olmadan da var olabileceğini ileri sürdü ve bu da hayatının idamla sonlanmasına sebep oldu.

Bruno'nun astronomi ile ilişkisi bugünkü eğitimsel tartışmaya dışarıdan bakan biriyle benzerdir. Dolayısıyla eğitimde araştırmadan bahsederken doğrudan bizi ilgilendirmez. Kepler'den önce, Bruno istinasının dışında, sağduyu felsefi kozmolojiden ve matematiksel astronomiden besleniyordu. Ancak aralarındaki ortak konu yıldızlar değil, gezegenleri ve gök kubbeyi taşıyan kürelerdi. İki alanın da kabul ettiği olgu, bir tür görünmez yoğun madde gerçekliğinin bu gezegenleri kusursuz dairesel hareketler yaptırdığı idi. Her bir küre bir gezegen taşıyordu, onunla beraber oluşmuştu ve yıldızın adını taşıyordu. Varlığın dünya üzerindeki etkisini de yıldız gösteriyordu. Kopernik göksel bir devrimci, kürelerin düzenleyicisiydi. Bu nedenle eğitimcilere örnek olarak gösterilemez.

Zamanında en iyi bilinen cennet gözlemcisi Tycho Brahe idi (1546-1601). Zengin bir Danimarkalı aileden gelen Brahe, Kopernik öldüğü yıl doğmuştu ve kendi ölümünden iki sene önce, 1601 senesinde genç Kepler'i yanına çırak olarak almıştı. Brahe yaşamı boyunca neredeyse bütün astronomik hesaplamaları düzeltti.

60 Jacob's Ladder (Yakup'un Merdiveni) Merdiven, Cennet ve Dünya arasındaki köprüyü simgeler Kitap Muhammed'in yerden göğe çıkışını anlatır (ÇN)

Atmosferik kırılımı ilk hesaplayan, aygıtsal hatayı düzeltme yöntemini ilk bulan, novanın niteliklerini söyleyebilen, yedi binden fazla sabit yıldızın yerini haritalayabilen hep O oldu. Uygulamacı bir gökbilimci olarak kendinden öncekilerin hepsini geçti ve onlar gibi bunları gökyüzüne çıplak gözle bakarken yaptı.

Kepler öğrenme amaçlı olarak Brahe ile yakınlaştı çünkü Kopernik'in haklı olduğunu kanıtlamasına yardım edecek gözlem becerilerini ancak onun öğretebileceğini biliyordu. Ancak çıraklığının başından itibaren Brahe, Kepler'i bu kadar aptalca bir işe girişme fikrinden vazgeçirmeye çalıştı. Kopernik tarafından ortaya atılan matematiksel değişikliklerin yıldızların yerinin tahmininin doğruluğunu artırmadığı gibi hem hesabın hem de göğe ilişkin düzeneğin karmaşıklığını artırdığını yine ilk Brahe itade etti. Ptolemy ve Copernicus'tan tatmin olmayan Brahe, Ptolemy'nin ve Kopernik'in varsayımlarını ortak bir noktada buluşturduğu üçüncü bir sistem geliştirdi. Dünyayı yine sabit aldı ama diğer gezegenlerin güneşin etrafında döndüğünü gösterdi. Düşündüğü sistemde güneş, bu gezegenlerle dünyanın çevresini bir senede dönüyordu. Ayrıca bütün gezegenler sabit yıldızların çevresindeki dönüşlerini bir günde tamamlıyorlardı. Brahe'nin Kopernik'in sisteminden daha basit ve matematiksel olarak daha doğru olduğu iddiası, Kopernik'in sisteminin inanılmaz karmaşıklığının kanıtıdır. Deneysel olarak üç sistemin hiçbirisi kanıtlanamaz. Ptolemy'nun sistemi diğerlerinden daha üstün görünüyordu. Paskal sadece bu üç teoriden birini seçmek gerektiği için kozmolojik bir önyargıyla Ptolemy'nun sisteminin daha iyi olduğuna inandı. Sabit yıldızların ıraklık açısını ölçmek için uygun gereçler ancak üç yüz sene sonra icat edildi.

Brahe öldüğünde, Kepler onun muazzam kataloğunda düzeltmeler yaptı. Bunu yaparken kendinden önceki üç büyük gökbilimcinin, Ptolemy, Kopernik ve Brahe'nin, nerede yanlış olduklarını fark etti: Hiçbiri göksel hareketleri göksel kürelerden bağımsız düşünmüştü. Hatta Kepler küreleri tamamen modellemesinden çıkarmıştı.

Johannes Kepler (1571-1630) bir şair ve eleştirmen kafasına sahipti. Daha Tübingen Üniversitesi'nde öğrenciyken 1593 senesinde (Kolomb'un ilk yolculuğundan dönüşünden yüz sene sonra)

Maestline'nın ay yüzeyindeki yükseltilerini ayın üzerindeki gölgeleri ölçerek hesaplamıştı. 1609'un yazında Dünya'nın en yakın komşusu olan Ay'a inmek için plan yapmıştı. Daha önce hiçbir bilimsel yazıda yer almayan bu projeyi Kepler, Galileo Galilei'ye yazdığı mektubunda anlatmıştı (19 Nisan 1610). İtalyan arkadaşına her şeyi anlatmıştı:

Geçen yaz 1593'te yazılmaya başlanan müsvedde ayın tam bir coğrafyasını gösterecek şekilde genişletildi... Devasa bir okyanusun bir uçtan bir uca, Adriyatik, Baltık Denizi ya da İngiliz Kanalı kadar rahat geçilebileceğini kim tahmin edebilirdi? Göksel rüzgârlara dayanabilecek gemi verirlerse korkmadan geçebilecek insanlar çıkacaktır... Dolayısıyla yakın zamanda bu tür bir yolculuğa çıkmak isteyecek olanlar için gerekli astronomik bilgiyi toplayalım: Galileo sen Jüpiter'i, ben de Ay'ı.

Bruno'nun genel prensipler üzerinde mantığını kullanarak yaptığı gibi Kepler, kürelerin düzeneğinin yerine yörüngelerinde gezinen gök cisimlerini koydu. Böylece Dünya'dan Güneş'in diğer gezegenlerine seyahat 1609 senesinde mantıklı bir zihinsel kurgu konusu oldu. Evren, yeni birtakım söylencelerle açıklanacak yeni bir düzen halini aldı. Kepler evren hakkındaki fikirlerini bir rüyasını anlatır gibi günlüğüne yazdı. Bir gevezelik anında bu yazının birkaç sayfası başkalarının kulağına gitti ve bunun sonucu olarak Kepler'in annesi hapse atıldı, işkence gördü ve bir süre sonra da hayatını kaybetti. *Somnium*⁶¹ Kepler'in ölümünden iki sene sonra basıldı.

Öyle sanıyorum ki ne kadar kökten olursa olsun, eğitim tartışması hâlâ Kepler'den önceki yıldız gözlemcilerinin modellemesine uygun olarak sosyal çevrelerin yeniden düzenlenmesi ile ilgilidir. Tıpkı Brahe'ninkiler gibi, ortak benzetmeler ve ortak beceriler hakkındaki doğru gözlemler hâlâ gereksiz yaklaşımlara uydurulmaya çalışılıyor. Tartışmalar çeşitleniyor ve araştırmalar bu dünyaya yeni ilmekler katmak, yeniden tanımlamak, bağlantı kurmak ya da geliştirmenin uygunluğu ya da gerekliliği konusunda gezinip duruyor. Bu tür eğitim politikası seçenekleri önemliymiş gibi

61 *Somnium* (Latince "Rüya"), Johannes Kepler tarafından 1608'de Latince yazılan roman. (ÇN)

davranıldığında, eğitim dünyasının diğer alanlara etkisi de önem kazanıyor. Sosyal sistemin merkezinde üretim mi olmalı yoksa politika mı? Ya da ikisi de daha karmaşık bir ilişki içinde mi olmalı, mesela Tycho Brahe'nin modeli gibi? Kopernik'in modeli gibi her şeyi kapsayan bir model mi düşünmeliyiz? Yoksa hiçbir sistemi seçmeden, teori her seferinde Batlamyus'a ait sadece bir gezegeni ele alıyor olsa da Al Shatir'in kanıtlanmış dış merkezli düzenekler ve ilmekler yaklaşımını mı takip etme gerekir? Okul sistemi merkezde mi olmalıdır? Yoksa okul sistemi, Çin'deki Mao zamanı kurulan halk komünü gibi eğitimin tamamlayıcısı nu olmalı? Eğitimin farklı araçlarını nasıl bir önem sırasına koymalıyız? Ya da sağlık, sosyal yardımlaşma, araştırma, finansman, ekonomi, politika gibi eğitimin farklı alanları arasında nasıl bir bağlantı kura-
cağız? Öyle sanıyorum ki Kopernik'in modelinin eğitim alanında bize pek bir faydası dokunmayacak.

Kepler'in örneğini takip edersek, eğitim dünyasının Merkür gezegenine benzediğini düşünmek ve eğitilecek insanların ihtiyaçlarının evrenin sabit merkezindeki insanların ihtiyaçları ile karşılaştırılması gerektiğini görmek zorundayız. Bu tür bir eğitim yapısı, *homo educandus* hakkındaki görüşü meydana getiren bir ideoloji ile eşleştirilir. Bu yapı, *Alma Mater*⁶² *Ecclesia'* nın⁶³ ilk örneği olduğu bir grup özel eğitim kurumu ile ilk defa görülmüştür. Her bir bireyin iç dünyasına iki tecrübeyle işlenmiştir: İlki, yerel dil eğitiminin kaçınılmaz olarak yozlaştırıldığı gelişmemiş bütün eğitim müfredatları; ikincisi, ihtiyaçların tanımı ve karşılanması üzerindeki uzman denetiminin kaçınılmaz olarak beslediği monoton, hareketsiz ve felç edici hayat biçimi vasıtasıyla. Son olarak, eğitim dünyasının yapısı, eğitimle ilgili ihtiyaçları sadece kendilerinin sahip olduğu, okul içinde ve dışında çözümlenecek bir sosyal görevle çözülebileceğini düşünen eğitimciler tarafından cansiparane bir biçimde korunmaktadır.

Bu tür bir eğitim yapısı, özellikle ekonomi ve politika dünyaları olmak üzere, diğer benzer alanların da yapılarıyla uyum

--
62 Alma Mater (Latince) okul (ÇN)

63 Ecclesia "Altın Çağ " (480-404 M.Ö.) sırasında antik Atina demokrasisinin temel eğitim kurumlarından biri olmuştur (ÇN)

içindedir. Her bir alanın karşılık geldiği yerel yapıyı kökten tekeliğe sebebiyet verecek kadar işlemez hale getirme süreci ayrıca araştırılabilir. Ancak eğitim alanında bir araştırma kesinlikle bir önceliğe sahip olmalıdır. Bu alanın ideolojik yapısındaki ve ses yükselticinin icadından sonra yerel dillerin yerine öğretiler ana dilin almasındaki süreci araştırarak diğer alanların yapısında görülen yakın unsurları da anlamayı kolaylaştırır. Konu ve bilim dalı olarak eğitim, yapısı ile tanımlanır ve şimdiye kadar var olmuş varsayımlar ile sınırlıdır. Eğitim alanında bir araştırma başka türlü olamaz. Ancak eğitim alanının toplumun küresel ideolojisi ile ilişkisi üzerine bir araştırma, bu ilişkilerin tarihi ile birleşirse adına eğitim üzerine araştırma diyebileceğimiz yeni bir tür çalışma oluşturur.

Homo Educandus'un Tarihi

Dünya Karşılaştırmalı Eğitim Topluluğu Konseyi'nin
5. Dünya Kongresi Toplantısında Açılış Konuşması
Sorbonne, Paris, Temmuz 1984

Monsieur Debeauvais, bu toplantıda konuşmak üzere beni davet ettiğiniz için teşekkür ederim. Konuşmam bir rica içerecek. *Homo educandus*'un tarihi konusunda araştırma rica edeceğim. Böyle bir tarihin konusu, *homo educandus*'un sosyal yapısı ve katıldığı varsayılan değerlerle kişisel zenginleşmesi sürecini kapsayan eğitiminin sosyal bağlanı olmalıdır. Toplumun yapısının bilgi ve izlenileme ihtiyacındaki insan göz önünde tutularak düşünülmesi zorunluluğu, *homo æconomicus*'un tarihinde göz ardı edilmiş bir açıdır.

Homo educandus'un tarihini *eğitim tarihinin* tam tersi olarak düşünüyorum. *Homo educandus*'un tarihi, "eğitim" in temel insan ihtiyacı olarak algılandığı sosyal gerçekliğin ortaya çıkması ile ilgili dir. Bazı unsurları, kelimelerin konuşmacıdan ayrılmasına olanak sağlayan tam bir alfabe sisteminin icat edildiği Yunan uygarlığı zamanında oluşmuştur. Bir yazı yazmaya ve orijinali aktarmaya yarayan bu alfabetik teknik olmasaydı, eğitimin ilişkili olduğu ne edebiyat ne de bilim ortaya çıkardı. Eğitim için varsayılan diğer

ana unsurlar Alcuin⁶⁴ ile Muhteşem Albert⁶⁵ arasında şekillenir çünkü Alcuin zamanında görsel olarak kelimeler birbirlerinden ayrıldı ve yazı göze görünür hale geldi.

O andan itibaren artık kelimeleri kulağa anlaşılır gelene kadar, heceleme yerine yazıya bakarak anlamak mümkün oldu. Bu görselleme olmadan “bilginin” kitaplara dökülmesi, yeniden basılması ve nakledilmesi mümkün değildi.

Altmış yıl önce Milman Parry, sözlü edebiyat ile yazılı edebiyat arasındaki farkı, destan ve edebiyat çalışması alanında gösterdi. Kişinin konuşmasından ayrılıp yeni bir tür gerçeklik yaratan bu yeni dilin önemini öğrencileri senelerce anlattı. Ancak Walter Ong⁶⁶ ve Jack Goody’nin⁶⁷ üstün çabalarına rağmen eğitim teorisinin özüne inilmemiştir.

Orta Çağ’da kelimelerin bölünmesinin eğitimcinin ön şart koştuğu “gerçeklik” açısından önemi daha da az anlaşılmıştı. Görünen yazıları kopyalamak ve daha da önemlisi iki kopya arasında bilgi farkı olmaması ancak kelimelerin bölünmesi ile mümkün oldu. Bu gelişme, Marshall McLuhan’ın⁶⁸ çalışmaları dışında eğitim alanına katkıda bulunmamıştır.

Yazıları anlama konusunda bu tarihi bilgiler olmadan John Amos Comenius⁶⁹ (1592-1670) akla dahi getirilemezdi. *Homo educandus*’un ihtiyacı olan gerçeklik de buydu.

64 Alcuin of York (Latin: Alcuinus; c. 735 – 804 AD) — Ealhwine, Albinus ya da Flaccus olarak da bilinir. İngiliz eğitimci, şair, din adamı. (ÇN)

65 Albertus Magnus, (c. 1200 – 1280), Saint Albert the Great ve Albert of Cologne olarak da bilinir Alman Dominikan mezhebinden Katolik piskoposu. (ÇN)

66 Walter Jackson Ong, PhD (1912 – 2003), Amerikalı din adamı, edebiyat profesörü, din tarihçisi ve filozof. Özel ilgi alanı sözlü edebiyattan yazılı edebiyata geçiş ve bunun kültürü ve insan bilincini değiştirmesidir. (ÇN)

67 Sir John Rankine Goody, (1919 – 2015), İngiliz sosyal antropolog. Edebi kültürün karşılaştırmalı antropolojisi, özellikle yazı teknolojisinin ön koşulları ve etkileri üzerine çalışmıştır (ÇN)

68 Herbert Marshall McLuhan, (1911 – 1980), Kanadalı profesör, filozof. (ÇN)

69 John Amos Comenius Çek filozof, pedagog ve din bilim adamı. *Didactica Magna* kitabında ileri sürdüğü fikirlerle evrensel eğitimin öncülerinden. Modern eğitimin kurucusu olarak kabul edilir Latince yerine yerel dille yazılan resimli kitabı icat etmiştir. Doğal gelişimi örnek alarak kavramları basitten karmaşığa doğru sıralamak, ezber yerine mantıklı öğrenim, fakir öğrenciler için eşit hak, kadınlara eğitim, yaşam boyu eğitim gibi kavramların bulucusudur (ÇN)

Comenius'la beraber *homo educandus*'un tarihi, bir proje ve program olarak başladı: *Omnibüs, omnia omnino docendi*. Her şeyi herkese tam anlamıyla öğretme niyetiyle, *homo educandus* fikri tanımlandı. Yeni insan, bilmesi gereken şeyler öğretilmesi gereken varlıktı.

Eğitimin tarihi, *homo educandus*'un tarihinin tam tersidir. Eğitim tarihçisi, eğitim ihtiyacının tarihten bağımsız bir tanımlı lütfu olduğunu varsayar. Sanki nerede bir insan kültürü varsa orada kuşaktan kuşağa aktarılması gereken bir bilgi birikimi varmış gibi konuşur. Bu ihtiyacın tarihsel gelişim basamaklarını araştırmaz. Sadece farklı toplumlarda bu ihtiyacın farklı zamanlarda nasıl karşılandığını araştırır.

Homo educandus'un tarihi eğitim tarihinden farklı düşünülmemelidir. Ancak öğrenci-öğretmen ilişkilerine yapılan yorumların tarihine de indirgenmemelidir. Maimonides⁷⁰ ya da Al Razi⁷¹ için gençlerin eğitimi nasıl bir anlam taşıyordu? Plato henüz çocukken, Yunanlılar yazının *musiké*'nin bir parçası olmasının öncesinde ve sonrasında ne düşünüyorlardı? *Shastra*⁷², Brahmanlar için ne anlama geliyordu, ya da *artes*⁷³, Saint Viktor Kralı için? Bu sorular, inanç tarihi, *historie des mentalités*⁷⁴, tarihsel anlambilim ve felsefe gibi farklı bilim dallarında çalışan meslektaşlarımız tarafından çokça araştırılmıştır. Ancak *homo educandus*'un tarihi bunlardan ayrı tutulmalıdır çünkü ilk olarak, Batı geleneği dışındaki hiçbir toplumsal gerçeklik ile benzerliği yoktur ve ikincisi, konusu hâlâ tarihsel olarak problemsiz bir gerçek olarak kabul edilir.

Sonuç olarak, *homo educandus*'un tarihi ihmal edilmiştir. Meslektaşlarımız eğitimin *sui generis*⁷⁵ bir kavram olduğunu, diğer toplumlarca anılamayacağını, dolayısıyla geçmişlerinin tasvirinde kullanılamayacağını fark etmekte isteksizler. Şimdilerdeki anlamıyla eğitim, öğretimin bütün insan faaliyetleri için ön koşul

70 Moşe ben Maimon, Orta Çağ'da yaşamış Yahudi filozof ve gök bilimci. (ÇN)

71 Abū Bakr Muhammed ibn Zakariyyā al-Rāzī; İranlı bilge, doktor, simyacı, filozof ve tıp tarihinin önemli figürlerinden biri. (ÇN)

72 Sanskritçede *kurallar*. (ÇN)

73 Mekanik sanatlar el kitabı. (ÇN)

74 Zihniyetler tarihi. (ÇN)

75 Kendine özgü. (ÇN)

olduğu, ayrı zamanda bu öğrenim şansının gayet kıt olduğunu varsayar. Böylece hayatın diğer alanlarından farklıdır. Toplumca beklenen faaliyetlerden, en azından mantıken, öncesinde yer alır. Eğitime uygun olarak, bu fikirle yola çıkarsak, diğer toplumların sayısız özelliklerini “öğrenim” olarak sınıflandırmak mümkün. Bir eğitim tarihçisi ne zaman bir şiir resitali, çıraklık eğitimi, örgütlü oyun görse, bunun eğitimsel bir faaliyet olduğunu düşünür.

Eğitim tarihi konusunda okuduğum bütün kitaplar eğitimin hep kıt olduğunu ve farklı şekillerde ortaya çıktığını söyler. Bu varsayımla Neandertal insanı bile *homo educandus*’un alt sınıflandırmasma girer ve cilalı taş devrine geçişin taştan alet yapmayı öğrenme sonucu olduğu düşünülür. Pedagoglar atalarının Sokrat, Varro ve Buda olduğuna o kadar inanmışlardır ki *homo educandus*’un tarihi onlar için ağıza dahi alınmaz bir kavramdır. İktisatçılar da benzer bir tabu ile karşılaşmışlardır ama eğitimsel teorisyenlerin tersine bu durumun üstesinden gelmeye çalışmışlardır. Geç 18. yüzyılda bilim alanlarını kıtlık varsayımı altındaki değerler çalışması olarak tanımlamışlardır. Ekonomi, kıt araçların değişimli amaçlara uygulanması ile ilgilenen bir bilim dalı olmuştur. Bu bilim dalının kullandığı kavramlar değer kazandıkça iktisatçılar da bu kavramları çok eski toplumlara uygulamaya çalışmışlardır. Ancak ekonomide baştan beri bu uygulama, yani geçmişin günümüz kavramları ile açıklanmaya çalışması, tartışılmaktadır. İçinde bulunduğumuz yüzyılın ilk on senesinde Elie Halévy, faydacı yaklaşımlar ile düzenlenen sosyal davranışın sosyal ilişkiler ile ilgili bütün önceden belirtilen varsayımlardan tamamen farklı olduğunu göstermiştir. Otuz sene sonra Karl Polanyi Yunanistan, Hindistan ve Mezopotamya’da piyasanın ortaya çıkışı araştırmıştır. Kayıtlı ekonominin sadece belli bir toplumda yavaş bir süreçte oluşmasını belgelemiştir. Kıtlık varsayımındaki değerlere dayalı sosyal etkileşim ortaya çıkar ve uzun bir süre belirli ve sınırlı bir alanda kalır. Öğretilerine göre, Polanyi kıtlığın tarihsel araştırmasının temelini oluşturmuştur. Daha yakın zamanda Louis Dumont, Mandeville’den Marx’a insan doğasının nasıl kıtlık varsayımına uyum sağladığını açıklamıştır. Buna insan yapısı ismin verir, *homo oeconomicus*, yani kıt araçların kullanımına ve elde

edimine bağı olan insan. *Homo educandus*'un ortaya çıkışı ile ilgili benzeşen araştırmalar için özür dilerim.

Homo oeconomicus'un çağdaş sosyal bir yapı olarak kabul edilmesi, temel kültürlerin ne olduklarını anlamayı kolaylaştırmıştır. Bütün bilinen geleneksel kültürlerin temel amacı, kıtlığın sosyal ilişkilerde daha baskın olması için gerekli koşulların engellenmesi olmuştur. Bu tür kültürler, kıtlığın ortaya çıkmasının önüne geçecek davranış kurallarını uygulamış ve böylece kıskançlığı engellemiştir. Muchembled ve Dupuy, bu konu ile açık ve basit bir yorum yapmışlardır. Şüphesiz ki bazı kültürler son derece organize olmuşlardır ve bazı kıtlık algısı ile hareketlere müsamaha göstermişlerdir; seyyar satıcılar, işportacılar, bazı Sihler, Yahudiler ya da Çinliler, bilgiciler ve ilaç satıcılar becerilerini piyasa değerine satmışlardır. Ancak toplumun dışındakilerin bu davranışlarına gösterilen hoşgörü, toplundan birinin bunu yapmasının ahlaksızca bir hareket olarak kabul edileceğini gösterir. Kıtlık rejiminin toplumun geneline yayılmasının engellenmesi insanlık halinin, Monsieur Debeauvais, sizin "*L'univers concentrationnaire*" diye adlandırdığınız kıtlık rejiminden farkını gösterir.

Ekonomi tarihçilerinin ve antropologların kıtlığı sosyal yapı olarak algılamalarının sanayi toplumunu şekillendirdiğini ya da ekonomik düşünceyi büyük ölçüde etkilediğini düşünmüyorum. Ancak kıtlık ve kıskançlığın yayılmasına çare olarak geleneksel kültürün tanınması, yeni teorik bölümlerin kurulmasını sağlamış, kültür ve zihniyetlerin tarihinde yeni bir gerçeklik yaratmıştır. Bütün dileğim, geçim kaynağı eğitim olan bizlerin de benzer bir çabayı göstermemiz. Eğitim ihtiyacı, öğrenme, kıt kaynaklar gibi bağı hareket ettiğimiz temel kavramların doğal olmaktan çok uzak bir yaklaşıma tekabül ettiğini idrak edersek *homo educandus*'un tarihine giden yol açılmış olacak.

Araştırmacıların karşılaştırmalı eğitimde "kıt fırsatlar varsayımı ile öğrenme"nin benzersiz dünyanızın karşılaştırılmaz bir özelliğini oluşturduğunu iki sebepten dolayı anlamaları lazımdır. İlki, araştırmacıların çalışmalarını ortak görüngüsel özellikleri olan olaylarla kısıtlamalarını sağlar. Bu kendi kendini sınırlama bilim dalını daha meşru bir girişim haline getirir. İkincisi, bilim

dalının çağdaş bir sosyal olgu ile ilgili olduğunun kabul edilmesi eğitim ve eğitime bağlı diğer sosyal özellikler arasında karşılaştırma yapmayı mümkün kılar ve dolayısıyla sadece bununla sınırlı kalmasını önler. Bu mümkün olursa, karşılaştırmalı eğitim çağımızın en karakteristik ancak en az fark edilen özelliklerinden birini aydınlığa kavuşturmaya yarayan nadir bilim dallarından biri olabilecek. Bu özellik, en gelişmiş toplumların dahi merkezinde olan imgelemelerin, davranış kurallarının ve eylem düzeninin varlıklarını sürdürmelerini sağlayacak. Her ne kadar burada çoğunluk eğitimci olsa da birçoğunuzun yürümeyi ya da nefes almayı eğitimle öğrenmediğinizi bildiğinizi umuyorum.

Öğretilmiş Ana dil

“Ana diller için Yeni Terimler İhtiyacı Toplantısı”
için hazırlanmıştır.

Konuşma, Prof. Dr. P. Pattanayak anısına verilmiştir.
Hindistan Dilleri Merkez Enstitüsü, Mysore, Hindistan, 1978

Dil pahalı hale gelmiştir. Dil eğitimi iş haline geldiği için eğitime çok para harcanmaktadır. Kelimeler, Gayri Safı Milli Hasıla’yı oluşturan pazarlanan değerlerin en büyük iki kategorisinden biridir. Para; ne söyleneceğini, kimin nasıl ve nerede söyleyeceğini, konuşmanın kime yapılacağını kararlaştırmak için harcanıyor. Her kelime için ödenen para arttıkça duyulması için gösterilen çaba da artıyor. Okullarda insanlar gerektiği gibi konuşmayı öğreniyorlar. Fakir insanların zenginler, hastaların sağlıklılar, zencilerin beyazlar gibi konuşmaları için para harcanıyor. Çocukların ve öğretmenlerinin dilini geliştirmek, düzeltmek, zenginleştirmek ve güncelleştirmek için para harcıyoruz. Üniversitede öğretilen mesleki dil için daha da fazla harcıyoruz. Lisede her gence, akıcı ve özel bir tür İngilizceye sahip psikoloğa, eczacıya ya da kütüphaneceye bağımlı hissedecek kadar yüzeysel bilgi öğretiyoruz. Önce insanlara standart, günlük, tek dilli, eğitilmiş olmaları için harcama yapıyoruz, sonra da pek başarılı olamasak da onlara ya azınlık dili

ya da bir yabancı dil öğretiyoruz. Eğitim adına yapılan çoğu şey aslında kulak ve dilin çalıştırıldığı dil eğitimi ama işin içinde eğitim dışında yöneticiler, reklamcılar, gazeteciler gibi dil pastasından kendi dilimini almaya çalışan birçok girişimci de var. Kelime oluşturabilmek için Amerika Birleşik Devletleri'nde ne kadar para harcadığını bilemiyorum.

Sadece on sene öncesinde enerji muhasebesi düşünülemezdi bile. Bugün ise bilinen ve yerleşik bir uygulama. Sadece bir iki yıl önce başlamış olmasına rağmen bir dilim ekmek elden etmek için buğday yetiştirme, öğütme, paketleme, taşıma, satma gibi eylemler için harcanan BTU⁷⁶ ya da diğer enerji birimlerini artık hesaplamak mümkün. Bir Yunan köyünde yapılan ekmek ile A&P⁷⁷'de satılan ekmek arasında inanılmaz enerji farkı var; markette satılan ekmek için kırk kat fazla enerji harcanıyor. 1960'larda Oxford'da inşa edilen St Catherine's College'ın bir metre küpüne harcanan enerji birimi, hemen yanı başındaki favorim Bodleian Kütüphanesi'ninkinden beş yüz kat daha fazladır. Bu tür bilgiler on sene önce de vardı ama çizelgelemek kimsenin aklına gelmemiştir ve çok az insan bu konu üzerinde düşünüyordu. Bugün bu bilgiler ortada ve çok yakında insanların petrole ihtiyaç konusundaki bakış açılarını değiştirecek. Dil muhasebesinin neye benzeyeceğini çok merak ediyorum. Her bir insanın konuşması için harcanan parayı bilmezsek günümüz dillerinin dilbilimsel analizini yapamayız. Toplumsal enerji muhasebelerinin sadece yaklaşık değer verdiği ve nispi değerlerin tanımladığı önem sırasının şekillendirildiği düşünülürse, dil muhasebesinin de toplumda öğretilen dilin ne kadar yaygın olduğu konusunda bilgi de edinilebilir.

Bir grup insanın dil öğrenimi için kişi başına yapılan safi harcamanın miktarını bilmek tabii ki bize pek bir şey kazandırmaz. Öğretilmiş dil değişik kalitelerde karşımıza çıkar. Örneğin fakir, özel ders alabilen ve daha da önemlisi sessizliğe dilediğinde sahip olan zenginden daha az eğitim şansına sahiptir. Zenginin her bir kelimesi fakirin kelimelerinden daha pahalıdır. Fakat, kelimelerden daha demokratiktir. Ancak daha detaylı konuşmak istediğim

⁷⁶ British Thermal Unit İngiliz ısı birimi. (ÇN)

⁷⁷ Great Atlantic and Pacific Tea Company-Amerikan market zinciri. (ÇN)

dil ekonomisine değinmeden dahi Amerika Birleşik Devleti'ne yapılan petrol ithalatının Amerikan dili öğretiminin yanında sönük kaldığını tahmin edebilirim. Zengin milletlerin dilleri sünger gibidir ve çok büyük yatırımları yutabilirler. Vergi toplamak, yönetim, tiyatro ve diğer pahalı dil türleri, özellikle şehirde görülen, yüksek medeniyet göstergeleri olmuştur. Ancak dil (ya da benzin) için yapılan bu harcamalar eskiden farklı bir yapıdaydı ve bugünkü dil sermayelendirmesi ile karşılaştırma kabul etmezdi. Bugün bile, fakir ülkelerde hâlâ azınlıktaki bir elit sınıf dışında dil sermayeleştirilmediği halde insanlar birbirleri ile iletişim kurabilirler. Dilleri çok büyük yatırımlar yapılmış, almuş, yemiş ve eritmiş günlük konuşma grupları ile dilleri pazar dışında kalmış insanların konuşmaları arasındaki fark nedir? Bu iki dil dünyasını sadece bir noktaya odaklanarak karşılaştırmak istiyorum: Yapılan yatırımın miktarı dilin yapısını değiştiriyor mu? Durum böyleyse, yatırım yapılan dillerin geçirdiği yapısal değişim hepsinde ayrı yönde mi oluyor? Konuya giriş yaparken bu iddiaları akla yat- kın yapacak ya da yapısal odaklı dil ekonomisinin araştırılması gerektiğine sizi ikna edebilecek kadar sağlam savlar verememiş olabilirim.

Öğretilmiş günlük dilin sanayileşme öncesi toplumlarda bir benzeri yoktur. Bugünkü maaşlı öğretmenlere ve *sıradan* konuşma kalıplarına bağımlılık, fosil yakıtlara bağımlılık kadar sanayi ekonomisinin bir özelliğidir. Hem dil hem de petrol sadece bizim nesilde, herkes için geçerli, planlı ve programlı bir müdahale ile giderilmesi gereken, dünya çapında ihtiyaçlar olarak görülmeye başlamıştır. Geleneksel kültürler tarım tarafından kullanılan güneş ışığı ile geçimlerini sağlarlardı: Çapa, hendek, boyunduruk yaygındı; büyük gemiler ya da su çarkları biliniyordu ama azdı. Güneşe bağımlı yaşayan kültürler, kendi kökleri ile yerel dillerine ulaşmışlardır. Gücün, doğadan parmaklarının becerilerini ve kolların ve bacakların gücünü arttıran aletler ile çekilmesi gibi, dil de her biri koku alan, hisseden, seven ve nefret eden insanlar ile yüz yüze gelerek kültürel çevreden çekilmiştir. Eğitimli insanlar, deniz seferleri ve değirmenler kadar nadir bulunurdu. Bildiğimiz birçok kültürde konuşma insandan üstün olmuştur.

Bugün bile fakir ülkelerde çoğunluk paralı öğretim olmadan konuşmayı öğrenir. Öyle ki Güney Amerika ve Güney doğu Asya köylerinden sonra gittiğim Amerikan kampüslerine son ziyaretimde rastladığımda beni şaşırtan, kendi halini çok düşünen, kendini beğenmiş, renksiz mırıltı, bu dille karşılaştırılmaya değmez bile. Aradaki farkı anlayamayanlar için ton sağırılıklarından dolayı duyduğum küçümsemeyi üzüntüye çevirmeye çalışıyorum. Ama zaten annelerinin sütü yerine formül süt ile büyütülmüş insanlardan başka ne beklenir ki? Aile fakirse Nestlé, aydınlanmış zengin çocuğu ise Ralph Nader⁷⁸’in gözünün önünde hazırlanmış bir formül ya da terk edilmiş bir çocuksa kurunun seçkin hocası tarafından verilen bir formül süt. Paketlenmiş formüller arasında seçim yapmak üzere eğitilmiş insanlar için anne sütü, seçeneklerden sadece biridir. Aynı şekilde, bildikleri her dili öğretmenleri olduğuna inandıkları birinden öğrenenler için, öğretilmeyen yerel dil, diğer birçok az gelişmiş modelden sadece biri olarak görünür.

Ancak gerçek hiç de böyle değildir. Paralı öğretimin dışında tutulan diller, öğretilen dillerden daha farklı bir toplumsal olaydır. Öğretilmeyen dil paylaşılan bir dünyanın baskın bir göstergesi olunca, sonradan öğretilen dilin yapamayacağı bir şekilde, paylaşılan bir güç ortaya çıkacak. İki dil arasındaki farkın ilk belirtilerinden biri dilin kendisi ve öğrenilmesi üzerindeki güç hissidir. Dünyanın her yerinde sanayileşmemiş ülkelerdeki fakirler bugün dahi çok dillilerdir. Timbuktu kuyumcusu arkadaşım evde Songhayca⁷⁹ konuşur, radyoda Bambara⁸⁰ dinler, bağlılıkla ve biraz da anlayarak dualarını günde beş kez Arapça eder, pazar yerinde iki ticaret dili kullanır, orduda öğrendiği Fransızca ile sohbet edebilir, bu dillerin hiçbiri ona öğretilmemiştir. Tek dilli insanların baskın olduğu toplumlar üç durum dışında gayet az görülür: Geç cilalı taş devrini yaşamayan kabile toplumlarında, ayrımcılığın şiddetle yaşandığı toplumlarda ve nesiller boyunca zorunlu eğitimin faydalarından yararlanmış ulus devletlerin yurttaşları arasında. İnsanların çoğunun tek dilli olduğunu düşünmek, orta sınıfın

78 Ralph Nader (1934-); Tüketiciyi koruma, Çevrecilik ve Hükümet reformu ile ilgilenen Amerikalı siyasi eylemci, yazar, eğitimci, avukat. (ÇN)

79 Songhay, 15. ve 16. yüzyıllarda batı Afrika’da yaşayan bir toplumun dili. (ÇN)

80 Mali’de nüfusun yaklaşık %80’inin konuştuğu dil. (ÇN)

mensuplarına mahsustur. Çok dilli olanlara olan hayranlık, daima toplumsal statüsünü yükseltmeye çalışanları ifşa eder.

Öğretilmeyen diller tarih boyunca sıkça görülmüştür ancak öğretilmeyen dil dışında da diller mevcut olmuştur. Geleneksel kültürlerde olduğu gibi nasıl yel değirmenleri ve kanallarla enerji elde edildiyse ve büyük teknesi olanlar ya da derede doğru noktayı bulanlar nasıl gücü kendi taraflarına çekmeyi başardılarsa, bazı insanlar da piyasayı ele geçirmek için öğretilmiş dilleri kullanmışlardır. Ancak bu tür ilave kanunlar ya nadir ve özel olmuşlardır ya da kısıtlı amaçlara hizmet etmişlerdir. Yerel ana aynı zamanda ticaret ağzı, dua dili, esnaf jargonu ve basit muhasebe dili olan sıradan, yerel dil, günlük hayatın bir parçası olarak, ayrıca öğrenilirdi. Elbette okullarda rahiplere Latince ve Sanskritçe, kâtip olmak isteyenlere saray dili olarak Frenkçe, Farsça ya da Türkçe, yeni başlayanlara astronomi, simya, taşçılık dilleri öğretilirdi. Aslında çoğunlukla yeni bir eğitime başlayanlar yeni bir dil öğrenmezlerdi; daha çok diğerlerinin kullanması tabu olan bazı kelimeleri kullanmalarına izin verilirdi. Erkeklerin avlanmaya ve dini-cinsel birleşmeye kabul töreni, tabu kelimelerin kullanılmaya izin verildiği durumlara örnek gösterilebilir. Ancak dil ne kadar iyi ya da kötü öğretilirse öğretilsin, günlük kullanımda silinir giderdi. Ne dil eğitiminin her zaman var olduğu ne de uzman vaizler ve komedyenler tarafından dilin yaygınlaştırıldığı gerçeği sözlerimin doğru olduğu gerçeğini değiştirmez. Şimdilerde "modern Avrupa" dediğimiz toplumlar dışında bütün bir nüfusa maaşlı öğretmenler ya da spikerlerin kontrolünde olacak bir günlük dil kullanımını dayatma durumu görülmemiştir. Yakın zaman kadar günlük dil bir tasarım ürünü değildi; ticari bir mal gibi para ile satın alınıp dağıtılmazdı. Ve ulus-devletlerin çıkış noktası ile ilgilenen bütün tarihçiler ticari malların ortaya çıkışı ile ne kadar ilgileniyorsa, iktisatçılar da genellikle bir o kadar dili görmezden gelmişlerdir.

Öğretilmiş paralı konuşma dili ile yerel, bedava dili karşılaştırmak istiyorum. İlkine "öğretilmiş konuşma" dedim çünkü birazdan göreceğimiz gibi, "ana dil" terimi biraz karmaşık. "Günlük dil" de diyebilirdim ama daha muğlak ve ileride kul-

lanacağım bazı terimler özel ders ile öğrenilen dili karikatürize edecek. Tam tersi için “yerel” kelimesini tercih ettim çünkü daha iyi bir seçeneğim yok. Yerel kelimesinin İngilizcesi olan *vernacular* kelimesi, “köklü olmak” ya da “ikamet etmek” anlamına gelen Hint-Alman kökenli kelimenin kökünden türemiştir. Eskiden köle, çocuk, yiyecek, elbise, hayvan, fikir ya da espri fark etmez, her şey için kullanılan yerli, ev yapımı, evcil anlamına gelen Latince bir kelimeydi. Dilde farklılığı ifade etmek için Varro⁸¹ tarafından bir terim olarak kullanılmaya başlandı. Varro, “*vernacular*” kelimesini, başkalarının getirdiği dile karşıt olarak konuşmacının kendi topraklarında ortaya çıkmış dili ifade etmek amacıyla kullanmıştır. Varro, eğitilmiş, büyük eğitmen Quintillian’a göre en eğitilmiş Romalıydı. Quintillian, önce Sezar’ın, sonra da Augustus’un kütüphanecisi, Orta Çağ’da hatırı sayılır etkisi olan bir eğitmendi. Dolayısıyla “*vernacular*,” Varro’nun kullandığı bu kısıtlı anlamıyla İngilizceye girdi. Şimdi bu kelimeyi yine kullanıma sokmak istiyorum. Artık insanların değişik tokuş amaçlı yapmadıkları, pazar dışı aktiviteler için kullanacağımız basit, anlaşılır bir kelimeye ihtiyacımız var “Yerel dil” bu açıdan pek çokları için uygun olacaktır. İktisatçıların ölçmediği ya da ölçemediği bazı ihtiyaçların giderilmesi için kullanılan teknik bazı kelimeler olduğunu biliyorum; örneğin, “ekonomik üretim”e karşın “toplumsal üretim”, ya da “kullanım değerleri”nin oluşumuna karşın “ticari mallar”ın üretimi, “piyasa” ekonomisine karşın “hane halkı ekonomisi” gibi. Ancak bütün bu terimler belirli bir amaç için üretilmiş, ideolojik olarak önyargılı ve tam istediğim anlamı veremiyor. Şikago Çocukları⁸² ya da sosyalist komiserlerin ölçümünden ve suistimalinden koruyacak değerleri ifade edecek daha basit bir sığata ihtiyacımız var. Ayrıca kullanacağımız bu sıfatın “özel” bir aktivite ya da geriye doğru süreç anlamına gelmeden yiyecek, dil, doğum, çocuk büyütmek gibi aktivitelerin hepsini kapsayacak kadar geniş kapsamlı olması gerekmektedir.

81 Marcus Terentius Varro (MÖ 116 - MÖ 27) Romalı akademisyen ve yazar (ÇN)

82 “Chicago Boys” terimi 1980’lerde özgürlükçü ekonomi teorilerinin eğitimini almış, ya da bu teorilerle tanımlanmış, daha sonra da Şikago Üniversitesi’nde eğitim vermiş Latin Amerika ekonomistleri için kullanılmıştır Yaygın liberalleşme, özelleştirme ve diğer serbest piyasa politikalarını savunmuşlardır (ÇN)

Yerel dilden bahsederek hayatın bütün boyutlarına uzanan *yerel bir var olma ve faaliyetin varlığını* tartışmak istiyorum.

Savımı derinleştirmeden önce bir ayrıntıya daha değinmek istiyorum. Yerel dil ile öğretilen dili karşılaştırdığımda dilbilimcilerin seçkin sınıfın dili ile aşağı tabaka ağzını ya da okumuş ile cahili karşılaştırırken belirledikleri sınırdan farklı bir sınır çiziyorum. Her ne kadar coğrafi sınırlar ile kısıtlı ya da bir sosyal seviye için ayırt edici, bir cinsiyet ya da sınıf için özelleşmiş olsa da dil ya (benim kullandığım anlamıyla) "yerel" olabilir ya da "öğretilmiş". Seçkin dil, ikinci dil, ticaret dili ve yöresel dil yeni kavramlar değildir ancak şimdilerde her birinde ticari mal ile gelen öğretilmiş bir farklılık oluşmuştur. Şimdi öğretilmiş dilin farklılıkları konusunda detaya girmek değil, öğretilen günlük dile, öğretilmiş konuşma diline, genellikle *norm* olarak kabul edilen günlük dile odaklanmak istiyorum. Kayıtlı tarihin tümünde belirli bir bölgede bir diyalekt, karşılıklı anlaşılır diyalektler arasından daha baskın olmuştur. Bu çeşit baskın bir diyalekt *norm* olarak kabul edilmiş ve diğerlerinden daha önce öğretilmiştir. Bu diyalekt o dilde konuşanların prestiji sayesinde baskın olmuştur. Yayılmasının sebebi öğretiliyor olması değil, daha karmaşık ve gözle görülmeyen bir süreç ile topluma nüfuz etmesidir. İngiltere'nin iç kısımlarında konuşulan İngilizce, İngiltere'nin herhangi bir yerinde doğmuş bütün İngilizlerin ikinci, ortak diyalekti olmuştur; tıpkı Bahasa Malayu'nun Endonezya'nın ulusal dili olması gibi. Bu iki dil nüfuzunun da oldukça yakın zamanda gerçekleştiğini düşünürsek, kasti eğitimin süreçte rolü olduğundan şüphelenilebilir. Hint alt kıtasına Moğol askerlerinin yaydığı Urduca için aniden yayılması ise öğretime bağlı değildi.

Şüphesiz ki seçkin ya da standart dil çeşitleri her yerde yazı ve matbaa ile desteklenmiştir. Matbaa, seçkin dilin gücünün kolonileşmesini inanılmaz ölçüde kolaylaştırmıştır. Ancak seçkin dilin bütün yerel dillerin yerini almasının sebebini matbaaya bağlamak, at arabasında kasayı atın önüne bağlamaya benzer. Bu, atom bombasının icadından sonra sadece süper güçlerin hüküm süreceğini söylemek gibidir. Aslında yazılı neşriyatın yayıma hazırlanması, baskısı, basılması ve dağıtılması, basılmış standart kabul

edilen dilin kolonileşmesini ve merkezileştirilmesini destekleyen teknik süreçleri artan bir şekilde kapsamıştır. Ancak merkezileşen bu süreçlerin teknik buluşların üzerindeki tekelliği, basım tekniğinin binlerce yerel dile yeni bir canlılık ve eğitim fırsatı vermek için kullanılabileceği gerçeğini değiştirmez. Matbaacılığın standart konuşma dilinin dayatılması için kullanılması, yazılı dilin her zaman öğretilen dil olmasını gerektirmez.

Yerel dil kullanıldıkça yayılır; ne demek istediğini bilen insanların, söylediğini anlayacak insana söylediklerinden öğrenilir. Öğretilen dil için bu geçerli değildir. Öğretilmiş konuşma dili anlatmak istediğini söyleyenler değil, başkalarının akıl ettiğini nakledenler tarafından konuşulur. Öğretilmiş konuşma dili, bir komitenin ne söyleneceğini belirleyip yayıncının editöre bildirmesi ile oluşur. Öğretilmiş dil başkaları tarafından oluşturulmuş düzme fikir yazılarını taklit eden, insanların ölü, kişisel olmayan retorik dilidir. Öğretilmiş dili konuşan insanlar haber sunucusunu, komedyeni, ders kitabına uyan öğretmeni, tasarlanmış kafi-yeleri okuyan şarkıcıyı ya da hayat hikayesi başkası tarafından yazılan başkanı taklit eder. Bu dil, sizin *yüzünüze* karşı konuşmak için kullanılamaz. Yerel dil birbirine yüz yüze söyleyecek şeyleri olan insanlarca konuşulur; öğretilen dil ise ona tahsil edilen iş gevezelik olan kişilerce konuşulur.

Elbette dil sadece öğretilen dilden ibaret olsaydı insancılıktan çıkardı. Gerçek dilin insanlarca geliştirildiğini, matematik gibi öğretilmediğini söylerken Humboldt⁸³ da bunu söylemek istemişti. Ancak bilgisayarlar yerel köklerine gönderme yapmadan iletişim kurabilir. New York'taki konuşmaları insanlara bedava iletişim imkânı sunan telefon şirketinin hatlarının dörtte üçünü meşgul eder. Bu, halka açık bir servisin kötüye kullanımından başka bir şey değildir. Bundan daha da utanç verici olan şey robotunsu söz kalıplarının insanlar tarafından da kullanılmaya başlanması. İnsan konuşmalarının gittikçe daha da fazlası sadece içerik değil söyleniş şekli ile de tahmin edilebilir hale geldi. Dil; arıların, balinaların ya da bilgisayarların konuşmaları gibi, belirli bazı kalıp-

⁸³ Wilhelm von Humboldt, (1767 – 1835), Alınan filozof, dilbilimci ve devlet adamı; Berlin Üniversitesi'nin kurucularından. (ÇN)

ları aktarmadan ileri bir şey değilmiş gibi görülüyor. Şüphesiz ki yerel dile ait bir şeyler her zaman var olacaktır; benim söylemek istediğim, bu özelliğin yavaş yavaş kaybolduğu. Amerikan günlük dili iki tür dilin birleşimi haline gelmiştir: Ticari mal benzeri, öğretilmiş dil ve fakirleşmiş, hayatta kalma mücadelesi veren yerel dil. Bir farkla modern Fransızca ve Almanca da aynı yollardan geçmiştir: Avrupa'da eczanelerde ve ofislerde kulağıma çalınan bazı Fransızca ya da Almanca konuşmalardaki İngilizce terimler o kadar dilin içine işlemiş ki, bir karma dil oluşmuş.

Bazen koruma içgüdüğü o kadar yüksek olur ki şu anda uğraştığımız sorunu, kapitalize edilmiş dil ile yerel dillerin ekonomik olarak karşılaştırılamayacak kadar farklı olduğunu, göremez hale geliriz. Bu, sanayileştirilmiş sistemde yetişmiş insanların daha önce bahsettiğim, anne sütü ile beslenme ile biberondan beslenme, bir mili yürüyerek ya da yolcu olarak kat etme, ev yapma ile ev edinme arasındaki farkı sezememesine benzer. Herkes sorgusuz sualsiz evde pişen yemek ile hazır yemek arasındaki lezzet, anlam ve fiyat farkını kabul ederken farklı yetişen insanların arasındaki farkı göremezler. Şu anki gibi bir toplantıya katılanlar eşit haklara, eşitliğe, fakire hizmete inanan insanlardır. Kaç annenin sütünün hiç olmadığını, Güney Bronx'ta kaç çocuğun proteinsiz eksikliği yaşadığını, kaç Meksikalının temel besin yokluğundan muzdarip olduğunu biliyorlar. Yerel değerler ile ekonomik olarak ölçülebilen ve dolayısıyla idare edilebilen değerler arasındaki farka vurgu yaptığım anda fakirlerin savunucusu birkaç kişi ayağa fırlayıp ayrıntılara takıldığını hatırlatacaklar. Ayrıntılara takılarak daha önemli bir meseleyi konuşmaktan kaçınıyorum. Taşıma ile ulaşım ile metabolik güç ile ulaşımın, yerel ile öğretilen dilin, öğrenilen ve öğretilen dillerde kullanılan terimlerin ve evde pişirilen yemekle hazır yemeğin farklı olduğunu düşünüyorun. Yürüyerek ya da araçla kat edilen yol aynı uzunlukta değil mi? Ya da ev yemeği ile hazır yemeğin kalorisini çok mu farklı? Değil elbette ama iki eylemi dar, toplumsal olmayan bir pencereden bakarsak böyle görünüyor. Hareket, kelime ya da yiyeceğin yerel ya da ticari mal olması arasındaki fark daha derin: Yerel olan, onu yaratanın kontrolündedir ancak ticari mal ihtiyacını, malın değerini belirleyen

üretici tüketici için kararlaştırır ve yönlendirir. Dünyayı *modern* yapan şey ticari malların yerel olanların yerini almasıdır.

Modern insan gibi hissedenler temel ihtiyaçlarını yerel eylemlerden ziyade ticari mal cinsinden ifade ederler. Bu çeşit bir dünyaya uygun teknolojiler bilimsel gelişmeyi yerel becerileri yaymakta değil, mal üretimini için kullanılırlar. Yazma ve baskının yerel hizmetler için kullanılmaması derinlerde yatan önyargıyı gösterir. İş sürecini modern yapan insan eyleminin yönetilmesi ve planlanmasına yarayan artan yoğunluk ve pazarda değiş tokuş edilecek malların azalan önemi olmalıdır. 'Tatminin Sınırları'⁸⁴ adlı kitabında William Leiss bu noktaya değinir. Burada onun fikirlerinden bahsetmek istiyorum çünkü ileride onun yazdığı sürecin Avrupa'nın örnek bir yapı olması ile başlaması ile dili nasıl etkilediğini göstereceğim. Leiss'a göre sanayileşme sürecinde kişisel isteklerin kökten dönüşümü doğayı kontrol altına alma çabasının gizli parçasıdır. Doğayı bu şekilde kontrol altına alma çabası Batı toplumlarında 7. yüzyıldan beri artan şekilde toplum hareketlerinde görülür. Doğa gittikçe artan bir şekilde toplumsal üretim sürecini besleyen bir kaynak olarak yorumlanmıştır. "İhtiyaçlar" hayatta kalma özgürlüğü ve becerisi açısından değil, bu sürecin ürünleri açısından düşünülmüştür. Eskiden doğa olarak adlandırılan çevre, insanların ihtiyaçlarını tatmin etmek için bir kaynak gibi ve üretilen malların çöplüğü olarak sömürülürken (bugün insan psikolojisi denen) insan doğası zarar gördü. İnsanlar muhtaç hale geldi. Bugün, bireylerin insanların kendi ihtiyaçları konusundaki duyguları gittikçe artan bir beceriksizlik hissi ile bağıntılı ortaya çıkar: Ticari mal egemen bir çevrede ihtiyaçlar artık bir dükkâna ya da markete gitmeden tatmin edilemezler. Mal ile tamamlanan insanın her tatmin tecrübesinde kendi kendine yetememe hissi vardır. Aynı zamanda yalnızlık ve kendine yakın insanlar konusunda hayal kırıklığı içerir. Dokunduğum ve beraber olmaktan zevk aldığım kişi ihtiyaçlarımı karşılayamıyor, nasıl karşılayacağını öğretmiyor, ihtiyaç duyduklarım olmadan nasıl yaşayacağını göstermiyor. Böylece ticari mal cinsinden şekillendirilen her tatmin, geleneksel kültürden kalan ne varsa çar-

84 Kitabın orijinal adı *The Limits of Satisfaction*. (ÇN)

çur ederek başkalarına bağımlı ve güvenen insanlar olmamıza neden oluyor. Leiss bireylere sunulan, ihtiyaç olarak betimlenen ve sembolik olarak bir hizmete karşı gelen ticari mal ve hizmetlerin sayıca ve çeşit olarak artarsa neler olacağını incelemiştir. Böyle bir durumda birey ihtiyaç duymayı öğrenmek zorunda bırakılır. İstekleri gittikçe küçülen parçalara ayrılır. İstekleri öznel tutarlılıktan uzaklaşır. Birey, bu ihtiyaç parçalarını kendisine anlamlı gelecek bir bütüne oturtma becerisini kaybeder. Bu ticari mal odaklı ortamda bu mallara dayalı herhangi bir ihtiyaca cevaben yapılan eylem, bireyin tatminini sağlamaktan uzaktır. Birey sonsuza kadar bir şeylerin “ihtiyacında” olarak algılanır. İhtiyaçlar sınırsız olunca insanlar da gittikçe bağımlı olurlar. Çelişkili bir biçimde, *sözde ihtiyacı tatmin için* üretilen ticari mallara ne kadar zaman ve kaynak harcarursa, bireyin istekleri o kadar sığ olur ve bu ihtiyaçların nasıl karşılandığına olan ilgisi o kadar az olur. Gayet düşük bir eşiğin ötesinde hayatta kalınak için yerel çözümler kullanmak yerine ticari olarak şekillendirilmiş mal ve hizmetlerden yararlanarak insan daha da muhtaç, öğretilbilir ve hüsrana dolu hale gelir.

İhtiyaçlar, ticari mallar ve tatmin arasındaki bu ilişki bugün iktisatçıların ve felsefecilerin varsaydığı ve ampirik bulgunun gayet fazla olduğu sınırsız talep için bir açıklama getirebilir. Yerel eylemlerin yerini ticari mallara bırakması aslında bugünün dünyasında en önemli olay haline gelmiştir. Sadece bu açıdan bakarsak dahi bizimki başkalarıyla karşılaştırılamayacak yeni bir tür dünya; ancak bu eğilim devam ettiği sürece aynı zamanda artan öğretmen ya da benzin ihtiyacının daha da fazla yılgınlık yaratacağı bir dünya. “Yeter” kelimesinin sadece çöp kutusu ya da çöp olarak kullanılan doğal çukurlar çöp ile dolduğunda kullanılabildiği bir dünyada insanoğlu tatmine değil, gönülsüz bir uysallığa doğru gidiyor.

Değerlerin bu şekilde tersine dönmesinin, doğayı kontrolü altına alma çabasındaki insan psikolojisinin değişiminin köklerini nerede aramalıyız? Bu değişimin köklerinin “kapitalizmin yükselişinde” olduğunu söylemek bulguyu hastalık yerine koymak olur. Merkezinde herkese ihtiyaçları doğrultusunda mal ve hizmetleri

tedarik etmeyi üstün tutan sosyalizm de sosyalistlerin "kapitalist" diye adlandırdığı doktrinlerdeki ticari malların ihtiyaçlara teka-bül ettiği inancına son derece bağımlıdır. Dönüşümün kökleri daha derinlerdedir. Elbette ki sembolik, dini bir yapısı vardır ve "eğitimin" geçmişini ve geleceğini anlamayı gerektirir. Günlük di-lin ne zaman ve nasıl öğretilabilir hale dönüştüğünü araştırırsak, bu olayı anlamak yolunda büyük bir adım atmış oluruz.

Kimse yerel dili öğretmeye çalışmamıştır. Bu hem imkânsız hem de anlamsız bir eylem olur. Ancak ikinci Frank hanedanı Ka-rolenj zamanlarından beri konuşma dili öyle ya da böyle öğretil-ebilir olmuştur. İlk defa, o zaman tarihte ilk defa, bütün insanlığın ortak ve aynı şekilde tatmin edilmesi gereken bazı temel ihtiyaç-larının yerel çözümlerle karşılanamayacağı keşfedildi. Bu buluş 8. yüzyılda yer alan kilise reformunda hayatının büyük kısmında Charlemagne'in saray felsefecisi olarak geçiren İskoç keşişi Alcu-in'in önemli rolünün olduğu ile ilişkilendirilebilir zamana kadar Kilise, topluluğa karşı konuşacak yöneticilerini rahiplerin arasın-dan seçerdi. Vaaz vermek ve toplanılarda başkanlık etmek için gereklilerdi. Devleti düşmana karşı koruyan, adaleti sağlayan ya da düzeni sağlayan birçok görevli için örnek oluşturdular.

Bu şekilde çalışan kamu görevlilerini "hizmet uzmanı" olarak adlandırmak katmerli hata olur ve aptalca bir tarih yanılışına sebep verir. Diğer yandan, 8. yüzyıldan itibaren hizmet uzman-larının öncüleri görülmeye başlamıştır; ihtiyaçları belirleyen ve kararlaştıran dini bilgiye sahip kilise yöneticilerinin kilise cemi-yetinin üyelerinin kişisel ihtiyaçlarını karşılaması buna örnektir. Rahipler yavaş yavaş papazlara dönüşmüşlerdir. Bireye, aileye ve topluluğa gösterilen kurumsal olarak tanımlanmış ilgi daha önce görmediği şekilde önem kazandı. Böylece bütün insanların "doğal" ihtiyacı olarak farz edilen hizmetlerin bürokratik olarak karşılanması, malların üretiminin sanayileşmesinden çok önce şe-killenmiştir. Otuz beş yıl önce Lewis Mumford bu noktaya par-mak basmıştı. İlk defa 9. yüzyıldaki manastır reformunun sanayi sisteminin temellerini oluşturduğu hakkındaki fikirlerini okudu-ğunda bu görüşü reddetmek için bir sürü sebebini vardı. Ancak bu arada, Mumford'un bile şüpheleninmemiş görüldüğü, sanayi

çağını Karolenj Rönesansı'na bağlayan bir sürü bulguya eriştim. Kurumsallaşmış kiliselerin *kişisel hizmetleri* olmadan kurtuluşun mümkün olmadığı fikri daha önceleri düşünülmemiş ve onsuz şimdiki zamanı hayal bile edemeyeceğimiz bir düşünceydi. Şüphesiz ki bu konuyu derinleştirmek için beş yüz senelik bir Orta Çağ teolojisi geçmesi gerekti. Ancak Orta Çağ'm sonlarına doğru Kilise'nin papazlığa ait öz imgesi tam olarak toparlandı. Bizim dönemimizde sadece İkinci Vatikan Konseyi sırasında dini hizmetlerin evriminde ilk örnek olan aynı Kilise, taklitlerine benzemek için değişiklikler yapmıştır. Ancak burada önemli olan, ruhban sınıfının kendi hizmetlerini insan doğası olarak nitelendirmeleri ve bu hizmetleri, sonsuz hayata ulaşmak isteyenlerin bu isteği tehlikeye atmadan reddedemeyecekleri bir hizmet olarak sunmalarıdır. Bu kavram Orta Çağ'dan kalmadır. Günümüzün hizmetlerinin ya da refah durumunun tasavvur dahi edilemeyeceği bir temeli oluşturur. Sanayi çağını temelde diğer toplumlardan ayıran dini-merkezi kavramlar hakkında şaşırtıcı derecede az araştırma yapılmıştır. Yerel bir anlayış olan Hristiyan hayatının ruhban sınıfı hizmeti çevresinde gerçekleşen kavrama yenik düşmesi karmaşık bir süreçtir ve burada bahsetmemin tek sebebi benzer bir değişim geçiren dili anlamak için gerekli altyapıyı bize sağlar.

Yerel değerlerin, James Reston tarafından Univac, ilk ticari bilgisayarın ilk defa kullandığı *uniquack* adını verdiği sanayi dilinde ifade edilmeye başlaması evrimi üç etapta gerçekleşmiştir. İlk aşama "ana dil" teriminin ortaya çıkması ve keşişvari bir biçimde yerel dil yerine öğretilmesidir. İkincisi, dil bilgisi uzmanlarının gözetiminde ana dilin ulusal dil haline dönüşmesidir. Üçüncüsü, yazılı metinlere dayalı okulda ve eğitimde kullanılan standart dilin çağın yüksek maliyetli, vasat dil ile değiştirmek.

Ana dil ve ana yurt ile ilgili terimler ve kavramlar Orta Çağ'a kadar bilinmezdi. Yurtlarını "ana" olarak niteleyen ilk millet, anaerkil varlıklarını hâlâ koruyan Giritlilerdi. Avrupa siyasi bir gerçeklik ve fikir olarak şekillendiğinde insanlar "halk dili" yani *sermo vulgaris* konuşurlardı. "*Duits*" tam olarak bu demektir. Ataerkil Roma kanununda kişinin yerel değerleri ona ait bir *patrius sermo*, yani ev halkının reisinin dilidir. Her bir *sermo* ya da dili dil olarak algılanır-

dı. Ne erken Yunanlılar ne de erken Orta Çağ'da yaşayanlar, hatta Hindistan'da yaşayan halk dahi karşılıklı anlaşılabilir "ağızları" ve farklı "dilleri" birbirinden ayıramamıştır. Son otuz yıldır yüzlerce son derece motivasyonu yüksek, zeki yabancı akademisyenin Güney Amerika ve Güneydoğu Asya'nın köy hayatına girmeye çalıştığını gözlemleme şansım oldu. Tekrar tekrar bu insanların toplum bilimci olarak eğitildikleri halde sadece çok özel şairlerin öğretilen dili içselleştirerek yaşaması gibi bir beceriyle bir ya da birçok yerel dili benimsemelerindeki kolaylığı anlamakta güçlük yaşadıklarını görüp şaşırdım. Yerel dil, bir anlamda 11. yüzyıla kadar problemsizdi. Tam o zamanlar aniden "ana dil" kavramı ortaya çıkar. Gorz Manastırı'ndan birçok keşişin vaazlarında görülür ve yerel dili kullanma tercihini yapmayı ahlaki bir olay haline gelir. Verdun'dan pek de uzakta olmayan Anne Gorz Manastırı, 8. yüzyılda Benedictler tarafından kurulmuştur. 9. yüzyılda manastır aniden sebebi anlaşılamadan yıkılmıştır. Otuz sene sonra, 10. yüzyılda Germen manastır reformunun merkezi haline gelmiştir. İki nesil sonra Abbey Manastırı'ndan yüz altmış keşiş Kutsal Roma Germen İmparatorluğu'na dağılmışlardı. Gorz Manastırı Romen ve Frenk yerel dillerinin sınırında bulunuyordu ve Gorz keşişleri Cluny manastırından rakip keşişlerin ilerlemelerini durdurmak istiyorlardı. Dili bu amaçla bir olay ve araç haline getirdiler.

Gorz keşişleri bir dil politikası oluşturarak o zamanlar anlaşılması gayet zor olan bir kavram olan ana dili kullanmaya başladılar. Kilisenin sembolik anneliği, Bakire Meryem'in evrensel anneliği, kişisel hayatı ve evrenin gerçekliğini ancak zamanın özgün şiirlerini okurken ya da romanesk sanatı temsil eden ihtişamlı heykellerin her birinin önünde sessizce oturarak hissedebilecek yoğunlukta deneyimlemek için çok önemliydi. "Ana dil" terimini yaratarak Gorz keşişleri İncil'in yazılı olmayan dördüncü yüzyıla ait versiyonunu olan "Duits"i yüceltmiş, şerefleştirmiş, değer vermiş, kirletilmeye karşı korumuş ve ana gibi davranmış oluyorlardı. Analıkla ilgisi sayesinde kutsallaşıyor ve aynı zamanda da ana'lık eril ruhban sınıfının üzerinde hak iddia edeceği bir şekilde yabancılaştırılıyordu. Ana artık şerefleştiriliyor, yönetiliyor, kullanılıyor, saflığı korunuyor, silah haline getiriliyor, yozlaşmaya

karşı kullanılıyor ve kalkan oluyordu. Bugün uzman hizmet olarak görülen uzman papazlar, analık işlevlerinin temsilinde büyük görevler üstlenmişlerdir.

11. yüzyıldaki Frenklerden itibaren terim alt tabakanın konuştuğu Latinceye *materna lingua* olarak geçti ve böylece başka dillere tercüme edildiği Avrupa'ya yayıldı. "Ana dil" kavranı ile bölgesel sınırları olmayan, son derece duyguyla yüklü, geniş bir dinleyici kitlesine sahip hale getirilen konuşma dili, daktilo ve baskı tekniklerini icadı gerekli hale getirdi. Gutenberg bu ihtiyaç ortaya çıkar çıkmaz icadını kullanıma soktu.

Yerel dilin değişimindeki bir sonraki aşama ana dilin öğretilmesini erkeklerin üstlenmesini sağlayacak bir aletin geliştirilmesi ile aynı zamana gelir. Orta Çağ'ın vaizleri, şairleri ve İncil çevirmenleri halkın arasında duydukları dili böylece yüceltmış, yükseltmiş ve anneliğin gizem bulutu ile donatılmıştır. Hümanizmin oluşturduğu yeni bir tür dünyevi ruhban sınıfı halka ait bir olguyu mühendislik teşebbüsüne çevirmişlerdir. Yerel dilin doğru kullanımının anlatıldığı yazılı kılavuzlar görülmeye başlandı.

Bütün Avrupa dilleri içinde ilk dilbilgisi kitabının basımı 1492 senesinde görkemli bir olay olarak gerçekleşti. O sene Müslümanlar Granada'dan, Yahudiler Toledo'dan çıkarılmıştı ve Kolomb'un ilk deniz seyahatinden her an dönmesi bekleniyordu. O sene Don Elio Antonio de Nebrija *Grammatica Castellana*nın ilk baskısını kraliçesi Isabel la Católica'ya adanmıştı. On dokuz yaşındayken Nebrija artık ortadan kalkmış olan Latincenin en son ve en üst düzeyde kullanıldığı yer olan İtalya'ya, en değerli gördüğü ve ülkesinin ilgisizliği yüzünden öldüğünü düşündüğü Latinceyi İspanya'ya geri getirmek için gitti. Aynı dönemlerde yaşayan Hernan Núñez, onu Euridice'i geri getiren Orpheus'a benzetmiştir. Neredeyse bir nesil boyunca klasik dil bilgisi ve güzel konuşmanın merkezi olan Salamanca'da yaşamıştır. Hayatının ikinci elli senesinde konuşma dili dil bilgisi kitabını bitirmiş ve kısa süre sonra da Kolomb'un o zamanlarda bir örneğini de yanında getirdiği, denizaşırı bir kelime olan "canoa-canoë"⁸⁵nun da içinde bulunduğu ilk sözlüğünü bitirmiştir.

Dediğim gibi Nebrija dilbilgisi kitabını hiç de sıradan bir kâdın olmayan Isabel'e adanmıştı. Isabel, bir çatışma sırasında silahşor kılığına girmişti ve sarayına sadece kendisine eşit muamelesi yapan hümanistleri almıştı. Altı ay öncesinde Nebrija kitabın bir müsveddesini Kraliçe'ye göndermişti. Bu müsvedde için Kraliçe teşekkür etmiş, o zaman Roma ve Yunanistan'da kullanılan Kastilya dili için yaptığı çalışmalardan dolayı minnettarlığını ifade etmişti. Takdirinin yanı sıra şaşkınlığını da belirtmişti. Böyle bir dil bilgisinin nasıl kullanılabileceğini anlayamamıştı. Dil bilgisi bir öğretim aracıydı, yerel dil birinin öğretebileceği bir olgu değildi. Krallıklarında Kraliçe'nin isteği üzerine yerel diller aynen korunmuştu. Bu siyasi dilbiliminin temel kuralıydı.

Nebrija, 1492 senesinin sonlarına doğru çıkan kitabının ilk basısında üstlendiği görevi Kraliçe'ye açıklar. Üç sayfalık savunmasını tercüme ettim çünkü yorumlamak söylenenleri hafifletebilirdi:

Benim şanlı Kraliçem. Yazının bizim için koruduğu geçmiş hakkında ne zaman düşünsem hep ayrı sonuca varıyorum: Dil her zaman imparatorluğun dostu olmuştur ve her zaman da olacaktır. Birlikte var olurlar, güçlenirler ve beraber ölürler.

Burada "ana" kelimesinden "dost" kelimesine dönüşe dikkatinizi çekmek isterim. Burada "*armas y letras*" yani silahlar ve kelimeler arasında bir anlaşma ileri sürmüştür. Yerel dilin sürekli değişen konuşma yapılarının onların gelişmesini ve bozulmasını ölçen bir ölçü diline karşı korunduğuna dikkatinizi çekerim.

Kastilyan İspanyolcası yargıçlar zamanında emekleme dönemini yaşadı... Kanunları ve tarihleri derleyen ve birçok Arapça ve Latince çalışmayı tercüme ettiren Bilge Alfonso zamanında en güçlü zamanını yaşadı.

Hakikaten onuncu Alfonso artık Latin bir kral olmadığını kanıtlamak için ana dilini kullanmakta ısrar eden ilk Avrupalı kraldı. Çevirmenleri çoklukla konuşma dilini Kilise'nin Latincesine tercih eden Yahudilerdi. Nebrija'nın ölçü dilinin tarih yazmakta kullanılarak, çeviri aracı olarak ve kanunların simgesi haline gelince güçlendiğinin farkında olduğuna dikkatinizi çekerim.

Böylece dilimiz hükmetmek amaçlı yurt dışına gönderdiğimiz askerlerimizin gittiği yerlere gitti. Arragon'a, Navarra'ya, hatta

İtalya'ya yayıldı...Böylece sağa sola yayılmış İspanya bir bütün haline geldi ve tek bir krallık altında toplandı.

Askerin yeni görevi olan yeni bir dünya yaratmak ve rahip öğretici olarak ruhban sınıfına yeni bir rol biçtiğine dikkatinizi çekerim.

Şu ana kadar Kastilyan İspanyolcası yeterince güçlü bir duruş sağlamadı ve sadece birkaç yüzyılda tanınmayacak kadar değişti. Bugün konuştuğumuz dil ile beş yüz sene önceki dili karşılaştırdığımızda iki yabancı dil kadar birbirinden farklı olduklarını görürüz.

Bu cümlede dilin ve yaşamın nasıl birbirinden ayrıldığına bakınız. Kastilyan İspanyolcası'ndan Latince ve Yunanca gibi ölü bir dilmiş gibi bahsedilmiş. Sürekli gelişen yerel dil yerine Nebrija tamamen farklı bir şeyden bahsediyor: Ebedi konuşma dili. Açıkça Batı'nın zaman kavramına benzer bir ayırmadan bahsediyor. Saat şehre gelmiş, heykel kaidesine oturtulmuş, şehri yönetmeye başlamış. Eşit uzunluktaki eşit parçalardan oluşan gerçek zaman, yaz kış demeden manastıra düzeni zorla kabul ettirmek için gelmiş, şimdi de şehir hayatını düzene sokmaya başlamış. Zamanın bir makineye yenilmesi gibi dil bilgisi de konuşmayı yönetecek.

Nebrija'ya geri dönelim:

Bu değişikliklerden kaçınmak için Kastilyan İspanyolcası'nı bir eser haline getirmeye ve böylece bu dilde yazılan her şeyin bu standartlara uyarak ebediyen yaşamasını sağlamaya karar verdim. Yunanca ve Latince sanat ile yönetilmiş ve böylece senelerce değişmezliğini korumuştur. Ayırsı bizim dilimiz için mümkün olmayacaksa, hazretlerinin tarihçileri beyhude yere yaptıklarını minnetle anacaklardır. Çabalarınız birkaç seneden fazla dayanmayacak ve (kendi krallarınız hakkında) garip ve yabancı hikayelerin Kastilyan dilinden çevirilerine muhtaç olarak yaşamaya devam edeceğiz. Başarılarınız ya dil ile yitip gidecek ya da yerleşecek yeri olmadan, evsiz bir şekilde yabancı ellerde dolaşıp duracaklar.

Nebrija'nın nasıl yerel dil yerine bir "alet", bir "*artificio*"⁸⁶ önerdiğine dikkatinizi çekerim. Sadece iki yüz yıl sonra Dante, hâlâ öğrenilen ve dil bilgisine bağlı olarak konuşulan dillerin yaşaya-

mayacağını varsayıyordu. Dante'ye göre, böyle bir dil "*inventores grammaticae facultatis*" denilen dil akademisyenlerinin elinde oyuncak olarak kalmaktan kurtulamazdı. Nebrija'nın farklı bir güç ve yönetim anlayışı vardı. İnsanlara papazların dilini öğretmek, konuşmalarını kurallara bağlamak istiyordu. Kraliçe Isabel'e göre dil, bir ülkeye benzerdi. Ona göre yerel dil bugünün ülkesi, her bir konuşmacı da hükümdardı. Dil bilgisi uzmanı Don Antonio için dil, yazar için bir araçtı. Birkaç kelime ile "mantık rüyasını" çok büyük bir ideolojiye çevirdi ve böylece endüstriyel sistemin temelini oluşturdu. Yapay olgu kendi kendini idare eden geçim kaynaklarının yerini alacak, standart olan, kuralsızı yerine geçecek, tahmin edilebilir sonuçlar sürpriz riskini ortadan kaldıracaktı. Dili haber amaçlı, daha doğrusu "propaganda" aınacıyla kullandı.

Haberin yerleşebileceği meskenin temellerini atmak istiyorum. Zenodotos'un Yunanca, Krates'in Latince için yaptığını kendi dilim için yapmak istiyorum. Şüphesiz ki onlardan sonra daha iyileri de geldi. Ancak öğrencilerinin onları geçmesi onların değerini düşürmez, hayır, yaratılan şey bir gereksinim ise zafer yaratanıdır ve bunu söylediğimde bana inanmanızı istiyorum; hiçbir iş Kastilyan İspanyolcası'nın dil bilgisi kurallarını şu anda belirlemek kadar önemli değildir.

Sadece birkaç kelimedeki Nebrija daha sonra bu vesileyle standart olacak konuşmayı, uzmanın satıcı ağzıyla yaptığı satış konuşmasını en anlaşılır şekilde hükümete aktarır:

Hazretleri; halkınızın konuşmasından, hayatlarından, yönetiminize yarıyor araçlardan ve araştırmalardan yararlanacak bir mühendise, bir mucide ihtiyacınız var. Şüphesiz ki gelişmeye inanan biri olarak biliyorum ki benden daha iyileri de olacak; benim attığım temellerin üstüne çıkacaklar. Ancak, leydim dikkat ediniz, siz tavsiyemi dinlemeyi erteleyemezsiniz: "Zaman geldi. Dilimiz artık öyle bir duruma erişti ki bundan sonra elimizden kayıp gitmesini beklemek daha fazla gelişmesini beklemekten daha muhtemel."

Şimdiden uzman acele etmektedir. Şimdiden patronunu, çağımızın birçok siyasi düşüncesini yönlendirmiş "ya şimdi ya hiç" ile tehdit etmektedir. Nebrija'ya göre Kraliçe dil bilgisine şu an ihtiyaç duymaktadır çünkü Kolomb yakında dönecektir.

Majesteleriniz yabancı diller konuşan barbarları boyunduruğa geçirdikten sonra bu insanların yeni ihtiyaçları doğacaktır: Muzafferin yenilgiye uğrayan için yeni yasalar, yeni bir dil sağlaması lazımdır. Benim dil bilgisi kurallarım Latince'yi çocuklarımıza öğretir gibi, Kastilyen İspanyolcası'nı onlara öğretecektir.

Kimin dil kavramının galip geldiğini hepimiz biliyoruz: Dil, usta dalkavukları iktidar sahibi yapan araçlardan biri haline geldi. Dil eskiden insanlara iyilik yapmak, iyi insanlar yaratmak için bir araçtı. Yeni bir dünyaya uygun yeni insanlar yaratmak için sihirli simyacının formüle kattığı ana bileşen oldu. Kilisede ve sınıfta öğretildiği kadarıyla ana dil annelerin konuştuğu yerel dilin yerini aldı. Ana dil anne sütünün ticari mal haline gelmesinden yüzyıllar önce ticarileşti. Öğrenim görülen okulu kendi özel rahimleri ve göğüsleri olarak düzenleyerek "*educatio prolis*"⁸⁷ görevini üzerlerine almışlardır. Bu süreçte muzaffer olan yurttaş müşteri haline dönüşmüştür. Doğayı kontrol altına almak ve insanların geliştirilmesi en önemli ve sözde laik amaçlar olmuştur. John Amos Comenius'un kitabının başlığında yazdığı gibi, "*Omnibus, omnia, omnino docendi ars*", herkese her şeyi öğretmek, eğitimcinin görevi olmuştur. Muzaffer kişi, ülkesinin muhafızı olmuştur. Yurttaşlık için zorunlu ilk öğretim ihtiyacı ilkesi, Isabel'in vatandaşlarının bağımsızlığını ortadan kaldırmıştır: Vatandaşlarına vergi koyabilir, işte çalıştırabilir ya da orduya katılmalarını emredebilirdi; bütün öğretmenlerin yaptığı gibi onların dillerinin bağımsız hay-siyetini geri veremezdi.

Yerel dildeki üçüncü değişim gözlerimizin önünde cereyan etti. İkinci Dünya Savaşı'ndan önce doğanlar ister zengin ister fakir olsunlar, ilk dillerinin büyük bir kısmını ya onlarla konuşanlardan ya da konuşmalarını duyduklarından öğrenmişlerdir. Ailelerinin işi bu değilse, pek azı aktörlerden, vaizlerden ya da öğretmenlerden öğrenmişlerdir. Bugün bunun tersi geçerli. Çocuklara öğretilen dil yerel olmaktan çok uzak, köksüz. Bu amaca hizmet eden kökler, okul yaşlarında zayıf, kuru ve gevşek ve şimdi yaşam-boyu eğitim çağında, su içinde yetişen bitkilerin kökleri gibi çoğunlukla çürüdü. Gençler ve onların dilbilimcileri artık ye-

87 Çocukların eğitimi (ÇN)

rel ile yüksek sınıf argosu arasındaki farkı göremez hale geldiler. Şimdilerde dil kullanma becerisi yeterince öğrenim almaya bağlı.

Kişisel bağımsızlık eksikliği insanların öğretimden bahsediş şeklinden açıkça görülüyor. Sizlere konuştuğum şu dakikada, konuşmamın süreceği dört dakika boyunca ve daha sonra soru cevap kısmında sizlerle konuşuyor olacağım ama ne şimdi ne de soru cevap kısmında sizlere öğretmeyeceğim. Bir sav ortaya sürüyorum, size fikirlerimi sunuyorum, hatta belki sizi eğlendiriyorum. Ama sizin hizmetinizde bir öğretmen olmayı reddediyorum. Amacın eğitmek de değil zaten. Böyle bir görev ile uzaktan yakından alakam olsun istemiyorum çünkü doğa beni bu özellikle donatmadı. Sizlere Gorz Manastırı ya da Katolik kralların sarayı konusunda gözünüzden kaçmış bazı gerçekleri anlatmış olabilirim ama inanın sizi eğitim adına yönlendirme amacım yoktu. Umuyorum ki öğretimin, yerel dilin arada sırada olduğu gibi, her zaman hiyerarşik, oldukça özel bir konuşma tarzı olduğuna sizi ikna edebilmişimdir. Ne yazık ki birçok çağdaşımız bunu kavrayamaz durumdalar. Dil onlar için ticari bir mal, eğitim görevi de dil stoku ile donatılan dil üreticileri yaratmak haline dönmüştür.

Bir süre önce New York'ta yirmi sene önce gayet iyi bildiğim bir yerdeydim: Günbey Bronx. Bir meslektaşım ile evlenen genç bir lise öğretmenin ricası üzerine gitmiştim. Adam gecekondu mahallesi sakinleri için zorunlu yuva-öncesi dil eğitimi amaçlı bir dilekçeye imza atmamı istedi. Eğitim hizmetlerinin bu şekilde genişlemesi için beni ikna etmek amacıyla bütün gün beni siyahi, beyaz, esmer ve diğer insanların evlerine ziyarete götürdü. Yaşamaz durumdaki gecekonducularda bütün gün televizyon ve radyo karşısında vakit geçiren, yapılanma ve dil içinde kaybolmuş onlarca çocuk gördüm. Meslektaşım beni dilekçeyi imzalamaya ikna etmeye çalıştı. Ben de çocukların eğitimden korunmaları haklarını savunmaya çalıştım. Kimse diğerini ikna edemedi. Akşamına meslektaşımın evinde yemekte bunun aniden neden olduğunu anladım: Bu insan artık tam bir öğretmen olmuştu. Kendi çocuklarının önünde bu çift "*in loco magistri*"⁸⁸ duruyorlardı. Çocukları aileleri olmadan büyüyorlardı çünkü bu iki yetişkinin iki oğulları ve bir

88 Birinin yerinde, kimliğinde (ÇN)

kızlarına hitaben söyledikleri her söz onları “eğitmek” amaçlıydı. Ve kendilerini köktenci olarak addettikleri için çocuklarını “bilinçlendirmek” için sürekli çaba gösteriyorlardı. Konuşmalar; pazarlama, satın alma, üretme ve satış halini almıştı. Kelimeleri, fikirleri ve cümleleri vardı ancak bunları konuşmak için kullanmıyorlardı.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

H₂O ve Unutkanlık Denizi

Dallas Beşerî Bilimler ve Kültür Enstitüsü'nde Konuşma
Mayıs 1984

Son yetmiş senedir Dallas'ta şehrin göbeğinde bir göl yapılması isteyen kişiler olduğunu duydum. Bu insanlar gölün parasal, eğlence, ticaret ve sağlık açısından faydalı olacağı beklentisindeler. Şehirde böyle bir yapay gölün fizibilitesi üzerinde çalışmak için bir komisyon kurulmuş durumda. Bu çalışma için Dallas Beşerî Bilimler ve Kültür Enstitüsü farklı bir şekilde katkıda bulunmak istiyor: "Bir Şehri Şehir yapan Nedir?" konusunun bir parçasını olan Su ve Hayaller arasındaki bağ konusunda konuşacağız. Şehirleri canlandıran hep hayaller olmuştur ve şehirler de hayallere ilham vermiştir. Geleneksel olarak suyun varlığı ikisini de güzelleştirmiştir. Artık ikisini de birbirine bağlayan su kaldığından şüpheliyim. Sanayi toplumu H₂O'yu bildiğimiz su bileşenlerinden bambaşka bir madde haline getirdi. Dolayısıyla benim konuşmam iki bölümden oluşacak. İlki Lethe'nin⁸⁹ hayal ettiği su ile, diğeri ise sifonun tarihi ile ilgili. Sonuç dönüp dolaşıp yine

--

⁸⁹ Lethe, Yunan mitolojisinde yeraltı dünyasında (Hades) akan nehirlerden biri. Bu nehrin suyundan içen gölgeler (ölülerin ruhları) dünyada yaşamış oldukları geçmiş fani hayatlarına dair her şeyi unutulardı. (ÇN)

akıllara durgunluk veren güzelliklerin mühendislik projeleri ile kopyalanmasına geliyor.

Kassel  hrinde bir Alman barok prensesi kendisine çevresi  ngiliz bahçeleri ile çevrili, akan suların dili olsa anlatacağı bir kale yaptırmış. Su sadece göze hitap etmiyor, sanki on yedi farklı dilde  arkı s yl yormu . Bir hayal gibi güzel sular  ağılıyor,  ırıldıyor, damlıyor, akıyor, oyna ıyor, insanı yıkayıp uzaklara ta ıyabiliyormu . Yağınur olarak yağıp yerdeki kuyularda  ıkabiliyormu :  ster nemlendiriyor ister  slatıyormu . Bu birçok mucizesinin içinden ben temizleme gücü, Lethe'nin hafızayı silme ve H O'nun kiri temizleme becerileri üzerine konuşmak istiyorum.

Rüyalar arınma sağılar, yani temizlik yaparlar ve rüya suları birden fazla yolla temizler. Kutsal arınma suyunun serpilmesi mikroplu havadan arındırır; bedduayı siler, yok eder, bazı yerlerdeki hava kirliliğini dağıtır, kirden, kandan ve suçluluk duygusundan arınmak için ele, ayağı, ba a dökülebilir. Ancak Lethe'nin karanlık sularının ba arabildiğı bir başka arınma türü daha var: Lethe'nin suları, onu geçmeye çalışanların hafızalarını siliyor ve unutmalarını sağıyordu. Sizlere konuşma yapabileceğim sadece otuz dakikam olduğı için sadece Lethe nehrinin arındırmasına değınebileceğim. Bu durumda  hrin ortasına kurulması düşünülen g l konusunda soracağım soru daha dar kapsamlı oluyor: Ruhun toplumun hafızasında akan unutkanlık nehri,  hrin göbeğindeki açık hava rezervuarına sayaçlardan, borulardan geçerek akıtılacak mikroptan arındırılmış ve temizlenmiş suda kendini yansıtabilecek mi? Şehir çocuğunun "olayları akışına bırakıp unutmama" hayali musluklardan, du tan ve tuvaletlerden gelen sıvı ile gerçekleştirilebilir mi? Arındırılmış atık su hayalleri yansıtan fiskiyelerde ve g llerde "dola abilir mi?"

Lethe'nin arındıran suları *akar*; erken sanayi toplumunun hayalindeki gibi kan, para ya da sifondaki su gibi dola maz. Kanın insan vücudunda dola tığını daha 1616 senesinde William Harvey London College doktorlarına bildirmişti. Pratisyen hekimlerin bu fikri kabul etmeleri için üzerinden bir yüzyıl geçmesi gerekti. 1750'de sekiz ciltlik jinekoloji ansiklopedisinin yazarı Dr. Johannes Pelargius Storch henüz Harvey'in teorisinin doğırluğunu kabul edeme-

mişti. Kanın İngilizlerin vücutlarında dolaşıp kirleri temizlediğini kabul etmişti; onun hastaları olan aşağı Saxonya'daki kadınlarda kanın aktığını ve etten çekildiğini gözlemlemişti. Storch şimdilerde anlamak için uğraştığımız şeyi, kanın dolaştığı gerçeğini kabul etmenin vücudun işleyişinin toplumsal olarak tekrar ele alınması gerektiğini fark etmişti. Titreten ve sembol yüklü geleneksel et ve kan, filtre ve oluklarla dolu işlevsel bir sistem olarak yeniden biçimlendirilmeliydi. 18. yüzyılın sonlarına doğru Harvey'in teorisi tıp alanında genelde kabul görmüştü. Kanın hızlı dolaşımı üzerine kurulu kişisel sağlık kavranı, Adam Smith'ten hemen önce, para sirkülasyonunun yoğunluğuna dayalı merkantilist zenginlik modeline uymuştu.

19. yüzyılın ortalarında birçok İngiliz mimar aynı yaklaşımla London hakkında konuşmaya başladılar ve tekrar tekrar "ölümsüz Harvey"e borçlu olduklarını fark ettiler. Suyun içinde kir biriktirmeyecek şekilde sürekli akarak şehri dolaşacak bir toplumsal vücut olarak gördüler. Su atık ve terden temizlemek için duraksamaksızın şehir içinde akmalıdır. Akış ne kadar hızlı olursa salgınlara yataklık eden rezervuarlara ihtiyaç o derece az olur. Su sürekli şehrin içinde akmazsa ve kanalizasyondan çıkmazsa hayaller üzerine kurulan yeni şehir durgunlaşır ve çürür. Nasıl Harvey daha önce hayal dahi edilemeyecek bir şey yarattıysa, yani sirkülasyon halindeki kanı ve dolayısıyla modern tıbbın temelini düşünebildiyse, Chadwick, Ward ve meslektaşları da sifon sistemini icat ederek şehri atıklarından sürekli arınır hale getirmişlerdir. Vücut ve ekonomi gibi, şehir de boru sistemi olarak hayalde canlandırılabilir.

Arketipik suyun vücut bulduğu H_2O 'nun tarihi birçok şekilde yazılabilir. Burada maddenin, yani suyun, onu yansıtır hale getiren ve benzetme yapmamıza izin vermeyen tasarlanmış bozulumu ile ilgileniyorum. Bu yüzden bütün yapabileceğim H_2O 'nun tersine "suyun" iyi ya da kötü ruhun akıcı unsurunu aksettiren tarihi yapısı olduğu ve H_2O bağımlı toplumsal imgelemin düşlediğimiz sudan oldukça farklı olabileceği konusunda ısrar etmek olur. Günümüzün şehir suyu sürekli şehir sınırlarını aşar: Ticari bir mal gibi şehre girer ve atık olarak şehirden çıkar. Buna karşın,

bütün Hint-Germen efsanelerinde suyun kendisi sınırı oluşturur. Bu dünyayı öbür dünyadan ayırır; şu anda yaşayanların dünyasıyla geçmiş ya da geleceği birbirinde ayırır. Geniş Hint-Germen efsane ailesinde öbür dünyanın zihinsel haritada tanımlı bir yeri yoktur: Yeraltında da olabilir, okyanusun ötesi ya da körfez kıyısında da. Ona ulaşmak için bir nehir geçmek gerekir: Karşı sahile ulaşmak için bazen bir taşıt kullanırsın bazen suda zorlukla da olsa yürürsün. Ancak bütün efsanelerde suyu aşman gereken yol öbür dünyada bir kaynağa çıkar ve aştığın nehir öbür dünyadaki kuyuyu besleyen nehirdir.

Bruce Lincoln Yunan, Hintli, İskandinav ve Kelt hacıların aynı efsanevi su bilimine uygun şekilde tasarlanmış kasvetli tabiatta yol alırlar. Yolcuların geçtiği yavaş akan sular hafızayı silen sulardır. Nehrin onu geçenin hatıralarını çalma gücü vardır. Ağıt tutan kadınların *Threnos*'taki kafaya Thebes kahramanlarını son yolculuğa uğurlamak için ağır hareketlerle vurmaları, Aeschylus'a Acheron nehrini geçerken çıkan tekdüze kürek seslerini anımsatır. Ancak, öbür dünyaya doğru yola çıkanların hafızalarından silinenler yok edilmemişlerdir: Sadece anılacağı başarıları hafızadan silinmiştir. Nehir onları; seçilmiş olanlar, yani şarkıcı, hayalci, görücü ve bilge için içecek olarak sunulacakları kozmik kuyunun dibindeki kum gibi fokurdadıkları bir kaynağa sürükler. Su "*sobriam ebriatatem*" denen, ayık bir tür sarhoşluğa sebep olur. Hayallerinden ya da seyahatlerinden dönen haberciler için ölümler dünyasından bir damla yaşayan su, artık ihtiyaçlarının kalmadığı ama yaşayanlar için son derece önemli olan hafızalarını geri getirir. Böylece ölümler yaşayanlara, yaşayanların ölümlere olduğundan daha fazla tabi olurlar. Lethe nehrinin ayaklarından temizlediklerini⁹⁰ çırpıntılı Mnemosyne⁹¹ kuyusu hayata döndürür.

Gökyüzü Dünya'nın kollarında usulca yatarken, Uranüs "geniş kalçalı Gaya" ile aynı yatağı paylaşırken, Titanlar ortaya çıktı ve Mnemosyne, Tanrılardan önceki ilk nesildendi. Apollo'nun annesi olmak için çok yaşlıydı ama Maya'nın oğlunu her zaman

90 Ayak yıkamak, bazı Hristiyan mezheplerinde görülen bir seremonidir Alçak gönüllülüğü ifade eder (ÇN)

91 Yunan mitolojisinde hafızanın kişileşmiş halidir (ÇN)

kaynağına dönen, hiç unutmayan bir ruhla donattı. Böylece Hermes-Apollo'nun iki annesi oldu ve onu Tanrı olma yoluna itti. Hermes'e ilahide Mnemosyne, esin perilerinin annesi olarak geçer. Hesiod, Zeus'la uzanmış kızlarını oluştururken onun dalgalı saçlarını gayet iyi hatırlar. Mnemosyne havuzunda hem Şevk Tanrıçası hem de diğer kızı Unutkanlık Tanrıçası yüzer. Tanrılardan önceki Titanların arasında Mnemosyne'in bu görünümü, suyun tarihi açısından önemlidir. Titanlarla beraber anılarak kozmik bir madde hafızanın kaynağı haline gelmiştir; kültür kuyusu, ilk şehir örneğinin kaynağı ve hafızanın kaynağı olarak su, bir kadının özelliklerini alır.

Ancak, sözlü geleneğin bu eski kuyusunu klasik şehirlerde yeri yoktur. Yunanistan'm klasik şehirleri ve Roma üzerindeki bütün şehirler, çeşmelere su taşıyan boruların geçtiği su kemerleri ile doluydu. Suyun ve kelimelerin akışma yön veren şey gölü dolduran kuyu ya da destansı bir şarkıcı değil, tasarlanmış su jetleridir. Hiçbir Yunan şehirde Mnemosyne'e adanmış bir kuyu ya da sunak yoktur. Ancak Homer'la beraber anılmak isteyen bazı kültürlü şairler onu anar. Mnemosyne artık ayık sarhoşluğun kaynağı değildir.

Kuyudan jete, hafıza gölünden yontulmuş fıskiye, masalsı şarkıdan başvurulmuş hafızaya su, toplumsal bir benzetme olarak ilk büyük değişimi yaşıyor. Bu dünyanın kıyılarının ötesine akan sözlü kültür suları, bir hükümetin şehri için tedarik edebileceği en değerli varlık haline gelmiştir. Görev verildiği için değişen şeklin tarihini ve suyun değişen algısı yazmakla başlayacağım. Böyle bir tarihte Roma'nın fıskiyeleri, İsfahan'ın su şebekesi ve Venedik ve Tenochtitlán'ın kanalları az bulunur yaratıklar olarak tasvir edilecektir. Nehrin kıyısına kurulmuş şehirler, bir merkezmiş gibi kuyunun çevresinde inşa edilmiş olanlar, çatılardan akan yağmur suyunu kullanan şehirler, birçoklarının arasında en uygun olanları olur. Ancak birkaç nadir istisna dışında, suyun taşındığı bütün şehirlerin şimdiye kadar ortak bir yanı olmuştur: Su kemerleri ile şehre taşınan suyu şehrin toprağı emer. Şehre borularla basılan suyun kanalizasyona ulaşması gerektiği, lokomotiflerin ortaya çıktığı zamana rastlar. Bu arada, kanalizasyonun eninde sonunda

arıtma tesisine akacağı gerçeği de ortaya çıkmış oldu. Dolayısıyla, bu tesislerin ürettikleri hayallerdekinden çok farklı şeyler oluyordu. Şehirlerin daimî bir tuvalet ihtiyacı, planlamacıların hayal güçlerine kısıtlama getiriyordu. Hayal güçlerimiz üzerindeki bu toplumsal yapı büyüsunü bozmak için bu büyüsunün nasıl yapıldığına bakmayı teklif ediyorum.

Şehirlerin pis yerler olduğu fikrinin başlangıcı antik çağlara kadar gider. Roma bile dokuz yüz fiskiyesiyle yürümenin tehlikeli olduğu yerlerdendi. Özel bir tür, önemsiz adliye inemuru her bir mahkemenin köşesinde şemsiyelerin altında oturur, pencerelerden atılan dışkılarından yaralanan insanların şikayetlerini dinler, kararını hükme bağlardı. Orta Çağ şehirleri domuzlar tarafından temizlenirdi. Kasabalıların domuz sahibi olma ve onları halkın dışkısı ile besleme izni veren düzinelerce yasa günümüze kadar yaşamıştır. Tabakhanelerin kokusu cehennemi andırırdı. Şehrin yıkanarak mütemadiyen temizlenmesi gereken bir yer olmasını erken Aydınlanma zamanına rastlar. Fırçalamak ve ovalamak kaygısı görünüş değil de koku açısından rahatsızlık verici maddeleri çıkarmak amaçlı olmuştur. İlk defa bütün bir şehir felaket bir kokuyla tanınmıştır. Kokusuz bir şehir hayali ilk defa söz konusu olmuştur. Şehirlerin kokuları konusunda bu kaygı, gazların havaya karıştığı özel kokusunu salmasını ile değil, özellikle duyu algısının değişmesini yansıtır.

Duyu algısının tarihi tamamen yeni bir şey değildir ancak yeni yeni tarihçiler koku açısından evrimleşme ile ilgilenmeye başlamışlardır. Premodern Avrupa kültürlerinde dokunma, koklama ve duyma üstünlüğüne dikkati çeken kişi, 1961 senesinde Robert Mandrou olmuştur. Bir Ronsard⁹² ya da Rabelais⁹³ aşkının dudaklarına dokunduğunda tadından ve kokusundan zevk aldığını ileri sürer. Kokuların eskiden nasıl algılar olduğu hakkında yazmak inanılmaz bir tarihi zafer olurdu çünkü kokular kalıcı iz bırakmadığı için tarihçi ancak kokuların nasıl algılandığı konusunda kanıt bulabilir. Geçen sene Alain Corbin, *Ancien Régime*'in⁹⁴ sonundaki

92 Pierre de Ronsard, (1524 – 1585), Fransız şair (ÇN)

93 François Rabelais, (tahmini 1483 – 1553), Fransız Rönesans yazarı, hümanist, doktor, keşiş. (ÇN)

94 Fransa'da 1789'daki Devrim öncesi politik ve toplumsal sistem. (ÇN)

kokü algısı değişimini tasvir edebilmek için ilk tek harfli kodlama sistemini denemiştir. Tecrübelerimden söyleyebilirim ki hâlâ şehirlerin geleneksel kokularını biliyorum. Yirmi yıl kadar bir ři-reyi çoklukla Rio, Lima, Karaçi ve Benares'in varoşlarında geçirdim. Az da olsa ulusal farklılıklar olsa da bütün kanalizasyonsuz endüstriyel varoşların kokusunu oluşturan insan dışkısı ve bayat sidik kokusuna karşı doğuştan gelen tiksintimin üstesinden gelmek uzun zamanımı aldı. Alıştığım şey ancak Louis XIV ve Louis XV zamanındaki Paris'in yoğun atmosferinden bir koku dalgası idi. Ancak saltanatının son yılında her hafta düzenli olarak Versailles koridorlarındaki insan dışkılarının temizlenmesi hakkında ferman çıkarmıştır. Maliye Bakanlığı'nın pencerelerinin altında senelerce domuzlar boğazlanmış ve sarayın duvarları kana doymuştur. Tabakhaneler bile şehrin içindelerdi, hatta Seine nehrinin kıyılarındalardı. İnsanlar herhangi bir binanın ya da kilisenin duvarının dibinde ihtiyaçlarını gideriyorlardı. Sığ mezarların kokuları da duvarların içindeki ölülerin varlıklarının bir parçasıydı. Bu atmosfere o kadar alışılmıştı ki hayatta kalan kaynakların pek azı bu konuya değinmişlerdi.

Bu koku ile ilgili kayıtsızlık, bazı yurttaşların kiliselerin çevresindeki sığ mezar yerlerinden gelen pis kokuya olan hoşgörülerini kaybetmeleri ile sona erdi. Orta Çağ'dan beri mihrabın yanında gömülen cesetler ile ilgili fiziksel süreçlerin değiştiğine dair bir bulgu olmasa da 1737'de Paris Meclisi bu durumun halk sağlığına etkilerini araştırmak için bir komisyon kurmuştur. Mezarlardan yayılan zehirli atmosfer, yaşayanlar için tehlikeli addedildi. On sene sonra Fenelon'un kütüphanecisi Abbé Charles-Gabriel Porée bir anlaşmayı defalarca düzenledi. Bu kitapta ilahiyatçıların ölülerin mezarlarının şehrin dışında olmalarının felsefi ve yasal sebepleri hakkındaki fikirleri yer aldı. Philippe Ariès'e göre, cesetlerin varlığına karşı bu koku alma ile ilgili duyarlılığın sebebi yeni bir tür ölüm korkusu idi. Yüzyılın üçüncü çeyreğinde insanların tek sebep olarak kokudan öldüklerini bildiren raporlar normal karşılanıyordu. İskoçya'dan Polonya'ya insanlar çürüyen vücut kokusundan sadece tiksiniyorlar korkuyorlardı da. Bazı sözde görgü şahitleri, bir cenaze için açılmış mezardan sızan zehirli atmosfere

maruz kaldıktan bir saat sonra toplu halde ölen kilise cemaatini tasvir ederler. 1760'larda Cimeti re des Innocents  ğleden sonraki toplantılarda ve gece boyunca yasa dışı cinsel birleşme amacıyla çoklukla kullanılsa da 1780'de çürüyen vücutların dayanılmaz kokusu yüzünden halkın genel isteği üzerine kapatılmıştır.

Yoğun kokusu ile ilgili ilk şik yet 1740'larda duyulmuş olsa da dışkı kokusuna olan tahananm ls zl ğ n oluşması daha da uzun sürdü. Konuya dikkat ilk olarak sadece "havaları", bugün olsa gazları derdik, inceleyen yardımsever bilim adamları tarafından çekilmiştir. O zamanlar uçucu maddeleri incelemek için kullanılan malzemeler oldukça iptidaiydi; oksijenin varlığı ve patlamadaki rolü henüz anlaşılmamıştı. Araştırmacılar yaptıkları analizlerde burunlarına güvenmek zorundalardı. Ancak bu durum onları şehirlerin "soluması" konusunda yazılar yayımlamalarına engel olmadı. Yüzyılın ortalarından Napolyon'a kadar olan zamanda bu konuda yaklaşık yirmi yazı ve kitap yayımlanmıştır. Bu yazılar başın tepesinden avak parmakların birleştiği yere kadar olan bölgede yedi kokulu bölge olduğunu belirtir; çürüyen hayvan bedeninde de gözlemlenen yedi çürüme kokusu sınıflandırmışlardır; kokuları bok ve dışkı gibi sağlıklı ve leş gibi kokan ve zararlı olarak ayırmışlardır; ileride karşılaştırabilmek ve çürüme evrimini inceleme amaçlı olarak kokuları şişelemeyi öğretmişlerdir; şehirde yaşayanların gözeneklerinden atılan kirlerin adam başına ağırlığını ve şehir civarındaki havaya karıştıklarındaki etkisini tahmin etmişlerdir. Kötü kokulu zehirli atmosfer ile ilgili kaygıları dile getiren doktorlar, felsefeciler ve yayımcılardan oluşan küçük bir gruptu. Yazarlar hemen hemen her fırsatta bu "kötü havayı" şehirden uzaklaştırmak konusunda halkın duyar-sızlığına dem vuruyorlardı.

Yüzyılın sonlarına doğru bu avangart "koku gidericileri" insanlar, şehirde yaşayanların arasında az da olsa önemli bir sayıda bir grup insanın desteğini almaya başladılar. Vücut atıkları ile ilgili toplumsal nitelikler değişmeye başladı. Kral'ın lazımlığını (*en selle*) kullandığı zamanlar seyirci olma işi, iki nesil önce sona ermişti. Yüzyılın ortalarına doğru büyük bir baloda kadınlar için ayrı tuvaletlerin kurulduğuna dair raporlar var. Son olarak Marie

Antoinette tuvalette ihtiyacını giderirken kapı taktırarak yaptığı-
nın özel kalmasını sağlamıştır.

Önce süreç, sonra da sonuç göz ve burunun ulaşamayacağı
hale gelmiştir. Bide ve sık sık yıkanabilen iç çamaşırları moda
oldu. Yatak örtülerinin içinde ve özel yatakta uyumak ahlaki ve
tıbbi öneme sahip oldu. Vücudun sıcaklığını artırıp erotik rüya-
lara sebep olduğu için ağır yorganlar yasaklandı. Tıp bilimcileri
hasta bir adamın kokusunun sağlıklı olanları hasta edebileceğini
ve tek kişilik hastane yatağının pratik olmasa da bir hijyen zo-
runluluğu olduğunu keşfettiler. Sonra, 15 Kasım 1793'te Devrim
Kongresi her insanın kendine ait bir yatağının bulunmasının in-
san haklarının arasında olduğunu ilan ettiler. Her insanın yatağın-
ın, tuvaletinin ve mezarının çevresinde özel bir alan bırakmak
her vatandaşın haysiyetini korumak için zorumluluk olarak kabul
edildi. Fakirleri yeni korku sebebi olan toplu mezarlara gömül-
mekten kurtarmak için hayır kuruluşları kuruldu.

Burjuvazinin yeni tuvalet eğitimi ile uyumlu olarak şehrin top-
lumsal tuvaleti de bir şehir problemi haline geldi. Erken 18. yüzyıl-
dan bu yana hapishanelerin ve tımarhanelerin sağlıksız koşulları
uluslararası ilgi odağı olmuştu. Diz boyu pisliğe çekilen dikkat
sonucu onunla karşılaştırılan şehir bile göze temiz görürüne
başlamıştı. Artık hapishanelerdeki yüksek ölüm oranı uzaktan
dahi alınan kokunun yoğunluğuna yoruluyordu. Vantilatör icat
edildi ve ilk vantilatörler masum mahkumların tutulduğu yerle-
re takıldı. Mahkumların havalandırılmaya çıkması gerekli ama zor
bir durumdu. Dolayısıyla İsviçre'den Belçika'ya birçok şehir Bern
şehrinin mahkumların dışkılarını toplama işini mahkumların
vantilatörle havalandırılması ile birleştiren bir makineyle yapma
fikrini benimsediler. Bu, zincirlenmiş erkeklerin çektiği, daha ince
zincirlerle kadın mahkumların bağlandığı bir at arabasının mah-
kumlara kaldırımında nispeten hareket imkânı sağladığı ve atık, ölü
hayvan ve insan dışkısını topladıkları bir düzenektir. Şehir de bir
organizma benzeri kokuya sahipti. Koku sınıflara göre farklılık
göstermeye başladı. Fakirler daha çok kokuyor ve koktuklarını
bilmiyorlardı. Ozmoloji, koku bilimi, kendini ayrı bir bilim olarak
kabul ettirmeye çalışıyordu. Sözde deneyler vahşilerin Avrupalı-

lardan daha farklı koktuklarını kanıtlıyorlardı. Rusya'nın kuzeyindeki Samoyetler, Güney Afrika yerlileri Hottentotlar, Güney Sahara'dan Negrolar'ın her biri, yediklerinden ya da yıkanma sıklıklarından bağımsız, ırklarına özgü kokudan ayırt edilebilirlerdi.

İyi yetişmiş olmak temiz olmak, yani kokusuz olmak ve vücuduna ya da evine ait kokusu olmamak anlanuna gelmeye başladı. 19. yüzyılın başlarında kadınlar kendilerine has kokuları yetiştirmeyi öğrenmeye başladılar. Bu durum *Ancien Régime*'in sonlarına doğru, esmer amber, misk otu ve kalemis gibi güçlü ve geleneksel hayvan parfümlerinin yerine su ve çiçek yağları ortaya çıktı. Napolyon'un bir sonradan görme olarak tecihi, kısa da olsa kemirgenlerin cinsel organından çıkarılan değerli hayvan yağına dönüşe sebep olduysa da Napolyon III zamanına gelindiğinde kullanımları hovardalık işareti olarak görülmeye başlandı. Artık varlıklı kadınlar kişisel zarafetlerini daha uçucu olan, sık sık sürülmesi gereken, dışarıyla temas etmeyen yerlerde kokusu devam eden ve belirgin bir tüketim simgesi hâline gelen bitkisel kokularla zenginleştiriyorlardı. Rousseau'nun Emile'yi artık "parfümün vaat ettiği kadar tatmin etmediğini" öğreniyordu. Opera sanatçısı Mlle Deschamps'ın 1750'lerde Fransızları utandırmak pahasına İngiltere'den getirdiği, biri lavabo diğeri tuvalet için birbirinden ayrı, duvarları ayna kaplı kabinler, iki nesil sonra en önemli görgü belirtileri arasında sayılacaktı. Zenginler bitkisel yağlarla hafifçe kokarken ve o kadar zengin olmayanlar iyi temizlenmeyi ve ayakkabılarını kapının önünde bırakmayı öğrendilerse de fakir çoğunluğun kokularının giderilmesi tıbbi polisin ana görevi haline geldi.

19. yüzyılın ilk yarısında İngilizler çoktan şehirlerini yıkamaya ve Thames Nehri'ni kirletmeye başlamışlardı. Fransa'da ve genel olarak Avrupa kıtasında halk böyle abartılı bir harekete henüz hazır değillerdi. 1835'te bir raporunda L'Institut, Paris'in dışkılarının Seine Nehri'ne bir kanal yardımıyla akıtılması fikrini reddetti. Bu kararın sebebi nehri korumak ya da İngiliz karşıtı ön yargı değil, bu projenin yüksek maliyeti idi. Aradan bir yirmi yıl geçtikten sonra Tıbbi Kimya Dergisi editörleri, Malthus teorisini ve toplumsal fizyoloji tartışmalarını hatırlatarak dışkıları kanal ile bir yöne

akıtmanın uygunsuz bir davranış olduğunu göstermiştir. Şehre demir yolu bağlantısı yapıldığı için artık şehrin gübresinin köylerde kullanılması ve bir bahçeye dönüştürmesine izin verilmeliydi.

1860'larda İngiliz Kanalı'nın iki kıyısında kanalizasyon ile ilgili iki farklı ulusal ideoloji vardı. Fransızları en iyi anlatan Victor Hugo oldu. "*La merde*" Cambronne'nin⁹⁵ nidasından beri en Fransız ve en ticari potansiyeli olan yapıt oldu. *Les Miserables*'de "*l'intestin du Léviathan*"⁹⁶ besler. Şüphesiz ki son on senedir Paris kanalizasyonu şehrin hastalığı idi ama "*L'égoût est le vice que la ville a dans le sang.*"⁹⁷ İnsan dışkılarını kanalizasyona dökmek şehrin lağımını olduğundan daha korkunç hale getirmekten başka işe yaramazdı. Şehirde yaşamak, kokusunu kabul etmek demektir.

Kanalizasyonların değerini ve kakanın değersizliğini savunan karşıt görüş 1871 senesinde İskoç Prensi tarafından, Kral Edward VII olmadan önce alındı. Derdi ki Prens olmasaydı bir sonraki meslek seçimi sıhhi tesisatçılık olurdu. Royal Society of Arts'ta⁹⁸ arkadaşlarına seslenirken, "Bu şehrin sağlığı burada güçlü kollarınızın arasında yatıp sert kaslarınızın üstünde huzurla uyuyup idmanlı parmaklarınız ve eğitilmiş ellerinizde dinlenmesine borçludur." demişti! Bir romanında Jules Verne, şu İngiliz bakış açısını Fransız edebiyatına kazandırmıştı: "Temizlemek, tamamen temizlemek, kötü kokuyu insan vücudundan çıkar çıkmaz yok etmek; merkezî hükümetlerin ana ve en önemli görevi bu olmalıdır." Çalışan sınıfın ter kokusu, koktuğu sürece tehlikeliydi.

Şehrin güzel kokmasını ağlamak için İngiliz mimarlar suyu kullanmayı önerdiler. 1596 senesinde Kraliçe I. Elisabeth'in vaftiz oğlu Sir John Harrington, sifon ve suya sahip tuvaleti icat etmiş ve "Ajax" üzerine tez yayımlamıştır ama birçok insan için bu garip alet bir müamme olarak kalmıştır. 1851'de George Jennings ilk halka açık tuvaleti Great Exhibition için Crystal Palace'ta inşa etmiştir ve 827,280 kişi, ziyaretçilerin %14'ü bu tuvaletleri denemiş ve kullanmak için para vermiştir. "İleri medeniyet çağına uygun

95 Pierre Jacques Étienne Cambronne, Fransız İmparatorluğu'nda bir generaldi. Waterloo savaşında yaralanmıştır. (ÇN)

96 Fr. Canavarın bağırsakları. (ÇN)

97 Fr. Kanalizasyon şehrin kanındaki kusurdur. (ÇN)

98 İng. Kral zümresine ait sanat topluluğu. (ÇN)

tuvalet", dökümevi sahibi Mr. Crapper tarafından geliştirilmiştir. Sifon borusunun patenti İngiltere'de alınmıştır; dolayısıyla İngilizce "W.C." harfleri her medeni dilin bir parçası olmuştur. Amerikan Hükümeti raporlarına göre 1912'de mecburi sifon kullanımına geçmeden önce gübresini "doğal yollardan" üreten son doğu şehri Baltimore olmuştur.

19. yüzyılın dışkı sebepli enfeksiyonları musluk suyuna karışmaya başlamıştır. Mühendisler kısıtlı ekonomik ve kurumsal kaynakları ya kanalizasyonun ya da su kaynaklarınını bakımı için kullanma seçeneği ile karşı karşıya kalmışlardır. Bu yüzyılın ilk yarısında kaynakların sterilizasyonuna verilen önem ağır basmıştır. Bakteriyoloji, hastalıkların vücuttaki kokusuna yüzünden olduğu ile açıklayan eski kirnteorisini, vücudu istila ile tehdit eden mikrop teorisi ile değiştirmiştir. Vatandaşlar her şeyden önce musluklarından "mikropsuz içme suyu" talep etmişlerdir. Sonraları, yüzyılın ortalarında musluktan akan şey kokmaya ve insanların içmekten korkmasına sebep oldu. H₂O'nun temizleme sıvısına dönüşümü tamamlanmıştı. Artık halkın dikkati kanalizasyonun arıtımına ve göllerin kurtarılmasına kayabilirdi. Amerika Birleşik Devletleri'nde kanalizasyonların bakımının bedeli 1980'de en yüklü devlet harcaması olmuştur. Sadece okullar daha pahalıydı.

Eski Yunanlılar için sanırım törensel yıkanma kokuyu temizlemekten çok, çoğu zaman tam tersi etki yapıyordu. Şehri yıkayarak kötü kokulardan kurtulma çabaları alenen başarısız olmuştur. Dallas'ta uyuduğum lüks kulüpte keten dilleri olan küçük şişelere doldurulmuş güçlü bir anestetik, paranın alabileceği en pahalı sıhhi tesisatın dahi başarısızlığını saklamak için burundaki mukuşu felç ederek kokuyu almayı engeller. Şehirlerimiz tarihte görülmemiş bir sanayi kokusuna sahip yerler haline dönmüştür. Ve bizler de 18. yüzyılda Parislilerin ölülerine ve dışkılarına kayıtsız oldukları kadar kirliliğe kayıtsız hale geldik.

Şimdiye kadar tarih sularını takip ederek eski Yunan'dan ekolojik musluğa geldik. Roma'nın okur yazar insanların hafızalarından devasa Mnemosyne'i silip klasik su perileri ile dolduran fıskiyelerini inceledik ve H₂O'yu gözlerden uzak tutan tesisatlara baktık. Fıslayan fıskiyelerin doğaçlamalarını, Trevi çeşmesinin

senfonisini, sonra da musluktan gelen sesleri, lavaboların damlalarını ve sifonun foş sesini dinledik. Anladık ki Batı kültüründe şehir suyunun bir başlangıcı var, bu yüzden de sonu olabilir. Roma'nın sularının her birinin sanatçılarca şekillendirildiği ve bu çeşmelerin kendi hikayelerini anlattığı zaman doğmuştur ve tesisatların suyu göllere akıtması ile tehdit altına girmiştir. Şimdilerde refah ve hayaller arasında bir hayatın bulunup bulunmadığını merak etmekteyiz.

Şehirlerden geçerek akan sulara baktığımızda hayallerimizin önemini daha iyi anlıyoruz. Şehirlerin ruha sahip olmaları ancak hayallerimizin suya yansması ile mümkün olur. Ancak periler ve hatıralarla hayat bulan sular hayallerin eski ve tarihi yanını birleştirebilmiştir. H_2O bu anlamıyla bir su değildir; kozmik anlamından ve kendine özgü atmosferinden arındırılmış bir sıvıdır. Hayalleri yansıtmaz. Şehir suyu, ortak mal olan hayalleri silip götürmüştür.

Okuryazarlık Üzerine Araştırma Ricası

Amerikan Eğitim Araştırması Derneği Genel Kurulu'nda
Özel Konuk Notları
San Francisco, Ağustos 1986

Okuryazarlık ile kastım, Batı kültürlerinde alfabenin kullanım oranının simgesel olarak düşmüş olması. Bu, okuma yazma becerilerinden farklı bir okur yazarlık durumu. Kitap, öz benliğimizi ve dünyadaki yerimizi sayesinde belirlediğimiz farklı bir tür algıdır. Okuryazarlık derken, yazılı metinlerin eskiden sadece kendisine okunanları dinleyebildikleri dönemlerdeki anlamını kastetmiyorum. Bu terimi kullanırken anlatmak istediğim, Geç Orta Çağ'dan beri alfabe ile yayılan birtakım kesinlikler ile tarif edilebilen bir tür düşünce yapısıdır. Okuryazar kişi konuşmanın dondurulabileceğini, hatıraların saklanabileceğini ve tekrar hatırlanabileceğini, sırların vicdana kazınabileceğini, dolayısıyla incelenebileceğini gayet iyi bilir. Dolayısıyla 20. yüzyıldan bu yana hem okuryazarlığı olan hem de olmayanların düşünce yapılarını oluşturan kategorilerin toplamından bahsediyorum. Bu yeni düşünce yapısında toplumsal gerçeklik, bilinebilen ya da görülebilen yeni bir temel varsayımlar ağı oluşur. Orta Çağ'dan bu yana bu tür bir yapının gelişimini ve sadece bununla oluşabilecek birtakım kesinliklerin

değişimini takip etmeye çalıştım. "Yazının" hikayesini anlatarak bu değişimin nasıl gerçekleştiğini göstereceğim.

İki sebepten ötürü sadece eğitimin kendisi ile değil eğitimle ilgili her konuda araştırma yapanlar da okuryazarlığın tarihini bilmeleri gerekir. İlki, eğitim kurumlarının 2000 senesine kadar evrensel okuryazarlığı erişilmesi gereken bir amaç olarak belirlenmeleridir. İkincisi de öz algının temel benzetmesi olarak kitabın yerini bilgisayarın alma ayartısıdır.

İlki ile ilgili olarak söyleyebilirim ki hepimiz yeni psikolojik, yönetsel ve elektronik tekniklerin okuma ve yazma becerilerini yayma amaçlı olarak kullanıldığını biliyoruz. Bu tür kampanyaların işe yarayıp yaramayacağını ya da nasıl işe yarayacağını daha iyi anlaşılması gerekir. Elli sene önce Luria⁹⁹ okuryazarlığın insanın anlaksal becerilerinde yol açtığı büyük değişiklikleri incelemiştir. Bu insanların bilişsel süreçleri kesin ve durumsal olmaktan çıkmıştır. Çıkarım yapabilmeye başlamış, hem de sadece kendi deneyimlerinden değil, dilde formüle edilen varsayımlardan da yararlanabilmişlerdir. Luria'nın Stalin Rusya'sında bu çalışmaları yürüttüğü 1931'den bu yana okuryazarlığın algılama, betimleme, muhakeme, hayal gücü ve öz farkındalık becerilerine olan etkisi konusunda çok şey öğrenilmiştir. Ancak çalışmaların çoğunda bireyin yazma becerisi ile yeni edindiği düşünce yapısı arasında nedensel bir ilişki olduğu varsayılmıştır. Okuryazarlığın tarihini anlatırken göstereceğim gibi bu düşünce ekseriyetle yanlıştır. Orta Çağ'dan bu yana, okuryazar bir zihnin özellikleri çoğunlukla okuma yazma becerisini öğretmekle değil, başka yollardan gelişmiştir. Cahillik, yarı cahiliyet ve okuryazarlık kavramlarını tartışırken bu bilgi aklımızda olmalıdır. Zamanın "yazılı haberleşme" becerisini yaygınlaştırma yaklaşımı aslında okuryazar bir beyin için baltalayıcı dahi olabilir.

Okuryazar beyinin kişisel yazma becerisinden bağımsız oluşuna dikkatinizi çekerken amacım, okuryazar zihnin bugünlerde tamamen değişime uğruyor olmasıdır. Son on senede benliği, eylemlerini ve çevre ile ilişkisini gözünde canlandırabilmek için

⁹⁹ From Alexander Romanovich Luria, (1902 – 1977), Rus nöro-psikolog ve gelişim psikoloğu. (ÇN)

asal benzetme kaynağı olarak bilgisayar, kitabın yerini hızla almıştır. Kelimeler “mesaj birimlerine”, konuşma “dil kullanımına”, sohbet “sözlü iletişim” denen bir şeye ve yazı da “bit” karşılığına denk gelen bir dizi sembole indirgenmiştir. İddia ediyorum ki zihnin okur yazarlık ile ilgili kısmı ile Turing Makinesinin kesinliği ile ilgili olan kısmı özerk değildir. Okuryazarlık ile ortaya çıkan zihnin yapısının incelenmesinin hayatınızda daha baskın hale gelen tamamen farklı bir zihin yapısının doğasını anlamak için gerekli bir adımdır. Okuryazarlığın bireyin yazışma ile ilgili becerilerinden büyük ölçüde bağımsız olduğu gibi, sibernetik zihin de büyük ölçüde bireyin bilgisayar kullanmadaki teknik becerisinden bağımsızdır.

Eğitimli beyin konusunda sağlam araştırmalar yapılmıştır; benim tek ricam bu araştırmaların sonuçlarının eğitime uygulanması, eğitim teorilerinin dayandığı önermelerdeki kabul edilmemiş varsayımların doğruluğunun kabul edilmesidir. Sözlü ve yazılı varlığın epistemolojik kopuşunu ilk inceleyen kişi, yaklaşık altmış sene önce Millman Parry olmuştur. Onun sayesinde bir ozanın şarkısının not etmesi ve adına Illiad dediğimiz destandan çıkan Okur-Yazarlık Adası’nı öğreniriz. Öğrencisi Albert Lord, bize ozan olmayı, okur-yazar bir şair olmaya giden yolda karşılaştığımız kavramlarla anlamamızın mümkün olmadığını anlatır. Eric Havelock’a göre mantık yürütme, evreni anlama yollarımızdaki ve M.Ö. 6. ve 5. yüzyılın Yunanistan’ında “edebiyat” ve bilimin ortaya çıkmasındaki köklü değişiklikler, sözlü bir anlayıştan yazılı bir anlayışa geçmekle açıklanabilir. Bazıları benzersiz ve ilk ve son kez icat edilen alfabenin nasıl olup da Brahma Hindistan’ına ve oradan da Doğu’ya yayıldığını araştırmışlardır. Avrupalı halkın okuryazar algı dünyasına hangi şartlarda hasıl olduklarına aşina olduğum için örneklerimi bu konuda seçiyorum. Rönesans kültüründe matbaanın etkisi üzerine olan anıtsal çalışmasında Elisabeth Eisenstein başka bir çağda gerçekleşen bir başka büyük dönüşümü ele alır. Antropolog Jack Goody “vahşi insanın alfabeyle tanıştırılması” konusuna dikkatimizi çeker. Ayrıca Walter Ong yirmi yıldan fazla bir sürede psikologların, antropologların ve destan öğrencilerinin araştırmalarını derlemiş ve alfabe ile ta-

nışmanın kelimenin “teknolojikleşmesi” ile aynı şey olduğunu ileri sürmüştür. Ancak şimdiye kadar kimse okuryazar bir beynin okuyup yazman becerisinden farkının tarihçesini incelememiştir. Okuryazar beyin konusu bir denizanası kadar tutması imkânsız, yerinde ve zamanında incelenmezse elden kayıp gidebilecek bir konudur.

Okuryazar bir beyin için eğitimin gereksizliği

Bu benzeri olmayan araştırmayı mantıklı kılmak adına şu anki düşünceme nasıl ulaştığımı size açıklayacağım. Bunu *Deschooling Society*¹⁰⁰ adlı kitabımı saf görüşlerimden dolayı eleştirerek yapabilirim. Günlüğüm yirmi sene önce kitabın basımının yaklaştığı zamanlarda başlıyor. Kitabının yayımcımın elinde olduğu dokuz ay boyunca kitabımın içeriğinden dolayı gittikçe daha fazla rahatsız olmaya başladım, bu arada, kitapta okulların toptan kaldırılmasından hiç bahsetmedim. Bu yanlış anlamayı düşüncelerimi yanlış yorumlayıp bebeğime böyle bir isim veren Harper’ın başkanı Cass Canfield’a borçluyum. Kitap, Amerika Birleşik Devletleri’nde Kilise ile devletin ayrılması gibi, okul sistemi ile devleti birbirinden ayırmayı savunur. Şimdi görüyorum ki okulların devletten ayrılmasından daha önemlisi, zevk için yapılan bir meşgale olmaktan çıkarıp zorunlu hale getiren sebepleri yok etmek daha önemliymiş. Okulların devletten ayrılmasının daha da yozlaşmış bir eğitime sebebiyet vereceğinden korkmaya başladım.

Norman Cousins, değişen bu fikrimi hemen kitabının satışa çıktığı hafta *Saturday Review*’da yayımladı. Bu yazıda savunduğum fikir, örgün eğitime alternatif bir eğitim kuruluşu ya da eğitim fırsatlarının hayatın her alanında temsili değil, insanların araç ve aletlere farklı bir tavırla bakmalarını destekleyen bir toplum. O zamandan bu yana merakım ve düşüncelerim bu durumun ortaya çıkması için gerekli tarihi koşullar üzerine odaklanmıştır.

İddianın mahiyetini görebilmeniz için eğitimi araştırma konusu olarak seçmemin sebebini size anlatacağım. Ben bir teologun. Bir teolog olarak iki yapıyı, ruhun vücut bulduğu görünür toplum ile şehir ya da devlet diyebileceğimiz oldukça farklı olan

100 İng. Toplumu örgün eğitimden arındırmak. (ÇN)

diğer toplumu birbirinden ayıran tek eski öğrenilmiş geleneği içeren kilise bilimi¹⁰¹ konusunda uzmanlaştım. Bu ikicilik son derece önemlidir. Bin beş yüz yıllık kilise biliminden aldığım cesaretle, Kilisenin yeni bir okuldan fazlası olduğunu düşünüyorum.

Kilise biliminde ayinler her zaman en hoşlandığım konu olmuştur. Bu dal ibadetin Kiliseyi doğurması ile ilgilidir. Ayin bilimi hareketlerin, ilahilerin, hiyerarşilerin ve törensel nesnelerin hem inanç hem de bu inancın amacı olan, kilise topluluğunun gerçekliğini inceler. Karşılaştırmalı ayin bilimi, önem arz eden efsane kurucu dini törenleri sahtelerinden ayırt eder. Son derece hassas bir biçimde ayinin bir parçası gibi, okullarımızda olup bitenleri incelemeye başladım. Elbette Hristiyan ayin bilimine alışık olduğum için okullardaki iğrenç durumdan hiç hoşlanmadım.

Sonra da örgün eğitim ayininin günümüz gerçekliğinin toplumsal yapısındaki yerini ve eğitime ne derece ihtiyaç duyulduğunu incelemeye başladım. Öğrenme teorisini ve öğrenim amaçlarının başarısını ölçen araştırmaları geri planda tutarak özellikle eğitsel ayine odaklandım. *Deschooling Society* dergisinde yayımlanan makalelerde örgün eğitim olgusunu anlattım. Çalışmada Brooklyn'den Bolivya'ya bir öğretmenin değişik yaşlarda sınıflarda senenin iki yüz günü günde üç ile altı saat arasında değişen sürelerde eğitim verdiğini gösterdim.

Her yerde katılım on iki ile kırk sekiz öğrenci arasında bir sayı oluyordu. Öğrenciler, okulların tekelinde olan bu eğitimi alıp almadıklarına göre ve öğrencileri vatana ve millete hayırlı evlatlar haline getirecek bu “eğitimden” geçip geçmediklerine göre değerlendiriliyorlardı. Bu eğitim ayini ile eğitimin zorunlu bir iyilik olarak algısını yarattığını gördüm. O zaman bile yaşam boyu eğitimin 20. yüzyılın son yirmi senesinde örgün eğitimin yerini alabileceğinin farkındaydım. Ancak şu anda araştırma konusu olarak önerdiğim konuyu, *okuryazar* eğitiminin geleneksel ana noktalarının gittikçe azalmasını ben de fark etmemiştim. Değişimin örgün eğitimi maskesi altında gerçekleşeceğini düşünememiştim.

Bu düşüncelere daldığımda uluslararası gelişme çabalarının doruk noktasındaydık. Okul sanki ekonomik kalkınma varsayım-

101 Ecclesiology (ÇN)

larının sahnelendiği dünya çapında bir sahneydi. Okul sistemi kalkınmanın uluslararası, standartlaşmış sınıflara ayırmaktan, evrensel olarak hizmetlere ihtiyaç duymaktan, üretim karşısı uzmanlaşmadan başka bir işe yaramadığını göstermiştir. *Deschooling* adlı kitabı yazarken sadece eğitimin tarihi önemi değil, toplumsal etkileri de ana ilgi kaynağımdı. Temelde eğitim ihtiyacının insanın doğasında var olduğuna inanıyordum.

Bir zihinsel çevre yaratımı ve evrimi

İnsanların doğaları gereği *homo educandus* türüne dahil oldukları varsayımına olan inancım, Mandeville'den Marx'a (R     Dumont ile birlikte), Bentham'dan Walrass'a (Elie Hal     ile birlikte) ve Karl Polanyi'yi okuyarak kıtlık ile ilgili kendi kesin fikirlerimin tarihi niteliğinden emin olduktan sonra azaldı. Ekonomide her t    den iktisat    nın varsayımlarını tarihi yapılar olarak inceleyen     n     ve ciddi bir gelenek olduğunu fark ettim. B    lece eğitimi, *onu oluşturan kıtlık varsayımı altında yer aldığı zaman "  ğrenme"* olarak g    rmeye başladım. Bu a    dan bakıldığında eğitim "ihtiyacı", bu s    zde toplumsallaşmayı kıt hale getiren toplumsal inanışların ve d    zenlemelerin sonucu olarak ortaya     kar. Aynı bakış a    sında, fark etmeye başladım ki eğitim rit    elleri kıtlık şartlarında   ğrenmenin değ    rli olduğ u kanısını yansıtır, g      lendirir ve aslında bu kanıyı yaratır. Pek başarılı olamasam da   ğrencilerimi başkalarının ekonomi alanında yaptıklarını pedagoji alanında yapmaları i    n cesaretlendirmeye   alıştım.

Polanyi, mal değiş tokuşunun ticari malların pazarlamasından y    zyıllarca   ncesine dayandığını g    stermiştir. Bu ekonomi   n    cesi değiş tokuş, iş adanundan   ok diplomat gibi davranan stat     t    ccarları tarafından yapılırdı. Aristo'nun *Politics*¹⁰² isimli kitabını yorumlarken Polanyi, malın değerinin arz talebe dayanması ve t    ccara para kazandırmasına dayalı pazarlama tekniğinin M.  . 4. y    zyıldan kalma bir Yunan icadı olduğunu g    stermiştir. On‐dan sonra bizim eğitim olarak adlandırdığımız olguya yakın bir durum olan *Paideia*'nın da aynı zamanlarda tanımlandığı ile ilgili daha fazla kanıt buldum.

102 İng. Politika. (    N)

Aynı yüzyılda Öklit geometrisi ortaya çıkmıştır. Yaratılışı ve kaderi “zihin alanı” olarak adlandırdığım duruma uygun bir benzerlik taşır. Öklit, bu bağıntıların zorunlu koşullar olarak hatırlanmasını istemişti. Ancak, biz çağdaş insanların şimdi farkında olduğumuz gibi, bir keresinde varsayımsal olan bir aksiyoğun görünen bir aksiyoğun olduğunu ileri sürmüştü. Öklit iki paralel çizginin hiçbir zaman çakışmayacağını söylediğinde bilmeden kendi ismi ile tanınan bir düzlemin varlığını ima etmişti. Araştırılmadığı için gerçekliği kabul edilen bir varsayımda bulunmuştu ve iki bin sene boyunca Batı’nın öğrenilmiş gelenekleri bu varsayımı doğal bir gerçek olarak kabul etti. Riemann’ın bir matematikçi için bir düzlem üstündeki iki paralel çizginin birleşmemesinin sadece bir seferlik bir durum olduğunu göstermesi ancak yüzyılın başında olmuştur.

Riemann görelilik için matematiksel temelleri attıktan hemen sonra antropologlar farklı kültürden birçok insanın durumu Öklit’in gözleri ile görmediklerini fark ettiler. Budunbilimciler o zaman mesela Hopis ya da Dogons uzay ve yönler konusunda söylediklerinin herhangi bir Hint-Germen dilindense matematiksel tansörler ile daha kolay ifade edilebildiğini saptamışlardır. Diğer yandan tarihçiler eski edebi eserlerde uzayın, görsel deneyimleri uyarmadan ziyade kokular, sesler ve atmosferde hareket deneyimleri ile daha doğru tasvir edildiğini keşfetmişlerdir. Panofsky gibi sanat tarihçileri ve Susan Langer gibi felsefeciler çoğu sanatçının kendilerinin ve çağının gördükleri gibi uzayı resmettiklerini düşünmüşlerdir. Algıları Dürer’in yarattığı ya da Descart’ın koordinatlarını verdiği doğrultuda işlemez. Bu argümana göre resme yansıyan bakış açısı, dünyayı bencil bir açıdan görme becerisidir. Kuhn’un bilim dallarında birbiri ardına gelen tanımlayıcı yaklaşım zincirine paralel olarak sanat tarihçileri de birbirinden farklı olarak görsel uzayı tanımlayan bir dizi yaklaşım bulmuşlardır.

Alfabe ile gelen devrim

Şimdiye kadar pedagojik fikirlerin bugünkü hallerini almaları ile ilgili ekonomik ya da görsel uzay tarih yazımı ile karşılaştırılabilir hiçbir girişimde bulunulmamıştır. Bu bütün akademik disiplin-

lerin tek bir uzayda mahpus kaldıkları anlamına gelmez; sadece bu zihinsel tutsaklığı sorgulayanların eğitimci olmayanlar olduğu anlamına gelir ve şu ana kadar eğitim uzmanlık alanında kabul görmemiştir. Millman Parry'nin sözlü ve alfabetik varlığın dış erkliğini keşfi, eğitimcileri alanlarında bilmeden önerme olarak kabul ettikleri tartışmalı varsayımların farkına varmalarını sağlayabilirdi. Ancak Parry'nin tarihsel eğitim teorisi olabilecek buluşunun konuyla alakası fark edilmedi.

Homer'in nitemleri konusundaki doktora tezinde (1926) Parry, eski Yunanca'da destansı sözellikten yazılı şiire geçişin hakikatle ilgili bir kırılmayı işaret ettiğini fark eden ilk kişidir. Okuryazar biri için edebiyat öncesi ozanların şarkılarını nasıl oluşturduklarını anlamak neredeyse imkansızdır. Okuryazar bir beyinde var olan kesinlikleri sözel dünyaya bağlayan köprüler yok olmuştur. Son elli senede benim düşüncelerimin temelini oluşturan Lord, Havelock, Peabody, Notopoulos ve Ong'un ulaştıkları sonuçları ve kavrayışları burada özetleyemem. Ancak destansı sözellikten yazılı şiire geçişin dış erkliği konusundaki yazılarını okumamış olanlar için çıkardığım sonuçları kısaca özetleyeyim. Sözlü bir kültürde sözlükten bakmaya alıştığımız türden kelimeler olmaz. Böyle bir kültürde sessizliğin parantez içine aldığı şey kelimeler değil belki bir hece, belki de bir cümledir. Daha da ötesi, bütün söyleyişler kanatlıdır; ağızdan çıktıktan sonra sonsuza kadar yok olurlar. Bu sesleri bir dizeye dizmek, daha sonra hayata döndürmek amacıyla mumyalamak fikri gerçekleştirilemez. Bu yüzden sözlü bir kültürde hafıza bir depo ya da balmumu tablet gibi düşünülemez. Lirin zorladığı ozan doğru kelime için sözlük bakmaz; onun yerine gündelik söyleyişlerden tempoya uygun olarak sözler seçer. Ozan Homer hiçbir zaman *le mot juste*'yi¹⁰³ aramamıştır ama Virgil *Aeneid*'i ölene kadar değiştirip düzeltmiştir; hem de örnek bir okur yazar bir şair, bir *Schrift-Steller*¹⁰⁴ olmasına rağmen.

5. yüzyıl Atina'sında bizim müfredatımızın karşılığına, gayet uygun olarak, *Musiké*¹⁰⁵ deniyordu. Öğrenciler müzik bestelemeyi

103 *Fra.* Bir durum için en doğru söz ya da deyiş. (ÇN)

104 *Alm.* Yazar (ÇN)

105 *Eski Fra.* Müzik. (ÇN)

öğreniyorlardı; yazı, Plato'nun okula gittiği M.Ö. dört yüz sene-sine kadar sadece çömlekçilerin kullandığı hakir bir beceri olarak düşünülüyordu. Ancak o tarihten sonra gerçek konu var olabildi; ancak bu tarihten sonra bir önceki neslin bilgisi o neslin sözleri ile aktarılabildi, üzerine yorumlar yapılabildi. Yazılı kayıt bizim bilim ve edebiyat dediğimiz durumlar için bir gerekliliktir ve düşünce ile konuşma arasındaki farkı göstermek için de gereklidir. Sözlü ve yazılı edebiyatı birbirinden ayırmak için büyük uğraşlar vermiş kişilerden olan Plato, *Phaedrus*'unun konusu olarak yazılı hafızaya geçişi seçmiştir. Gerçeği başkalarına aktaramayan ve kendileri için konuşamayan kelimeleri yayan öğretmenler ile birlikte (*Phaedr.* s.276), bir daha sözlü geçmişe dönüş olmayacak şekilde yeni bir çağ başlıyordu.

Plato, çağdaşlarından daha da açık bir şekilde yazılı edebiyat ile Lysias'm yetiştirilmesine yeni bir anlam katacak, daha önce hayal dahi edilemeyen yeni bir anlaksal yapının oluştuğunun farkındaydı. Dolayısıyla eğitimsel varsayımların tarihinde iki durum önemlidir: Şu anda tehlikede olma ihtimali olan pedagojik alanın başlangıcı ve bu alanda yer alan pedagojik kavramlar ağının dönüşümü.

Yazılı edebiyat alanına uygun bir önermenin nasıl genişleyip baskın hale geldiğini açıklamak amacıyla örnek olarak "yazı"yı gösteriyorum. Bu kelime bir klasiktir: Latince'de *textus* dokuma kumaştır ve son derece nadiren, iyi kullanılmış kelimelerdir. L. indisfarne İncil'i zamanında kelime ilk defa Kutsal Kitap için kullanılmıştı. Sonra, 14. yüzyılda varlığını hiç sorgulamadığımız, iki yüz sene önce farklı şekillerde de olsa ortaya çıkmış bir kavram için kullanılmaya başlandı. Terimin kullanımı değil fikir ya da kavramın ortaya çıkışı hakkında konuşmak istiyorum.

Yazı ile geçen devrim

Yazı fikrini iki sebeple seçtim: Fikrin eğitim teorisindeki önemi ve iyiden iyiye farklı şekle bürünmüş de olsa iletişim teorisi için vazgeçilmişi olması. 12. yüzyılın ortalarından bu yana yazı konuşmanın önüne geçti; öyle ki göz sayfanın üzerindeki yazıyı hemen seçiyordu. İletişim teorisinde terim herhangi iki sonuçlu diziye verilen isimdi. Okuryazar zihin için yazının başı ve sonu vardı.

Tanım olarak alfabe, konuşma seslerini görünür bir formda kaydetme tekniğidir. Böyle düşünüldüğünde herhangi bir işaretleme sisteminden daha üstün olduğu görülür. İdeogram, hiyeroglif ya da ötümsüz Sami alfabesi ile karşılaşan okuyucu okumadan önce bütün dizinin anlamını çıkarabilmelidir. Sadece alfabe anlamadan okumayı mümkün kılar ve aslında, iki bin yıldan çok daha fazla zaman boyunca alfabetik kayıtların deşifresi sadece göz ile yapılmamıştır. "Okuma" demek sesli mırıldanma anlamına gelirdi. Zamanının şampiyon hatibi Augustine sessiz de okuyabileceğini fark edince çok şaşırılmıştı. *Confessions*'ta¹⁰⁶ bu keşfinden bahseder: Ses çıkarmadan ve kardeşlerini uyandırmadan okunayı öğrenmiştir.

Nadiren denense de alıştırma yapılmış sessiz okuma 7. yüzyıla kadar mümkün olmamıştır; kelimeler arasındaki boşluklar bilinmezdi. Sadece birkaç anıtsal yazıda kelimeler birbirinden ayrılarak göze hitap eder hale getirilmiştir. Balmumu tabletlerde, papirüste ya da parşömen kağıdında her bir sıra birbirini aralıksız takip eden kelimelerden oluşurdu. Cümleleri sesli okuyarak ve bir anlama gelip gelmediğini anlamaya çalışarak prova yapmaktan başka okuma yolu yoktu. Sadece *dicta*'nın, bağlamından ayrılmış konuşma parçalarının, okunması imkansızdı. Kayıt altına alınmak istenen her cümlelerin "dikte" edilmesi gerekirdi; şimdilerde kalmamış, klasik bir düzyazı ritini olan *cursus*¹⁰⁷ ile okunurdu. *Dictator*¹⁰⁸ tarafından seçilen *curcus* tarzını kavrayarak gördüğünü okumak mümkün olurdu. Seslendirilene kadar anlam sayfada saklı kalırdı.

Kelime boşlukları Bede zamanında (672-735) bir dikte yolu olarak kullanılmaya başlandı. "Kalın kafalı İskoç çaylakların" Latince kelimeleri öğrenmelerini kolaylaştırmak amacıyla kullanılırdı. Yan etkisi, yazmaların kopya edilme yöntemini değiştirmesi oldu. O zamana kadar ya bir keşiş asıl metni birden fazla yazmana dikte ediyordu ya da her bir yazman sesli okuyarak aklında kalabildiği kadarını yazıya dökerek "kendi kendine dikte ediyordu." Kelime-

106 İng. İtirafı (ÇN)

107 Lat. Orta Çağ Latincesinde cümlelerin ya da sözcük öbeğinin sonunda sesin atılması. (ÇN)

108 Lat. Dikte eden. (ÇN)

ler arasındaki boşluk sessiz kopyalamayı mümkün kıldı; kopya eden artık kelime yazabiliyordu. Önceki durumda arka arkaya gelen otuz ila elli parçadan oluşan bir satır bakarak kopya edilemiyordu.

Orta Çağ'ın kutsal kitabında kelimeler birbirine bitişik Hint harflerinden oluşan satırlar yerine görsel olarak birbirinden ayrı idiyse de yazı okunur gibi değildi. Bu yeni buluş ancak Bernard ve Abelard'ın ölümlerinden sonra kullanılmaya başlandı. Bazıları Arapça, bazıları da klasik iki düzine tekniğin birleşmesi ile oluşturuldu. Bu buluşlar, tamamen yeni bir fikri, kitaptan da onun okunmuş halinden de farklı bir yazı oluşturmayı destekliyordu.

Her bir bölüme başlık kondu; her bölümün alt başlıklarla ayrılan alt bölümleri oldu. Bölümler ve dizeler numaralandı; alıntılar farklı bir mürekkeple yazılıp altı çizilerek işaretlendi; paragraf kullanılmaya başlandı ve sayfa kenarındaki boşluğa ara sıra özetleri yazıldı; minyatürler daha az süslü ve daha açıklayıcı yapıldı. Yeni aletler sayesinde içindekiler listesi ve alfabetik indeks hazırlanabiliyordu ve bir bölümden diğerine referans yapmak artık mümkün oluyordu. Önceden sadece baştan sona okunabilen kitap artık istendiği zaman bakılabilecek hale gelmişti; baş vurma fikri yeni bir anlam kazanmıştı. Kitaplar artık farklı bir şekilde seçilebilirdi. 12. yüzyılın başında her mevsimde belirli ziyafet günlerinde başrahip, mücevherler ve azizlerin kalıntıları ile ayrı yerde saklanan kitapları kutsal bir şekilde hazineden çıkarıp toplantı odasında sergilerdi. Ayrı yüzyılın sonlarında kitaplar kilisede kutsal eşyaların saklandığı odadaki tahta sandıktan çıkarılıp uygun şekilde özel kütüphanelerde uygun şekilde başlıklandırılarak raflarda saklanmaya başlanmıştır.

Bu değişen teknikler sayesinde kitaplara başvurma, alıntılara bakma ve sessiz okuma yaygınlaştı ve *scriptoria*¹⁰⁹ herkesin kendi sesini duymaya çalıştığı yerler olmaktan çıktı. Artık ne öğretmen ne de komşu okunarı duyuyordu ve kısmen bunun sonucu olarak hem seksle ilgili hem de inarışa ters düşen kitaplar çoğaldı. Baskı makineleri ile özdeşleştirilen birçok sosyal olgu gerçekte tekrar tekrar bakılabilen yazının sonucudur. Eski dikte ve satırı sesli

109 Lat. (çoğul) Manastır yazıhaneleri. (ÇN)

olarak okuma becerisi gözle tarama şekline dönmüştür. Karmaşık bir şekilde yazının ve yeni becerinin ışığında okuryazar beyin de etkilendi.

Birçok pratik açıdan hattatlık ve sekreterlik 14. yüzyıla kadar var oldu. İmza atabilme ve heceleme becerileri sekreterlik imtiyazının kanıtı olarak kabul edildi ve bu beceriye sahip herkes ölüm cezası yerine sekreterlik imtiyazı sahibi oldular. Ancak sekreterlerin çoğunluğu kitapta “aradıklarını bulmak” becerisinden uzak olduğu için “yazı”, 15. yüzyıl boyunca vasıfsız büyük bir kitlenin yapısal benzetnesi oldu.

Orta Çağ araştırmacısı olmayıp tarihçilerce bilinen, Batı’nın vasıfsız insanların artan okur yazarlığı konusunda sağlam bilgiye sahip olmak isteyenler için Martin Clanchy’nin *From Memory to Written Record*¹¹⁰ adlı kitabını tavsiye ederim. Sadece edebiyata ve bilime atfedilen okuma yazma becerisinden değil, yazmun nasıl çağı ve toplum hakkındaki fikirleri değiştirdiğinden bahseder. Mesela İngiltere’de erken 12. ve geç 13. yüzyıllarda mal transferinde kullanılan sözleşme sayısı yüz kat artmıştır. Dahası, yazılı sözleşme yapısı gereği sözel olan yeminin yerini almıştır. “Vasiyetname” babanın kendinden sonra mallarını teslim edeceği oğlunun eline koyduğu toprak topağının yerine geçti. Mahkemede ilam son sözü söyleme başladı. Üzerine oturmak, yani *sedere* ile gösterilen sahip olma durumunun önemine, tek elle halledilebilecek bir iş olan tapu belgesi “tutma” ile gölge düştü. Önceden gayet ciddi bir biçimde satınak istediğiniz yere alıcı ile giderdiniz; şimdi parmağınızla gösteriyor ve noterin tarif etmesini bekliyordunuz. Okuryazar olmayanlar bile tanının önemini biliyordu: “Köpeğe benzeyen taştan itibaren otuz adım ve sonra dereye kadar düz bir çizgi...” Kâtip sayısı az kalsa da artık herkes *dictator* olma eğilimindeydi. Şaşırtıcı olan kölelerin bile *dictation* altına imza taşıma amacıyla mühür taşınmalarıydı.

Şimdilerde şeytan dahil herkes kayıt tutuyor. “Yazan şeytan”, cehennemden çıkma bir kâtip gibi geç Romanesk döneme ait bir heykel şeklinde görünüyor. Toplanmış kuyruğunun üzerinde oturup son hesap için danışanlarının her bir hareketinin, kelimesinin

110 İng. Hafızadan Yazılı Kayıt. (ÇN)

ve düşüncesinin kaydını tutuyor. Ayrı zamanda Kesin Yargı günü temsili bir mahalle kilisesinin ana girişinde ahınlıkta bulunur. Cennetin kapılarının arasında ve cehennemin ağzında bir hâkim gibi taçlandırılmış İsa'yı ve Zavallı Ruh'a karşılık gelen sayfanın açık olduğu Hayat Kitabı'nı elinde tutan meleği tasvir eder. Artık en kaba köylü ve en alçak gönüllü hizmetçi bile Kitap'ta yazdığı kadarıyla isimlerini ve yaptıklarını bilmeden kiliseden içeri giremez. Ev sahibi gibi Tanrı da geçmişte olanları yazılı kayıtlardan öğrenir. 1215'te Dördüncü Lateran Konseyi işitsel günah çıkarmayı zorunlu hale getirir. Konseyin yazısı kadın ve erkek *bütün* Hristiyanları bir zorunluluğa bağlayan ilk yazı olur. Günah çıkarma, yazıyı iki farklı şekilde içselleştirir: "hafıza" ve "günah çıkarma" hissini güçlendirir. Bir yüzyıl boyunca Hristiyanlar dualarını toplundan öğrenir öğrenmez, bulundukları yere göre büyük değişiklikler gösterecek şekilde tekrarladılar. Cümleler o kadar bozulmuş olurlardı ki saygıyı ifade ediyor olabilirlerdi fakat kesinlikle mantıklı değillerdi. 12. yüzyıl Kilise Rahipler Meclisi üyeleri bu durumu düzeltmeye çalışmışlardır. Rahiplerin, kiliseye gelenlerin hafızalarını tazeleme amacıyla Kitap'taki *Pater* ve *Credo*'nun sözlerini kelimesi kelimesine tekrar ettirmelerini emrettiler. Tövbekârlar günah çıkarmaya gittiklerinde rahibe duaları ezbere bildiklerini, kelimelerin üzerine kazındığı bir hafızaya sahip olduklarını kanıtlamak zorundaydılar. Ancak bu hafıza testinden geçtikten sonra kötü hareketlerinin, kelimelerinin ve düşüncelerinin bulunduğu kalbinin ya da o andan itibaren artık vicdanının bir diğer köşesini incelemeye başlayabilirdi. Günah çıkarmada konuşan okuryazar olmayan "Ben" bile yazıda kendini okuryazar "kendi"ni görebiliyor.

Sokaktaki insanın kendisi, vicdanı ve hafızası

Mektuplarda donup kalmış yeni bir tür geçmiş sadece insanın kendisi ile değil, toplum, hafıza, vicdan, sözleşmeler ve muhasebe kayıtları ile, tariflerle ve imzalı günah çıkarmalarla da pekişmiştir. Bireyin yaşadığı bu tecrübe Bologna ya da Paris'teki hukuk okullarında yaratılmış yeni bir kanun konusuna karşılık gelir ve *kişi* kavramı için yüzyıllar boyunca Batı toplumunun etkisinin his-

sedildiği yerlerde örnek olur. Bu yeni varlık ve bu yeni toplum ancak okur yazar bir zihinde oluşabilecek gerçekliklerdir.

Sözel bir toplumda geçmişte edilmiş bir söz ancak bir benzeri ile hatırlanabilir. Alfabetik not almanın görüldüğü toplumlarda dahi konuşmanın kanatları vardır; bir kere söylendi mi sonsuza kadar yok olur. Görüntüsel ya da kavramsal yazım okuyucuya bir kelime bulması gerektiği hissini verir. Alfabe ile yazılmış yazı, ses sorununu çözmüştür. Okunduğunda *dictator*'ün eski kelimeleri şimdi geçerli olur. Şimdiki zaman için yeni bir yapı malzemesi ortaya çıkar; bu malzeme, dile getirenlerin çoktan öldüğü gerçek kelimelerden oluşur. Geç Orta Çağ'da görünür yazının oluşumu, geçmişten birçok yapıyı günümüze taşır.

Sözel bir toplumda insanlar sözlerini tutmak zorundalardır. Sözünü tutmak üzere yemin eder ki bu yemin aslında sözünü tutmazsa lanetleneneceğinin garantisidir. Söz verirken sakalını ya da taşaklarını tutar, sadakat için vücudu üzerine ant içer. Özgür bir insan söz verdiğinde ona karşı olan bütün davalar durur. Ancak okur yazar bir rejimde yazı karşısında söz kifayetsiz kalır; hafıza değil kayıt geçerli olur. Kayıt yoksa hâkim suçlanan kişinin kalbini okumak zorunda kalır. Dolayısıyla işlemlerin arasına işkence de katılır. Soru sorulur ve kişinin gerçek düşüncesi öğrenilir. İşkence altında itiraflar artık yemin ve sorgunun yerini alır. Soruşturma teknikleri suçlanan kişiye mahkemenin ona okuduğu yazı ile kalbine kazman yazı arasındaki kimliği kabul etmeyi öğretir. Ancak iki yazının görsel olarak karşılaştırılması ile asıl ve kopyanın içerikleri kavranabilir. 1226'nın minyatürü, kâtibin omuzunun üzerinden bakıp iki sözleşme arasındaki "kimliği" tasdikleyen "düzeltici"nin ilk resmini muhafaza eder. Hâkimin sanığın kalbinde yatan gerçek ile itirafını karşılaştırması yeni yargı hukuku yasasındaki bir başka yazışma tekniğidir.

Okuryazar bir zihin, sokaktaki insanın kendisi, vicdanı, hafızası, geçmiş kavramı ve ölüm vakti geldiğinde açılacak olan Günah Kitabı ile ilgili korkusu ile ilgili köklü bir değişimi kapsar. Elbette sokaktaki insanla ruhban sınıfı bütün bu yeni özellikleri paylaşıyorlardı ve bu özellikler etkili bir şekilde okulların ve manastır yazıhanelerinin dışına taşındı. Şu ana kadar bu nokta eğitim tarih-

çilerinin nazarından kaçmıştır. Onlar daha çok yazının evrimine odaklanmışlardır ve zihinsel yapıdaki değişimleri idari işler becerilerinin bir yan ürünü olarak görmüşlerdir. Tarihçiler harflerin, kısaltmaların, yazı ve süs arasındaki ilişkinin biçimlerini gayet iyi araştırmışlardır. Kâğıt yapmanın ve yeni yumuşak yazı sathının 13. yüzyılda eğitimcilerin dikte edilmiş değil, elleriyle yazdıkları notlarla ders anlatmalarını sağlayan el yazısı evrimi üzerindeki etkisi konusundaki bilgimizi artırmışlardır. İdari işlerde kullanılan mühür mumu miktarındaki inanılmaz artışı gözlemlemişlerdir. 12. yüzyılın ortasında sıradan bir mahkenîe seansı için bir düzine koyunun derilerinin yüzüldüğünü, bir yüzyıl sonra da gerekli parşömenleri imal etmek için yüzlerce hayvan derisi gerekli olacağını bize söyleyebilirler.

Tarihçilerin sokaktaki insanın okuryazarlığına ya da daha genel olarak okuryazar zihnin yeni yapısına dikkat etmiş olmaları daha faydalı olurdu. Genellikle rahiplerde nasıl bir değişiklik yarattı, Guibert ve Abelard gibilerinin otobiyografilerinde görüldüğü gibi yeni bir benlik psikolojik olarak nasıl incelendi, yeni eğitsel mantık ve dil kuralları sayfanın görsel metinselleştirmesine dayanır gibi konuları incelemişlerdir. En fazla, bazı tarihçiler *fabliaux*¹¹¹ aşk hikayelerindeki, gezi günlüklerindeki ve dini öğütlerdeki artışı anlamaya çalışmışlardır. Açıkça görülüyor ki okullar ve manastır yazıhaneleri ve rahiplerin okuryazarlıklarındaki yeni teknik kavramlar ruhban sınıfında okuryazarlığın yayılmasını anlamak için önemlidir ancak sokaktaki insanın okuryazarlığı bu şekilde yaygınlaşmamıştır.

En iyi bildiğim geç 12. yüzyıldan verdiğim bu detayların hepsi bir edebi tekniğin bütün çağın okuryazar anlayışına şekil vermesi etkisine işaret eder. Görünür yazının alfabeye dayalı birçok farklı kavram üzerindeki etkisini gösterir. Ben bu kavramlara benlik, vicdan, hafıza, kimlik ve sahiplik diyorum. Bu ağın dönemleri, geç Orta Çağ *narratio*, "kurgu", eleştirel Rönesans yayımları, matbaa, ana dil dil kuralları, "okuyucu" gibi konuları incelemek tarihçinin görevi olmalı. Her safhada eğitim tarihçisi öğretmenlerin yeni

111 *Fra. Fabliau* (çoğul *fabliaux*) Kuzeydoğu Fransa'da 1150-1400 seneleri arasında yazılan, cinsel içerikli, komik ve anonim hikayeler (ÇN)

amaçları ve teknikleri yerine sokaktaki insanın okuryazarlığı üzerine yeni bulgular edinerek araştırma yapmalı. Ancak araştırma yapılmasını isteme sebebim sadece bu ihmal edilmiş alana olan ilgim değil. Asıl sebebim bu boşluğun doldurulmasını istemem. Ben şahsen bu boşluktan fevkalade rahatsızım.

Okuryazar beynin sürgünü

1964 senesinde Şikago’da yaşadığım şoku hala hatırlarını. Bir toplantı masasının çevresinde oturuyorduk ve karşımda genç bir antropolog vardı. Gayet güzel sohbet ettiğimizi sanırken bana “Illich, anlattıkların ilgimi çekmiyor. Benimle konuşma.” dedi. Hayatımda ilk defa kişi olarak değil, anlatıcı olarak hitap edildiğimi fark ettim. Konuşmalarına karşılık verdiğim bir canlı, konuşmamızı daha genel “bir insan iletişimi biçimi” olarak nitelemişti. Hemen aklıma Freud’un Batı kültüründe yaşanan üç korkunç hakaret örneği geldi: Gün merkezli sistem, evrim teorisi ve bilinçaltı varsayımını günlük düşünceyle bütünleştirmek gerektiğindeki *Kränkung*.¹¹² Yirmi beş sene önce o gün araştırma konusu olarak teklif ettiğim epistemolojik kopuşun derinlikleri hakkında kafa yormaya başladım. Sanırım Freud’un düşündüğünden daha da derinlere gidiyor ve eğitimcilerin ilgilendiği konuyla doğrudan alakalı.

Ancak eski Yunanistan’da ortaya çıkan kavramsal alanın tarihi konusunda senelerce araştırma yaptıktan sonra bir benzetine olarak bilgisayarın okuryazar beyin ile ilişkisini kavradım. Oluşan önermelerinin artık konuşma sesleri üzerine değil, bitlerde “bilgi” depolama ve işletine gücüne dayandığını düşünmeye başladım.

Bilgisayarın yazılı belgeleri saklama ya da onlara erişim aracı olarak kullanılmasının etkileri ya da “okuma-yazma-matematik üçlüsünü” öğretmede kullanılması üzerine araştırma yapalım demiyorum. Bilgisayarın modern tarz ve kompozisyonlar üzerindeki izi üzerine bir çalışma da istemiyorum. Daha çok, benzeyen noktaları bilgisayar olan ve eğitim biliminin şekillendiği okuryazarlık alanına uymayan yeni birtakım kavramlarla ilintili olan terimler ve fikirler üzerinde düşünülmesini öneriyorum.

112 Alm. Gücenme, hakarete uğramış olma. (ÇN)

Bunu isterken elektronik makineye herhangi bir nedensel işlev yükleme güdüsünden kaçınıyorum. Batı anlağının “doğrusal düşünce” ile biçimlenmesinin matbaa sayesinde olduğunu düşünen tarihçilerin yaptığı nasıl büyük bir hata ise, bilgisayarın kendisinin okur yazar anlağa karşı bir tehdit olduğunu düşünmek de o derece yanlıştır. 12. yüzyıl manastırlarındaki yazıhanelerde birçok ufak tekniğin birleşimi ile görünür yazı yaratıldı ve bu yazı ile, henüz Gutenberg yazı tipini kesmemişken, gayet karmaşık bir okuryazar yaşam biçimi ve imgelem evrildi. Gelecekteki tarihçilerin bilgisayar ile okuryazarlığın azalması arasındaki ilişkiyi görebileceklerinden şüpheliyim. Önermenin dahi son derece karmaşık olduğu durumlarda, ekonominin ve eğitimsel gelişmenin doruğundayken, 20. yüzyılın ikinci yarısında, okur yazar önermeler zayıflamış ve Turing Makinesi benzetmesiyle vücut bulmuştur. Bu ricada bu kopuşun nasıl incelenmesi gerektiğini önermek akıllıca olmaz. Ancak Orwell’in bir hikayesini hatırlatarak belki de tanık olduğumuz bu kopuşun araştırılmasının “eğitimin” ne olduğunu anlamakta ne derece önemli olduğunu anlatabilirim.

Orwell’in 1984 üzerinde çalıştığı zamanlarda 1932’de Mead, Linton ve Murdock’un yarattıkları rol teorisi dilinin sosyolojide yeni yeni tutulmaya başlandığını hatırlatmakta fayda görüyorum. Sibernetik dağarcığı ise henüz laboratuvar ortamından çıkamamıştı. Bir romancı olarak Orwell zamanın hissiyatını sezmiş ve henüz ismi bile konmamış unsurlara sahip bir zihniyetin hikayesini yaratmıştı. Bilgisayar henüz modellemekten önce konuşmanın bir haberleşme aracı olarak kullanılmasının etkilerini düşünmüştü. 1945’te *Western Union New York Times*’ta yayımladığı bir reklamda, ayakçı demek yerine “haberleşme kuryeleri” işe alacağını duyurmuştu. The Oxford English Dictionary Supplement bu kullanımı şimdiki anlamıyla ilk örneği olarak gösterir.

Böylece, Orwell’in Newspeak dili bir propaganda karikatürü ya da 1930’larda onu fazlaca etkileyen temel İngilizce parodisi olmaktan daha fazlasıdır. Kitabın sonunda Newspeak o sırada İngilizce karşılığı olmayan şeylerin kodudur. Bu, özellikle Düşünce Polisi O’Brien’in işkence yaptığı Smith’e söylediklerinden açıkça

anlaşılır: “Düşmanlarımızı yok etmekle kalmıyoruz aynı zamanda onları [...] değiştiriyoruz, [...] dönüştürüyoruz, başka şekillere sokuyoruz [...], öldürmeden önce düşmanımızı kendimize benzetiyoruz [...], havaya uçurmadan önce beynini mükemmelleştiriyoruz [...]” Bu noktada Smith, romanın olumsuz özellikleri olan kahramanı, hâlâ O’Brien’in söylediklerinin dinleyene bir şey ifade edeceğini düşünür. Sonraki sayfalar Smith’in okuyazar beyninin nasıl kurtarıldığını anlatır. O’Brien’in dünyasının anlamsız ve özgeci olduğunu ve aldığı terapinin ona katılması amacı güttüğünü kabul etmek zorunda kalır.

Winston Smith, Gerçek Bakanlığı’nda çalışmaktadır. Dilin kötü kullanımı konusunda uzmandır: Temel İngilizce’de bir propaganda. Okuyazar bir beyinde olabilecek aşırı sapmalar yaşamaktadır. O’Brien’in görevi, Smith’i önce “anlaması”, sonra da kabul etmesi gereken tamamıyla yeni bir dünyaya alıştırmaktır. O’Brien Smith’e, “Neden [...] güce bu kadar bağlıyız, söyle bana!” der. Şaşıran Winston, “Bizi bizim iyiliğimiz için yönetiyorsunuz [...] insanların kendilerini yönetmek için gerekli vasıflara sahip olmadıklarını düşünüyorsunuz [...]” diye cevaplar. Bu cevap Dostoyevski’nin romanındaki Ivan’ın engizisyon mahkeme üyesini sevindirirdi ancak O’Brien’in “33 derece” dönüş yapmasına sebep olur. “Gücü sadece kendimiz için istiyoruz.” O’Brien, Devlet’in kendisinin güç olduğunda ısrar eder ve önceden Smith’in kitabı yazmanın güce delalet ettiğini anlamasını sağlamıştır. Winston, Gücün tekrar tekrar yazdığı bu kitabın ancak bir parçası olabildi. “Güç, insan zihnini param parça etmek,” der O’Brien, “ve bu parçaları istediğimiz şekilde tekrar birleştirmektir.” İşkence Winston’ın Newspeak’in İngilizcenin bozulmuş bir yapısı olduğu inancını terk etmesine sebep olur; Newspeak’in *neden* ve *ben* sorgulanmaksızın anlamsız uzmanlık bilgisini değiş tokuş etmek demek olduğunu “anlar.” O’Brien dört parmağını kaldırıp üç dediğinde Winston mesajı almalı; konuşan değil. Makineler arasında mesaj birimlerinin değiş tokuşu için uygun bir İngilizce kelime bulamayınca, Orwell bu ilişkiye “toplu tekbencilik” adını verir. Doğru kelimeyi, yani “iletişimi” bilmeyince, Winston O’Brien’in devletinin işlediği dünyayı anlamaya başlar. Orwell bu dünyayı

anlamanın tek başına yeterli olmadığında ısrar eder; aynı zamanda olduğu gibi kabul etmek de lazımdır.

Duyu ve benlik olmadan varoluşunu kabullenmek için Winston'ın "101 numaralı oda" terapisine ihtiyacı vardır. Ancak orada ihanete uğradıktan sonra "her şeyin olması gerektiği gibi olduğu" bir fantezi dünyasının bir parçasız olduğunu sorgusuz sualsiz kabullenir. Duygusuz bir haberleşme birimi olduğunu kabul etmek için Winston'ın önce kendi benliğini temizlemesi gerekmektedir. Orwell'in "topluma uygunluk" dediği özelliği ne şiddet ne de acı bozabilir. O'Brien gibi duygusuz olabilmek için Winston'ın önce aşkı Julia'ya (101 numaralı odada) ihanet etmesi gerekmektedir. Sonra, enkaz durumunda bu iki eski sevgili tekrar buluştuklarında bilirler ki 101 numaralı odada birbirlerine söyledikleri sözlerin arkasındadırlar. Sıçanlarla karşılaştığında hissettiği kendi kendine ihanet etme Winston'ın *bahsettiği* son şeydir. Orwell'e göre ancak böyle bir ihanet sonucu kurban cezalandırıcının anlamsız iletişiminin tekbenci sistemine uyum sağlayabilir.

Bir hikâyeyi böylece anlatmış oldum. Bu, okuryazar bir beynin yarattığı *ben* ve öz benlik arasındaki "bağı" yok etmek üzere Devlet'in bilgisayara, insanları programlayan eğitimcilere dönüşmesi hikayesidir. Kendilerine "benim sistemim" demeyi ve kendilerini bu sisteme uygun bir şekilde "girdi" olarak dahil etmeyi öğrenirler. Romanda Orwell bıyık altından güler. Eğitici bir hikâye anlatmaktan fazlasını yapar ama aslında tanımladığı durumun hiçbir zaman gerçekleşmeyeceğini düşünür. 1984, Orwell'in anlatın dehasının sayesinde olması muhtemelmiş gibi gösterdiği ama aslında olması muhtemel olmayan bir durumdur.

Geriye dönüp bakıldığında Orwell bazılarımıza iyimser gibi görünebilir. Sibernetik aklın ancak yoğun öğretimle yaygınlaşabileceğine inanmıştır. Aslında şu anda birçok kişi düşünmeden ve "101 numaralı odaya" gerek kalmadan kendilerini ve dünyadaki yerlerini bir bilgisayar gibi görüyorlar. Sokaktaki insanın zihinsel alanından bilgisayarınkine sessizce ve itirazsız geçiş yapıyorlar. Ve bu işi on üçüncü yüzyılda sokaktaki insan nasıl kalem ve parşömen kullanımı konusunda bilgisiz idiyse o derecede bilgisayar konusunda bilgisizce yapıyorlar. Sibernetik zihin eğitim aracıla-

rının yardımı olmaksızın sokaktaki insanı içine çekiyor. Başta iki nadiren sorgulanan soruya dikkatinizi çekmemin sebebi işte buydu: İlki, evrensel *yazma* becerisine olan yoğun eğitsel ilgi hakikaten okuryazar bir benin yaygınlaşması ve yayılmasını sağlayabilir mi? Ve ikincisi, okul, eğitimin hizmet edermiş gibi görüldüğü okuryazar fikirler ile desteklediği bilgisayar görüntüsü arasındaki tezadı katılımcılarından saklayarak öğrencilere sibernetik zihni öğretmek için öncü bir tören haline mi gelmiştir?

Bu sorularla konuyu açıklayabildiğimi ve yapılması için öneride bulunduğum araştırmanın aciliyetini vurgulayabildiğimi unuyorum. Bu araştırma konuşma konusunda tarihsel olguculuk varsayımlarına dayanır. Sadece alfabe tekniği konuşmayı kaydetmemize ve kayıtlı olana, konuşmada *kullandığımız* "dile" tekrar erişmemize imkân tanır. Geçmişin hali ve gençlerimizin yetiştirilmesi bu varsayıma dayanır. Yapılmasını istediğim araştırma sadece bu zihinsel alanda "eğitime" uygun varsayımları belirlemek içindir.

Böyle bir araştırma ek olarak alfabetik bir toplumda okuryazarların ve cahillerin ne derece benzer bir zihniyete sahip olduklarını inceler. Okuryazar beynin M.Ö. 7. yüzyılın tarihsel antikalığını taşıdığını teslim eder. Bu alanın özellikleri açısından evrensel ancak bozulma ve değişim açısından gayet farklı olduğunu inceler. Son olarak, bu araştırma okuryazar alanın diğer üç alan ile, sözellik, alfabetik olmayan kayıtlar ve sibernetik zihin alanları ile karşılaştırıldığında ne derece dış erkli olduğunu inceler.

Fark ettiğiniz gibi benim dünyam okuryazarlık. Ancak alfabe sayesinde kendimi rahat hissediyorum. Dünyamı okuyup yazamayan fakat zihniyeti benimki kadar aydın olanlarla paylaşıyorum. Onlar da benim gibi kitabın kelimelerinin birer mesaj koduna dönüştürülmesi ile ihanete uğranış hissediyorlar.

Mnemosyne: Hafızanın Kalıbı

“Cisimlerin Amacı: Referans Noktalı Yazıya Ağıt”
“Cisimlerin Sosyo-göstergebilimi: Toplumsal Sembolik
Süreçlerde Eserlerin Rolü” konulu Uluslararası
Konferans’ta Kapanış Konuşması
Toronto Üniversitesi, 24 Haziran 1990

Geçmişlik halleri

Hepimiz geçmişte olanları hatırlayabiliriz. Her birimiz kendi neslimizle geçmişini yeniden yaratma becerisini paylaşıyoruz. Bizi insan yapan geçmişlik gölgesinde hayattır. Ancak insanlar geçmişlerindeki farklardan ötürü birbirlerinden birçok yönden farklıdırlar.

Her birimiz kendi geçmişini hatırlayabilir. Ama yaşlandıkça geçmişte özellikle bana ait olanla benimle beraber başkalarının da paylaşabildikleri arasındaki farklara daha değer veririm oldum. Bu aralıktan görünen geçmiş beni şaşırtabiliyor. Beraber büyümüş olsak da bir ortak anımızı hatırladığımızda benim hatırladıklarım sizinkilerden çoğunlukla farklı olur. Ve daha da ilginç, geçmişin bana hatırlattığı tatlı nameler sizin kulaklarınızı tırmalayabilir. Ancak seneler sonra fark ettim ki benim için evlilik çanı anlamına gelen çanlar sizin için ölüm anlamına gelmiştir. Başkaları ile eski günlerden dem vurmaya sevmemin bir sebebi de budur: Düşün-

düğümde korkuyla hatırladığım o pespaye gece siz bana onu anlattığınızda bayramlık elbiselerini giymiş olur.

Geçmiş hatırlandığında her zaman farklı bir elbise ile gelir. Ve her seferinde geride yeni bir şey bırakır, hatıralarım diye düşündüğüm kozaya yeni bükülmüş bir kat daha giydirir. Ne zaman elime bir bardak Burgonya şarabı alsam, abimle geçirdiğim o unutulmaz öğleden sonra, her seferinde başka bir renkle aklıma gelir.

“Aynı” geçmişteki bu farklar o kadar sürükleyici ve serüvenlidir ki neredeyse bizim geçmişle geçmiş arasındaki daha temel bir farkı gözden kaçırmamıza sebep olur. Geçmiş, hatırlandığı döneme göre farklı geçmişlik hallerinde döner. “*Les neiges d’antan*¹¹³”, “the old clock on the staircase¹¹⁴” ile karşılaştırılamayacak bir geçmişten bahseder.

Kendi tecrübelerimden birçok geçmişlik halleri biliyorum. Yunan ya da Latin fark etmez, herhangi bir kiliseden içeri girdiğimde boş bir mezarın üzerine dikilmiş bir tapınakta olduğunu bilirim. Ayin sırasında azizin orada olmaması, ofiste bir iş arkadaşımın hazinelerinden bahsederken Charlemagne’nin orada bulunmamasından farklıdır. Yetiştiriliş tarzını sayesinde ayinsel ve akademik hatıra arasındaki doğal ancak belli belirsiz farkı anlayabiliyorum. Ve yeni ölmüş insanların 2 Kasım’da çiçek yapraklarını izleyerek mezarlarından daha önceki evlerine nasıl gittiklerini bilecek kadar uzun zaman bir Meksika köyünde yaşadım. Tüylerim diken olsa da biliyorum ki benimle beraber olmak için gelmiyorlar.

Diğer geçmişlik halleri benim tanıdığım hallerden değil. Başkalarından duyduğum kadarıyla biliyorum onları. Başkalarında uyandırdığı hisler bende uyanmıyor. Kavramsal olarak Afrikalı ataların ya da Meksika tanrılarının temsiline uygun bir tecrübeden bahsedebilirim. Ancak içine doğmuş olduğum ve yetiştirildiğim dünya bu tür olayların ortamının gerçekliğinden konuşmayan bir yerdi. Anılarla ilgili tarihi raporlar hakkında ne kadar düşünürsem o kadar iyi anlıyorum ki şimdi ve o zaman geçmişi birbirinden ayıran derin bir uçurum var.

113 *Fra.* Geçen senenin karları. (ÇN)

114 *İng.* merdivendeki eski saat. Henry Wadsworth Longfellow’un şiiri. Tarihi, ne kadar zaman geçerse geçsin geçmişin unutulmayacağını, olduğu gibi hatırlanacağı anlatır (ÇN)

Mnemosyne olarak kültür

Günümüz geçmişimizin kalıbıdır. Boas'ın *kültür* olarak nitelendirdiğini, Aby Warburg'un tavsiyesini dinleyerek *mnemosyne* olarak adlandırabilirim. Gölgelelerin gelip de vücut bulduğu bir ortam kültür değil de nedir? Gelenekler ve semboller, törenler ve kültürün eserleri geçmiş ortaya çıktığında yankılanır. Esinti dokununca su kütlesinde oluşan bir dalga misali, *mnemosyne* olarak düşünülen kültür de esen rüzgarlardan etkilenir. Dalgaların kıyıya ya da kayalığa çarptığında sıçrayan su damlaları gibi, her bir toplumun da hatıraların çarpıp kırıldığı kıyıları vardır.

Geçmiş geri çağırarak için her çağın farklı aletleri vardır: Bütün bir *mnemosyne*'in geçmişin ritmine uygun dans ettirebilmek için Yunanlılar lir, Aztekler flüt, Bushmenler davul kullanmışlardır. Boncuklar ve düğümler, resimler ve dağlarda ve çöllerde işaretlenmiş patikalar, hepsi geçmişin tekrar başlaması için kullanılmıştır. Franklar, yemin için gerekli sihirli kelimeleri hesaplamak için kelimelerle aynı sayıda çentikli sopa kullanırlardı. Bardların okuryazarların anlayamayacağı, kendilerine özgü teknikleri vardı. Yorubaların dansda kullandıkları maskeleri, Hristiyanların ise boş mezar üzerine yapılar inşa etmesi hep bu sebepleydi.

Köprü amacıyla kullanılan yazı

Bazı toplumlar yazıyı geçmişe uzanan ayrıcalıklı bir rota olarak kullanmışlardır. Ancak yazı üzerinden sadece gölgelerin geçebileceği bir patika değildir; geride kalan mesajlar için bir köprüdür. Ya da ölümler tarafından kaydedilmiş hatıraları taşıyan bir araçtır. Elbette yazı, bazı toplumlarda son derece önemli olsa da toplumsal hatıraların ana maddesi değildir. Bu noktada günümüzün daktilo sonrası toplumunun büyük bir istisna olduğunu vurgulamakta fayda var. Birçok insan hatıralarını uyur ya da uyanık, uçan, bağımsız "yazılar" olarak algırlar.

Geçmişin yazıları farklı maksatlarla çalışılabilir. Arkeolog için yazının kendisi geçmişten günümüze kalan bir nesnedir. Tarihçi için yazı, belgenin kaydetmekle yükümlü olduğu geçmiş olaylar ve bakış açılarını keşfetmesine yardımcı olan bir araçtır.

Şimdiki durumda yazının son derece özel bir yanını araştırmak ve bir çağın geçmişlik algısını bana söyleyip söyleyemeye-

ceğini sormak istiyorum. Özellikle yazının içeriği yerine sayfalandırma kalıbının hatırlama biçimini değiştirip değiştirmediğini inceliyorum.

Konum hafızanın kalıbı olarak kullanılan sayfalandırma. Herhangi bir kalıpta iki şey fark edilebilir: Madeni paranın yuvarlak mı oval mi, küçük mü büyük mü, düz mü bombeli mi olup olmadığını ve kimi temsil ettiğini, Kral Pippin'i mi yoksa Charlemagne'yi mi sorabilirim. Burada sayfa üzerine odaklanmak istiyorum.

Şüphesiz ki farklı çağlarda yazı yüzeyi hatıraları farklı biçimlerde düzenlemiştir. Bunu burada kanıtlayamam ama çok özel bir durumu, yani kitap sayfası şeklini alan yazı yüzeyini inceleyerek bu iddianın akla yatkın olduğunu savunabilirim. İnanıyorum ki on ikinci yüzyılda sayfa kalıp işlevini değiştirdi ve bir takım teknik değişiklikler sonucu harflerin düzeni etkilendi. Aynı zamanda yazı sayfasından hafıza kavramını değiştiren bir araç yarattı. Belli belirsiz olsa da bu değişikliklerin güçlü toplumsal etkileri olmuştur. Ve taşınabilir daktilo kullanılmaya başlanmadan üç yüz yıl önce ortaya çıkmışlardır. Gutenberg ve Luther, Leibnitz ve Descartes, *The New York Review of Books*¹¹⁵ ve Penguin Books'un bugünkü hallerinin var olmasının mümkün olmadığı yeni bir grup önermeyi desteklemişlerdir.

12. yüzyılda eski geçmişin sonu

Söyleyimi 12. yüzyıl yazarı Saint-Victor'lı Hugh'nun yazıları üzerine yapacağım. Flanders'ta 1100 civarında doğmuş ve Thuringia'da büyümüştür. Paris'e Abelard metot üzerine derslerine başladığında, St Denis'in gotik kemerleri henüz inşa edilirken Saygıdeğer Peter Toledo'dan Kuran'ı tercüme etmek üzere getirdiğinde ve ilk ozanlar yerel dillerinde şarkılar bestelerken geldi. Saint-Victor okulunun müdürü olarak öldü. Hugh geride muazzam bir eser bıraktı ve kitaplarının üçü özellikle sayfa ile ilişkisinin tarihsel izini göstermek için çok uygun.

Bu kitaplardan ilki *Didascalicon*, alt başlığı ise *de arte legendi*. "Okuma sanatını" ilmi bir eser haline getiren ilk kitaptır. Kitabın net içeriği çoğu kez incelenmiştir. Hugh'un sorularında ikisine,

115 İng. The New York Times gazetesinin kitap eleştirisi eki. (ÇN)

“okuduğunda” ne yaptığına ve ne yaptığını hayal ettiğine, nasıl cevap verdiğini anlamak için kitabı okudum. Ellerinin, ağzının, dilinin, gözlerinin ve kulaklarının anlamı neydi kitap okurken? Ve satırlara, kelimelere, parşömene, mürekkebe ve orada önünde daha ne varsa ona, sayfadakilere nasıl bir anlam yüklemişti? *Didascalicon*’u yedi sanat hakkındaki öğretilerinden çok nasıl okuduğunu anlamak için okudum. Böylece zamanının öğrenme davranış bilimini daha iyi anlayabilecektim.

Hugh’u okurken sayfalar üzerinde bir hac yolculuğuna çıkma isteği duydum. Kelimelerin toplayabileceğim üzfimler gibi asılı olduğu ve bilgeliğin tadı, lezzetini emme isteği duyduğum satır sarmaşığında gezdim. Okuma bana tatmak gibi, kinetik bir eylem, dikkatle dinlersem anlamlı hale gelecek bir hitabet gibi gelir. Elbette gözlerin de görevi vardır. Ancak bugünlerde okurken gözlerim için biçtiğim rol bu değil. Hugh gözlerinin iki işlevi olduğunu düşünür: Sayfanın üzerindeki kelimelerin parlamalarını sağladığı için ışık kaynağı ve sayfalardan yansıyan bilgelik ışığını içeri alan pencereler.

Hugh’un incelemek istediğim ikinci kitabı çok kısa. Bugün herhalde sınıfta dağıtılan not olarak adlandırılabilir. Adı *De tribus maximis circumstantiis* ve acemi ergenlik öncesi çocuklar için ezbere öğrenme sanatı başlangıç eğitimi el kitabıdır. Şaşırtıcı bir şekilde yazı yüzyıllar boyunca ortaya çıkmadı ve ilk basımı 1932’de ortaya çıktı. Bu el kitapçığı küçük olsa da son derece büyük bir özgünlüğe sahiptir.

Greko-Romen uygarlığından bu yana bir öğrencinin öğrenmesi gerekenlerin başında ezberleme sanatı gelirdi. 20. yüzyılın başına kadar bir beşerî bilimler öğrencisinin temel becerilerinden biri ezber olarak kalmıştır. Modasının geçmesi son yirmi yılda olmuştur. Eski uygarlıklarda öğrenci Cicero’nun tarif ettiği metodu uyguları. Zihninde birçok odası olan bir “saray” yaratırdı. Hatırlaması gereken yazılara birer amblem, mesela bir kırmızı elma, yakıştırır, bu amblemleri sarayındaki odalara dilediği gibi yerleştirirdi. Sarayının odalarında dolaşıp okulundaki sınavlarda ya da mahkemede çapraz sorgulama sırasında söylemesi gerekenleri bulup çıkarırdı.

De tribus'ta Hugh kendini hafıza eğitimi geleneğindeki yerini anlatır. Ancak Hugh, okuyucusu olan öğrencilere acele etmemeleri uyarısını yapar. Hafızası, Kutsal Kitabı hatmetme dışında mahkemedeki hücum ya da savunma için eğitilmemiştir. Gök bir katedralde koro bölümündeymişçesine ayaklarını sımsıkı yere basmayı öğrenmiştir:

Çocuğum, Bilgelik bir hazinedir ve kalbin onu saklamak istediğin yerdir [...] altın, gümüş ve değerli taşlar için ayrı saklama yerleri vardır. Bu yerleri oralarda sakladıklarına ulaşmak istediğinde tanımaya başlarsın. Panayırdaki elleri bir çantadan diğerine hızlıca kayan, her zaman doğru madeni paraya ulaşan bir sarraf gibi olmalısın.

Öğrenen kişinin uygun yerde sabırlı ve rahat bağlılığı Hugh için bilgeliğin esasına eşittir. "*Kafa karışıklığı* cehaletin ve unutkanlığın anasıdır. *Sağduyu* zekayı parlatır ve hafızayı güçlendirir." Öğrenci sağ ayağını hayali bir başlama çizgisinin üzerine koymalı, üzerine de ufka ulaşana kadar bir dizi Roma rakamı işaretlemelidir. Bu I'den XLVIII'den de fazla sayıların her biri öğrenciye üzerine bir kavram ya da onu temsilen bir amblem yerleştireceği bir çıkıntı görevi görecek. Bu "basamaklardan" birine İncil'de geçen bütün nehirlerin ismini yazabilir: Dördü Cennet'ten geçer, dördünü Yahudiler geçmek zorundadır, dördü de Kutsal Topraklar'a akar. Bir başka basamağa Meleklerin ya da Havarilerin erdemleri yerleştirilebilir. Böylece öğrenci panayırdaki sarraf gibi, öğrendiklerinin her birine ustaca erişebilir.

İncelemek istediğim üçüncü çalışma daha geniş ve iki ciltten oluşuyor. Öğrencinin kalbinde Nuh'un Gemisinin inşası için bir dizi kural içerir. Papaz adayları için değil olgun Papazlar için yazılmıştır ama kendi çevresinde normal karşılananlar bugün olsa bu kurallara uyan, ucube ya da sirk gösterisi yapan biri gibi düşünülür. Nuh'un hayvanları sel sırasında kurtarması gibi, öğrenci de hatıralarını dünyanın günah dolu vahşi fırtınalarında koruyacaktır. Hugh detaylarıyla bu geminin nasıl inşa edileceğini tarif eder: Merdivenleri, dümeni, sereni ve kürekleri olan, birkaç katlı bir yüzen kutu. Bu hayali sal Hugh için devasa, üç boyutlu bir bildiri tahtasıdır. Teknenin her bir parçası onun için farklı bir şeyi ifade etmektedir. Olgun öğrencileri ile keşişin yaşadığı yerden ayrılıp kalbinde yüzen

historia ve *historia'nın* modeli olan Nuh'un gemisinde denizlere açılmasında ısrar eder. Hugh'un gemisi bir şablon gibi kullanılırsa, bir sınıfı kaplayacak büyüklükte bir parşömene ihtiyaç duyulur.

Memoria ormanlar gibi ölüyor

Pensilvanya Üniversitesi'nde eğitim verdiğim öğrencilere bu üç kitaptan mümkün olduğunca çok okumaya çalıştım. Her seferinde bir iki tanesi, son derece kafası karışmış durumda, kendi kesinlikleri ile Hugh'ununkileri karşılaştırmaya başladı. Ancak çoğu, dönemi bütün hatırlama işlemini makineler yerine kendilerinin yaptığı bir çağı düşlemenin gerekliliğinden kaçınarak geçirdi. Ait oldukları nesil sadece ormanların değil, *memoria'nın* da yok olmasını kabul etmiş durumda. Bir ormancılık fakültesi öğrencisi bir yapmıştı: Evet, ormanlar yok oluyor ama balta girmemiş ormanlar çok uzun zaman önce yok olmadı mı? Ağaç tarımı moda olacak ve kanunlar çiftliklerde oyun alanları olmasını zorunlu kılacak. Bu, çocukların zararlı ormanlardansa bu kontrollü doğa ile daha yakın olmalarını sağlayacak.

Öğrencilerim bir kitap açıp okumaya başladıklarında bir hacca çıkmış gibi hissetmiyorlar. Ses kayıt cihazının olduğu bir çağda öğrencilere birtakım tarihler ezberletmek çok zor. Ve öğretmenlerin arasında da hatırlama becerilerini geliştiren bir konuşma sanatı öğretmenine denk gelme ayrıcalığına sahip meslektaşım nadirdir. Birçoğu ile hafıza konusunu tartıştığımda görüyorum ki ezber ve megabitler ya da modeller ve hayaller ile bir tutuluyor. Onlar için *pagus* olarak sayfa, kültür vadeden engin alanlar ve binalar, gerçekliğin bir başka yüzü olmaktan çok, Hugh için olduğu gibi, romantik bir fantezi ya da bilinçaltından kaçıştır.

Hugh'un dünyasını bizim dünyamızdan ayıran sadece iki birbiriyle karşılaştırılmaz metafor değil, iki birbirinden farklı zihinsel ilingedir. İki farklı sayfa burada birer ayna, metafor ve iki farklı zihnin üretimi olarak görülür. Bu iki farklı zihinsel alanın birbirinden farkını açığa kavuşturmak için *sayfaları* incelemek dışında bir yol göremiyorum. Sayfa düzeni, yeni döneme ait bir *Weltanschauung*¹¹⁶ aynası olarak da görülebilir kalıbı olarak da.

116 Alm. Dünya görüşü. (ÇN)

Üç “sayfanın” karşılaştırması

Bunu yapabilmek için, sadece iki değil, üç sayfa türünü karşılaştırmak istiyorum: Hugh’un hareketlerine ait *pagina*, 13. yüzyıldan geç 20. yüzyıla kadar öğrencileri yakından ilgilendiren *text* ve ekrandan ayarlama yapabildiğim, *Wordperfect* ya da *Wordstar* gibi programlarda kullanılan, dijital *document file*.¹¹⁷

Son yirmi yılda “yazı” sadece felsefede ve bilimde değil, günlük konuşmada da yeni ve belirsiz bir anlam kazandı. Yazılmış bir paragraf, *Pascal*’da yazılmış bir program, bir *gene*¹¹⁸ deki tipik aminobaz sekansı ya da kader anlanına gelen alın yazısı olabilir. İncil yorumları ve Karl Kraus, Gide ve Mencken karşıımı bir ortamda yetiştiğim için 1960’larda bu kelimenin günlük kullanımdaki yeni anlamlarına alışmam zaman aldı. Yazı kelimesinin, İngilizce bölümlerinin “iletişim fakültelerinin” bir bölümü oldukları zamana denk gelen bu yapısal ve biyolojik anlamları alışını hâlâ hatırlarım. 1970’de inandığından değil de bağlılığından dolayı bir çalışma arkadaşımın kitabına önsöz yazmayı kabul ettim. Yayınevi basılmış kitabı gönderdiğinde fark ettim ki ben önsöz yazdıktan sonra kitabın “yazısı” bayağı değişikliğe uğramış. Yazıya yapılan bu saygısızlık beni çok üzdü. On seneden fazla bir zaman sonra bir partide yine yazarla karşılaştım. Neler yaptığını merak ediyordun. Onun bölümünde misafir idim ve elbette ki “yapmaktan” kastım “yazmaktı.” “Harika şeyler” diye cevapladı. “Bir metin yazıcı aldım ve neler yapabildiğini bilsen çok şaşırsın. *Kitabımızı* ona yükledim ve son derece düzgün bir yazıya dönüştürdü.” “Yazının” sayfadan koparılmasına sadece şaşırmadım aynı zamanda alındım da.

O ana kadar yazıyı ne derece kutsallaştırdığımı, dokunulmazlığına ne derece bağlı olduğumun farkında değildim. Bir türlü dokusundan kendimi alamıyordum. Augustine ya da Hugh’un tersine, yazıya dayalı kavramların toplumu, doğayı ve benliği tanımladığı Batı tarihinin çok güçlü bir dönemine doğmuştum. Evi kutsal olan ve kitabın içinde bir vadide ya da çöldeymişçesine avare avare dolaşan yaşlı bir keşiş ya da haham değilim. Kopya-

117 İng. Belge dosyası. (ÇN)

118 *Fra. Gen.* (ÇN)

lar, makaleler ve az bulunan baskılar arasında yaşıyorum. Baştan ayağa Orta Çağ sonrası bir dünyanın algılanan her şeyin *tanımlandığı* bir dönemin çocuğuyum. Yazıya göz gezdirmem, yazıyı incelerim. Okuduğum yazıyı seslendiririm ve duyarım. Hugh'un zamanında bir inek sahip değiştirdiğinde anlaşıma bir yeminle yapılırdı; bir el ineğin budunda, diğeri sakalı ya da taşakları tutarak sesli olarak satışın yapıldığı doğrulanırdı. Yüzyıl sonra satışlar yazı üzerinden yapılmaya başlandı. Satışı onaylayan artık bir hareket değil hayvanı ve alıcıyı ve satıcıyı tanımlayan bir cisimdi. Eşyaları insanlara bağlayan şey artık yemin değil tasdikli belgeydi. Gerçeklik protokollerde yazılıyordu.

Ben işte böyle bir dünyaya doğdum. Dolayısıyla evi olmayan ama bir hayalet gibi ekranda duran, düzenlenebilen yazı bana yabancı.

Kitap düşkünlüğünün sonu

George Steiner yazının olduğu dönemde doğmuş olanların öz imgesine bir isim vermiştir. Onlara "kitap düşkünü" der. Steiner'a göre kitap düşkünlüğü tarihi bir özellik, teknik, ideoloji ve toplumsal yapının eşsiz birleşiminden kaynaklanan bir zihinsel durumdur. Kitap sahibi olabilme, onları sessiz okuyabilme ve akademilerde, kahvehanelerde ya da dergilerde onları *ad libitum*¹¹⁹ tartışabilmeye dayalıdır. Yazı ile kurulan bu şekilde bir ilişki okulların gayesi olmuştur. Ancak çelişkili bir biçimde çoğunluk için okulların zorunlu hale getirilmesi kitap düşkünü insanların sayılarının azalmasına yol açmıştır. 20. yüzyılın ortalarında doğmuş birçok insan için okul onları ekrandaki yazıya hazırlayan yer olmuştur.

Steiner için kitap düşkünlüğü baskıyla birlikte anılır. Onun kitap düşkünlüğü olguculuğunu takdire şayan bulsam da Batı'nın algısının benzersiz kitap düşkünlüğünün daha eski olduğunu düşünmekteyim. Kanımca kitap düşkünlüğü olgusunun ortaya çıkışı baskı tekniğinden üç yüz yıl önce parşömenlerin üzerinde olmuştur. Hugh'un ölüm zamanına ve üniversiteler kurulmadan iki nesil öncesine rastlar.

119 *Lat.* İstenildiği gibi. (ÇN)

Ve böyle düşünmekte kesinlikle yanlış değilim. Önemsiz bir tecrübe bunu doğrulamaktadır. Üniversitelerin enstitülerinde yaşayan biri olarak uzun zaman yapmayı bıraktığım bir şey de stenograf tutmaktı. Yirmilerimde ve otuzlarımdayken herhangi birini çağırıp söylediklerimi dikte ettirmem mümkündü. Sanat keşfedildikten itibaren yazı bu kadar yol gelmişti. Sonrasında diktaton ve daha sonra da bilgisayar ortaya çıktı. Stenograflar az bulunur oldu, sekreterlerin değeri arttı, daktiloda yazan kimseler yazı makinele-
rinin tek kullanıcıları haline geldi ve editörler yazarlardan disket istemeye başladılar. Kurumdan olmayanların yazılarını bilgisayarda yazmaları ve dolayısıyla bilgisayar kullanmayı öğrenmeleri şart oldu. Bu şartlar altında bu beceriyi yarım düzine meslektaşım öğretme şansına sahip oldum. Zaten makine parmakları zayıf insanlar için, fazladan bir iki işlevi olan bir daktilo gibi çalışıyor. Ve yeni başlayan birinin ilk öğrenmesi gereken işlev “DELETE”¹²⁰ tuşudur. Hepsi gayet iyi eğitilmiş altı kişinin *delete* tuşuyla ilk karşılaşmalarını gözlemledim: Hepsi de mutsuzdu ve iki tanesi açıkça hastalandı. Bütün bir cümlelerin yok olması ve boşluğun kelimelerle kaplanması her birine hakaret gibi gelmişti. Biz böyle unutmayız ve hatırlamamız da “RESTORE”¹²¹ tuşunun çalışma prensibi gibi değildir. Kitap düşkünü biri için hümanist eleştiri terminolojisinin bir makine programcısının komutlarıyla kullanılması gayet rahatsız edici. Ekranda belirenler *yazılı* değildir.

Bilgisayar ekranının karşısına oturduğumda alfabeye dayanan bir okuryazarlığın yarattığı bir cisimle yüz yüze gelirim. Hiyeroglifler ve Maya metinleri harflerin ufuk çizgisinin çok ötelerindedirler. Ancak tarih açısından bakarsak, Asurluların kil tabletleri, piramit yazıları ve Mayaların ağaç kabuğu metinleri gibi antik yazıların hepsi benim zamanımın çok öncesinde ortaya çıkmıştır. George Washington İnkaların Andes kanyonları boyunca uzanan sarmaşanlarından ne kadar uzaksa benim yazım da farklı bir geçmişe uzanan model köprüler olan bu yazılardan uzaktır. Önümde duran, beni seçmek, geri çağırmak, eklemek, silmek, kaydetmek, birleştirmek, dosyadan dosyaya bakabilmek için eğiten bir dizi

120 İng. Sil. (ÇN)

121 İng. Geri çağır (ÇN)

programlanmış dizilimdir. Ve ekranın karşısında yeterince zaman geçirdiğimde beni etkiliyor. Gözlerimin odamın duvarlarına ve ışığına alışması zaman alıyor. *Manu scriptum*'umu¹²² bilgisayar dosyasına aktarmada kullandığım sibernetik kavramlar setinden kopmak zaman alıyor.

Hatırlamak, yeniden ortaya çıkmalarını sağlamak, suyun yüzüne çıkarmak, sisten kurtarmak demektir. Aynı zamanda geri dönüp geriye özleyen gözlerle bakmak, sesi zor duyulur hale gelmiş müziği kulağı uzatarak dinlemek anlamına da gelir. Göl-gelerini anımsayarak ölüyü diriltmek demektir. Ancak bir sayfa tarihçisi olarak benim yaptığım bu değildir. Buradaki amacım geçmişliğin geçmiş halini telafidir. Sayfanın Saint-Victor'lu Hugh zamanındaki halini geri kazanmaya çalışıyorum. Bilgisayar çağında hafızanın aldığı hal değil, onun *memoria*'sı benim araştırmamın konusudur. Ve konumu anlatabilmek için onun *ars legendi* konusundaki yazılarını yorumlarken beni uyaracak bir bilim dalına ihtiyacım var.

Kuchenbuch'un yengeci

Geçmiş canlandırırken şimdiki zamandan ne kadar uzak olduğunu unutmayan bir historiografi ararken Ludolf Kuchenbuch bir parabol bulur. Historiografiyi bir yengecin gözünden anlatır. Birçok hayvan arkasını dönerek kaçır. Yengeç gözlerini kaçırmakta olduğu cisme patlak gözlerini dikerek geri geri kaçır. Ekran benim şimdiki zaman için ıngem. Finikelilerin dili, İbranice, çivi yazısı ve hiyeroglifler geride, erişiminin olmadığı yerdeler. Gözlerimi şimdiki zamana dikerek geriye gidersem ne olacağını araştırmak istiyorum. Ve geçmişe yapacağım bu ilk bilinmezlerle dolu yolculuk boyunca benimle ekran arasına girecek şeyler geçmişteki tecrübelerimden hatırladıklarım olacak.

Dikmiş olduğum gözlerimi ekrandan ayırmadan geriye gittiğimde ilk durağım Cornell olur. Che Guevara'nın öldürüldüğü geceyi hâlâ unutamam. Orada Ford Vakfı'nın muazzam bağışıyla doğum kontrol hakkında binlerce Latin Amerikan baş yazısını derleyen Myron Stykos'un arşivlerini incelemek üzere gitmiştim.

122 Lat. Metin. (ÇN)

İnsanların neden onayladıklarını ve neden onaylamadıklarını gruplamak istiyordu. Ben de aynı malzemeyi spiral, hap ve prezervatif hakkında bilgi almak için kullanmak istiyordum. Ekonomik kaynakları ile Stykos bilgisayar kullanma imkânı bile elde etmişti. Bütün gece kısıtlı Fortran bilgimi kullanarak bilgisayarı yeniden programladım. Bu, makine ile ilk karşılaşmamdı. Şimdi laboratuvarındaki o uykusuz geceyi ve mühendislerle konuşmalarını hatırladığımda bir şey netlik kazanıyor: O zaman, yirmi beş sene önce, şimdilerde gayet doğal gelen yazı makinesi o zamanlar düşsel olmamakla beraber herkesin anlayabileceği bir şey değildi. Şüphesiz ki bilgi teorisi çoktan günlük konuşmanın yapısını değiştirmiştir. Sistem analizi pozitif bilimde ve sosyal bilimlerde kullanılmaya başlanmıştı. Sibernetik terminoloji akademide moda olmuştu. Ama gazetelerde açıklanmadığı sürece bu kelimeler gizemlerini koruyorlardı.

Çalışma masamdan kalkıp geriye dönüp hafızamda 1960'ların ortalarına gitseydim, kaçınılmaz olarak *Wordperfect*te yazımı yaparken yaktığım özel gözlüklerimi takardım. O zamanlar okuduğum kitaplara, Penrose ya da Moravec ya da Chomsky'nin geç ve erken dönem yazılarına ve Förster ile ilk karşılaşmaya ve onun öğrencileri Varela ve Maturana'ya geri dönerdim. Dikkatimi nasıl olayları yavaş yavaş şimdiki gibi görmeye başladığıma verirdim. Şimdiki kavram ve algılarının sosyogenezi için malzeme hazırlardım. Ama geriye yengeç gibi gidersem bütün dikkatim dünyamın o zamanlar nasıl olduğunda olur. Benim bilim dalım parçalar kopup dağılırken ki şaşkınlığı hatırlamayı içerir. Öngörüş olmadan geçmişe bakmaya çalışırım ama geleceği yengeçvari bir şekilde, tecrübenin verdiği avantajla görürüm. 1960'ların ortalarında yazı, kitap düşkünlerini doyurmasa da kâğıt ve baskı ile bağlantılıydı.

Bir on sene daha geriye 1950'lerin sonlarına gittiğimde ekran kaybolur. Gerilere döndüğümde çalışma masam hafızamda soluk parlak bir iz bırakır. Üniversitede kimse bir İletişim Bölümü açılması fikrini ciddi ciddi düşünmemişti. Misafir biyologlarla Porto Riko'nun güney kıyısında deniz mahsulleri restoranında geçirdiğimiz bir akşamı hatırlıyorum. Meslektaşlarım genetik bilim konulu bir konferans için gelmişlerdi ve genlerde kodlanmış halde-

ki bilgilerden bahsettiler. Söylediklerini anlamıştım: Dizimler ve biyolojik çeşitlilikler çok çarpıcıydı. Ancak bir Orta Çağ uzmanı için anlaşılmasa şeyler vardı: Bu insanlar gerçekten doğa kitabının mikroskopla görülemeyecek kadar küçük yazılarından mı bahsediyorlardı? Bu ürkütücü yazı kimin için yazılmıştı? Bu benzersiz metaforu kabullenmenin gerekliliğinin yarattığı rahatsızlığı aşmam senelerimi aldı. Bu biyologların "yazıyı" kimsenin yazmadığı, kimsenin anlamasına gerek olmadığı, kimsenin açıklaması gerekmediği bir dizi karakter için kullandıkları açıktı. "Yazma" ve "okuma" hakkında insanların değil de cansız varlıkların yaptıkları işlermiş gibi bahsetmişlerdi.

Geçmişin masumiyetinde yengeçvari yürüyüşümde düşünürken bir sonraki durağımı buldum: Dilin bir kod olarak çalışılabileceği fikriyle ilk karşılaşmam. 1940'ların sonundaki zihinsel yapıyı mı hatırladığımda ve meslektaşlarıma onlarınkini hatırlattığımda şimdiki zamandan yeterince uzaklaşmış olurum ve o zamanki ve şimdiki zihinsel yapılarımı karşılaştırabilirim. Bunu yaparsam dikkatim yazının yeni kullanım şeklinin teknik ya da bilimsel söylemden çok gündelik yaşamındaki varlığında olur. Yeni bir teknolojinin belli belirsiz bir fark yarattığı daha da eski bir zamana gitmek istiyorum. M.Ö. 1200'de sayfanın değişimini açıklarken tarihçinin karşı karşıya kaldığı zorluklara dikkat çekerek yakın geçmişe odaklananlara daha fazla cesaret vermeyi umuyorum. Kitap düşkünü bir şekilde okuma çağının sonu olarak gördüğüm şeye, yengeçvari bir şekilde üniversite kavramının ortaya çıktığı zamandan hemen öncesine giderek en başından bakmak istiyorum.

Baştan çıkarıcı "Tarih Meleği" imgesini Walter Benjamin icat etmiştir. Geriye bakar ve onu gerisin geri günümüze uçuran zaman fırtınasına yüzünü döner. Ben bir yengeç gibi geriye yürürüm. Geldiğim şimdiki zaman önümdeyken ben geriye, gotik kapıların romanesk avluların yerini aldığı döneme geldiğimde sırtım bir kapıya çarpar ve ben o kapıdan geçip dururum. Bu, Richard Southern'ın Avrupa ya da yeniçağ dediği bağlantı noktasıdır ama ben bu dönemi sayfanın çevrilmesi olarak görmeyi tercih ederim. Aslında yengecimin geri giderken arkasını çarptığı kapının, üstünde yazılar olan bir sayfa olduğunu düşünmek istiyorum

ki böylece gündüz hayallerime devam edebileyim. Durakladığım bu romanesk avluda önümde iki cisim var: Biri içeri doğru açılan bir kapı, diğeri de daha önceki bir döneme ait birtakım sayfalar. Ve kapmın aralığından uzakta belli belirsiz bir neon ışığı görebiliyorsunuz. Yengeç kılığında hiç istifimi bozmadan bir yandan Hugh'un vardığım çağa uygun *pagina*'sını incelerken bir yandan da önümdeki iki yazıya bakıyorum.

Hugh'un kitabı okumanın bir arayış, bir hac olduğunu cümlesiyle başlar. Gözlerine fer verecek ışığı aramaktır. Onu okudukça, koroda sabırla şafakla beraber buzlu camdaki görüntülerin beraklaşmasını beklediğini görürüm. Kelimeler hâlâ ışık yayar; her birinin altın bir temelin üzerine boyanmış çağın minyatürler figürleri gibi kendi ışıkları vardır. On üçüncü yüzyılda "bir bilim dalının bakış açısı" olarak nitelendirebileceğimiz *lumen formale sub quo*'dan¹²³ bahsettiğinde Thomas Aquinas bunu anlayabilir. Hayır, Hugh kendinden ışıldayan kelimelerin öğrencilerinin kalbine kazınmasını istiyor. Öğrencilerinin hazineleri ezberlemelerini istiyor. Doğru yere yerleştirildiğinde kelimeler *historia* oluşturabilir. İyice ezberlendiğinde kelimeler anlamlarıyla birbirlerini aydınlatabilir.

Yaradanın devlerle karışan insanlara olan gazabından kurtulan her şeye Nuh'un gemisinde yer vardı. Dolayısıyla kitap da bir gemi gibi düşünülebilir. Kalp de kitap içerir. 12. yüzyıl bu noktayı açıklamak için gayet zengindir. Kalbe kabul ettiklerimizi lekelerden korumalıyız. Fırçayı kullanmadan önce kalbin yüzeyi mürekkebi emmesi için yumuşatılmalı. Kimse bu izleri silememeli. Parşömen üzerine öyle iyi yazılmalı ki hiçbir çakı delik açmadan kazıyamasın. Renkler birkaç kat sürülmeli ve parlaması için cilalanmalıdır.

Arca hem mavna hem sandık anlamına gelir. Kelimeler gibi cisimler için bir araçtır. *Modi cum sapita est lectio, nisi glossam sumat ex corde*, yani, sesine (ya da "dilini" olarak çevrilebilir) kavuşmadığı sürece, dıştaki kitap gibi neredeyse tatsızdır. Hugh'un okurken denk geldiği satırlar kulağıyla duyulabilir ve ağzıyla tadılabilir. Dudakları bir şarkının dizeleriymiş gibi, sayfaların sesini, *voces paginarum*, çıkarabilir. Hugh'un yazılarında bazı çağdaşların

123 Lat. Kendinden aydınlanma. (ÇN)

çizmeye çalıştığı, cisimler ve kelimeler arasındaki çizgi belirsizdir. Dudaklarında ve dilindeki hissi baldan tatlı bir tatlılık olarak tarif ederek sesli okur. Kilise papazları ve özellikle Augustine ile başlayan meditasyona yönelik, tadına bakar gibi, duyumsal okuma geleneğinin sonunda durur. Bu keşişvari, ayinsel okuma ile işlenmiş *memoria* ile Romalı konuşma sanatı öğretmenlerinin geliştirdiği klasik *memoria*'yı birbirine karıştırmak büyük hata olur. Ancak Orta Çağ *memoria*'sının Çiçero'nun öğretilerinden farkı anlaşılırsa 1200'lerdeki sonu anlaşılabilir.

Hugh, kendi çağından ötesine bakan bildiğini ilk yazardır. Okumayı üçe ayırır: Kendi kulakları için, dinleyicilerinin kulakları için ve sessizce yapılan okuma. Bir yengeç gibi oturup bir sonraki yüzyıldan olan sayfaya ve 1142'de Hugh'un ölümünden önce yazılmış sayfalara bakıp bu üçüncü türde okumayı nasıl becerdiğini düşünüyorun. Erken geç dönem Orta Çağ sayfası sadece bakarak kavranacak yapıda değildir. Kinestetik çözümleme ihtiyacı duyulur. Sözlükler satır arasındaki alanları kaplar. Her sayfa birbirine benzer. Nadiren paragraf kullanılır. Başlıkların pek faydası olmaz. Daha önce hatırladığın bir cümlemin bulunduğu yere dönebilirsin ama el yazmalarını yazanların tekniklerinin hiçbir faydası olmaz. Hugh'un sessizce hatınettiği *pagina*'nın gözlerinin önünde bir cisim olmaktan çok, kalbinde dolaşan bir gemi olduğunu düşünmeden edemiyorum. Aradığı cümle için hangi odaya bakması gerektiğini biliyordu.

Bu benim yüz sene daha genç bir sayfaya bakmamdan tamamen farklı. Sayfa görsel olarak açıklayıcı bir hâle gelmiş. Artık cisimlerin saklama dolabı ya da kelime yetiştiren sarmaşık kafesi değil. Önümde duran sayfa bir sürü tekniğin birleşiminin sonucu. Paragraflar, satır başları, tartışmaların *ad primum*¹²⁴ ... *ad quintum*¹²⁵ numaralandırılması, satır aralarındaki kelime açıklamalarından temizlenmiş boşluklar Hugh'u büyük ihtimalle şaşırtacaktı. Yıldızlar ve dipnotlar açıklamaların yerini gösteriyor. Ana yazı daha büyük fontla yazılıyor. Her sayfada ne kadar kelime olacağı dikkatle hesaplanıyor. Alıntıları yazarın kendi fikirlerinden ayırt

124 Lat. Birinci. (ÇN)

125 Lat. Beşinci. (ÇN)

edebilmek için merkür kırmızısı kullanılıyor. İlk sayfada bölüm numaralarını gösteren içindikiler sayfası buluyorum. Başlıklar ve alt başlıklar dikkat çekiyor. Kitabın sonunda konuları alfabetik olarak sıralayan bir dizin bile olabilir. Hugh'un nesli konuların alfabetik sırayla dizimini son derece garipsemişlerdir. Biz de ayları, günleri ve sokak isimlerini alfabetik olarak sıralanmış görsek aynı şekilde sinirleneceğimizi düşünürsek onları anlayabiliriz. Ancak ayrı zamanda okumanın bir hac olarak görüldüğü bir toplumu da anlamakta zorlanıyoruz. İki sayfayı yan yana tutup ne kadar bakarsam, görsel bir şeyin doğuşunu o derece görebiliyorum: Sözel bir yapının bir bakışta anlaşılabilir yazıyla sabitlenmesi. Yazı artık görselleşebilir, hayal edilebilir, gerçek varlığı varmışçasma düşünülebilir.

Tarihin Meleği'nin tersine hareket ederek yazının doğduğu ana varıyorum. Yazı fikri alfabe fikri ile karşılaştırılabilir. Alfabe icat edildikten sonra tekerlek, eyer ya da geminin orta çizgisine yerleştirilen dümen gibi kullanımı hemen kabul görmüştü. Geliştirilemezler ana hiç umulmayan yerlerde kullanılabiliyorlar. Görsel yazının ana maddesi harflere de ayrısı oldu. Ve yazı sayfadan kopunca güçlü bir metafor olarak kaldı. Nasıl harflerle yeni bir varlık yaratılabiliyor, yazı da yeni kavramları yaratmak için kullanılıyordu.

Fizikte Max Planck dünyanın bir kitap olduğu ve bilim insanının da doğayı "okuduğu" metaforunu kullandı. Fizikçiyi ne okuyucudan bir saklayan ne de okuyucuya bir şeyleri açıklayan tamamen yabancı bir kültürün izlerini anlamaya çalışan bir arkeoloğa benzetti. Yazının bir metafor değil de bir benzetme olarak kullanılması yine bir fizikçi olan Yahudi göçmeni Erwin Schrodinger tarafından olmuştur. 1943'te Dublin'de genetik maddenin en iyi durağan yazının çeşitliliğinin yazınsal çeşitlilikler olarak düşünülmesi ile anlaşılabilirliğini ileri sürmüştü. Bir fizikçi olarak bu benzetmeyi yapmak için alanından tamamen çıkmıştı. Sadece birkaç ay sonra, biyolog Avery ilk defa tıpkı yazının içine açıklamaların yerleştirilmesi gibi, genomlara bakterilerin yerleştirilebildiğini gösterdi. Dölleme sırasında her bir birey yazının aslı gibi düşünülebilirdi.

Schrodinger'in fikri, yazı kavramını 1200'lerdeki yazı devrimi kadar derinden etkiledi. Bir dizi "harfin" yeni bir dizin yaratması fikrini ortaya koydu. Schrodinger'den bu yana "yazı" bir sürecin hazırlanmasında belirleyici olarak görülen anlamsız ve hissiz bir program olmuştur.

Yazınının okurken anlam verilmemek üzere yazarsız olarak yeniden düzenlenmesinin olağanüstü anlamsal sonucunu anlayan ilk kişi Erwin Chargaff olmuştur. "Nükleik asidin" (1869'da Miescher tarafından) ilk izolasyonunun yüzüncü yılının kutlamalarında Avery'nin deneyleri ışığında Schrodinger'i okuduktan sonra anlaşılmasa da olsa önümde kabaca söylemek gerekirse biyolojinin "dil bilgisini" gördüm. Chargaff Schrodinger'in can alıcı benzerliğini açıklayıcı bir modele dönüştürerek yaşayan doğanın çeşitliliğinin kodlanması için, bir sürü "harf" yerine, sadece dört "esasın" yeterli olacağını anlamıştır. Ayrıca biyolojinin yeni dilinin iki katlı sembolik ifadesi anlamamı sağlayan da Chargaff'tır. İlki, evrensel okuryazarlık organik moleküllerin birbirlerini "okuma" becerilerine bağlanır. İkincisi, insanın doğanın kitabını yeniden programlaması ilerleme anlamına gelir.

Bu yorunla yengeç, romanesk ve gotik sayfaları birbirinden ayıran kapıdan atlar ve yine bilgisayarın başına oturur.

Bilgisayar Okuryazarlığı ve Sibernetik Rüya

**“Teknolojik Okuryazarlık” konulu İkinci Ulusal Bilim,
Teknoloji ve Toplum Konferansı’ndaki Ders Notları
Bilim Aracılığıyla Bilim, Teknoloji ve Toplum projesi
Pensilvanya Devlet Üniversitesi
Washington D.C., Şubat 1987**

Teknolojik okuryazarlık ikinci kez bu eğitimciler, mühendisler ve bilim insanlarının toplantı konularına dahil edilmiştir. Bu sene konu, teknoloji ve hayal gücü. Hayal gücü gece gündüz çalışır. İnsanların neon ışıklara boğulduğu gündüz gerçekleşen hayal gücünden bahsetmek istiyorum. Klavyeleri, düğmeleri ve herkesi birer bilgisayar korsanı gibi hissettiren grafikleri kullanma becerilerinden sadece dolaylı olarak bahsedeceğim. Bu çeşit bir görünüşte okuryazar olma durumuna programlanmış bir dünyada espri yeteneğini kaybetmemek diyorum. Makine ve onun sibernetik mantığını hafif bir rüya benzeri durum yarattığı kadar inceleyeceğim. Bilgisayar çağında uyanık kalmanın yolları ile ilgileniyorum.

Bir tekniğin insanlık halini etkilemesinin üç yolunu bilmekte fayda var. Teknik araçlar mühendisin elindeki araç gereçler olabilir. Mühendis bir görev alır ve bunun için bir aleti seçer, geliştirir

ve kullanır. İkinci yolda, araç gereçlerin toplumsal ilişkileri etkilemesi söz konusudur. Bir telefon toplumu, yüzlerini göremediğin ama onlara hitap ettiğin insanlara karşı, adına “güven” denen yeni bir şeyi tehlikeye atar. Son olarak, bütün araç gereçler zihni etkileyen çok güçlü metaforlardır. Bu bir saat için de bir motor için de geçerlidir; alfabetik işaretlerle kaplanmış bir sayfa için de ikili tabanda bit için de geçerlidir. Araç gereçlerin ilk iki etkisini, yani teknik kullanımı ve bunun toplumsal yapıya etkisini bugün bir kenara koyacağım. Baskın metafor olarak siberetik üzerinde yoğunlaşacağım. Bilgisayardan potansiyel akıllara durgunluk veren bir donanım olarak bahsetmek istiyorum.

Ancak, bu konuya girmeden önce bir noktayı daha açıklığa kavuşturmak istiyorum: Bilgisayarın genel olarak, dünya çapındaki kaygı verici gücünden bahsetmiyorum. Bilgisayarın bir metafor olarak on bir sene boyunca günde üç saat Çince sembolleri çalışan Japon çocuklarına yaptıklarını söylemiyorum. Tartışmamızı siberetik metafor ve karakteristik olarak Avrupa’ya ait olan, binlerce yıl boyunca baskın bir metafor olarak alfabe ve alfabeye dayalı yazı ile şekillenmiş batılı ruh hali arasındaki boşluğa yönlendirmek istiyorum. Bu sınırlandırmayı üç nedenle yapıyorum: İlki, asıl öğrenmek istediğim şey: Tarih; ikincisi, Orta Çağ sonrası tipik, incelenmemiş Avrupa’ya ait önermelerin çıkış noktası oldukları kadarıyla alfabetik gösterimin işlevlerini araştırdığım için; ve üçüncü olarak, metafor olarak bilgisayarın sosyolojik değil, edebi ve tarihi bir olgu olarak etkisini benimle tartışmanızı istiyorum.

Klasik bilim, doğayı tanımlarken kullandıkları kelimelerin seslerini kaydeden insanlar tarafından yaratılmıştır. Bin yıllık dönemde sessiz soyutlamaları grafik olarak ifade eden Çinliler tarafından yaratılmıştır. Yakın zamana kadar doğal bilimle uğraşanlar okuryazar insanlardan daha yüce idiler. Dolayısıyla modern bilim Milman Parry’nin ya da Walter Ong’un kullandığı haliyle okuryazar zihninin doğal sonucudur. Turing’in evrensel makinesi o uğursuz 1932/1933 yılında bu zihinsel durumda bir tekillik gibi durur. Bu durumda Norbert Wiener’in önerdiği siberetik metaforun alfabetik zihninin topolojisini ne derece etkilediğini araştırmayı öneriyorum. Okuryazar bir zihninin algı özelliklerine

karşın bilgisayardan korkan bir zihniyetin karşılığı olan tecrit edilmiş algı halini tanımlamak istiyorum.

Sibernetik metaforu destekleyen insanlar arasındaki düşünme ve iletişim kurma hali için Maurice Berman harika bir terim yaratmıştır. Bu ruh haline “sibernetik rüya” adını vermiştir. Birçoğunuz Berman’ı 1981’de yayımlanan “*Reenchantment of the World*”¹²⁶ kitabından bilirsiniz. Şimdilerde yeni bir kitap üzerinde çalışıyor: “*Body of History*.”¹²⁷ *Journal of Humanistic Psychology*¹²⁸ dergisinde yayımlanan bir makalede kitabın içeriği konusunda güzel şeyler söyleniyor.

Berman, klasik edebi zihne şekil veren dolaylı kesinliklerin gittikçe azaldığını kabul eder. Alternatif bilinç ve gözlem hallerini kabul etme çabalarına dikkat çeker. Bunların çoğu, bir şekilde “Yeni Çağ” başlığı altında toplanır ve Berman’a göre çoğunun ortak tek bir noktası vardır: Destekçilerini sibernetik rüyaya bırakmalarını öğütler.

Bu makalesinde Berman yakın zamanda genel olarak etkili olan ve inancını yitirmiş gibi görünen bilim insanları bir grup Kuzey Amerikalı yazarı inceleyerek bu sonuca ulaşmıştır. Douglas Hofstadter, Frank Capra ve Ken Wilber, Jeremy Rifkin ya da Rupert Sheldrake arasındaki ciddi dil, mantık ve tarz farkını görmüştür. Holografik yaklaşımlar, morfogenetik alanlar, gerçek zaman, kapsamlı düzen konularına bakış açılarını ustaca betimlemiştir. Ve gayet ikna edici bir biçimde, hepsinin de hayatının son döneminde Bateson’ın da vücudu tekçi, zihinsel bir süreç olarak görerek düştüğü tuzağa doğru koştuklarını ileri sürer.

Bütün bu yazarlar her birinin “yürürlükteki bilime” ya da “bilimsel düzene” atfettikleri mekanik, ampirik, değer yoksunu bilince alternatif olabilecek, gerçeğe epistemolojik bir yaklaşımı hayatlarının bir noktasında önerdiklerini iddia etmişlerdir. Fakat aslında, Berman’a göre bu yazarlar gerçekte böyle bir şey yapmamışlardır. Her biri, farklı kelimelerle, bilgi teorisi ile ilgili başka birtakım kavramları birbirine bağlayıp böylece kendi zih-

126 İng. Dünyanın Yeniden Büyülenmesi. (ÇN)

127 İng. Tarih Birliği. (ÇN)

128 İng. Hümanist Psikoloji Dergisi. (ÇN)

ninde olup bitenle bağdaştırdığı tamamen resmi, soyut, bağımsız bir referans sistemi yaratmıştır. Berman'a göre bu tür bir zihne en uygun isim "sibernetik rüya" olabilir. Bu tür bir durum, zihni herhangi bir duruma uyum sağlayacak bir hale getirir. Berman için sibernetik rüya üç yüz senelik mekanik bilim mantığını en güçlü şekilde yaşanır hale getirir. Bence bir kara deliğin zaman-uzayda eşsiz olması gibi bir durumu yansıtır.

Berman, Susan adında bir arkadaşının hikayesini anlatır. Beni o kadar etkiledi ki anlatmadan geçemeyeceğim. Susan Kuzey Florida'da bir lisede öğretmenlik yapmaktadır. Öğrencilerinin çoğunun evde bilgisayarları vardır. Susan bir ödev verir vermez evdeki bilgisayarlarına koşarlar. Susan'ın anahtar kelimelerini girerler, çıkan dokümanları bilgisayarlarına indirirler, hepsini birbiri ardına basarlar ve öğretmenlerine ödev diye verirler. Bir öğleden sonra bu öğrencilerden biri olan Frank sınıf dağıldıktan sonra Susan'la beraber kalır. O haftanın ödevi Sahara'nın güneyindeki kuraklık ve açlıktır. Frank ona bastırdıklarını göstermek ister ama Susan bazılarını baktıktan sonra onu durdurur. "Frank, bunun hakkında ne düşünüyorsun?" diye sorar. Frank bir an öğretmenine bakar ve "Ne demek istediğinizi anlamıyorum." der. Bu noktada Susan ile Frank arasındaki büyük boşluk görünür. Michel Foucault bu epistemolojik uçurum adını verirdi. Size öğretmenin ve öğrencinin bakış açılarını anlatmaya çalışayım.

Susan için her söylenen söz bir ifadedir. Her ifadenin arkasında, sözlerinin arkasında duran Susan vardır. Dahası, nasıl duyulduğunu hissetmeden hiçbir şey söylemez. "Umutsuz açlık" derken hissettikleri "33" derken hissettiklerinden farklıdır. Bu yüzden Susan için bir cümleyi oluşturan öğeler bir başkasının duygularına giden köprünün öğeleridir.

Frank için kelimeler bir mesaj oluşturan kelime dizimidir. Önemli olan kişisel izlenimler değil tarafsız tutarlılıkları ve denotasyonel kesinlikleridir. Soyut kavramlar üzerinden çalışır ve bilginin kullanımını programlar. Algısı kafasının içinde kilitlidir. Gereksiz bilgi ve fikirleri kendinden uzak tutar. Duygular ve anlamlar sadece endişe, korku ve şefkat duygularını kabartır ve o bunları kontrolü altında tutar. Algısı, kullandığı yazı makinesine

benzer. Duyularını “algı makineleri” gibi, egosunu da alıcı olarak görür.

(Şimdi ideal tip olarak görülen) Susan, et ve kan kütlesinden, duygular ormanından taşarak konuşur ve söylediği her şeyin anlamını hisseder. Öğretmendir çünkü kontrol altına alınmış anlamlara ve duygulara sahiptir. İçindeki Descartes ve Pascal’ı, zihni ve vücudu, ruhu ve maddeyi, mantığı ve duyguyu dengelemek için birbirlerine hâkim olmaları konusunda eğitmiştir.

O anda bence Frank algısal durumun tam tersini yaşıyordur. Duyguların keşmekeşinden kendini soyutlamıştır. Ağır havayı geride bırakmayı ve ağırlıksız olarak boşlukta dolaşabilmeyi öğrenmiştir. Bilgisayara bağlanmış ve işlevsel düşüncenin ağına yakalanmıştır. Turing’in formülü onun için sibernetik rüyayı başlatmıştır. Sahel’in üzerinde ilerleyebilir, kavrulmuş topraklara, ölen deveye bakabilir ve artan çaresizliği ve düşmanlığı fark edebilir. Zihni içeri girmesine izin vermediği sinyalleri bozmayan bir kamera gibidir. Bir “yazı” haline getirdiği bulguları Susan’ın notlandırmasını ister.

Susan da Frank de insandır. İçinde bulundukları ruh halinden sorumludurlar. Susan, romantik duygusallık ve ciddi sağduyu, dikkatsiz ve duyarlı ifade seçimleri arasında gidip gelip anlatmak istediğine en uygun metaforu seçer. Konuştuğunda dile dökülmeden önce düşünülmüş kelimeleri kullanır. Alfabeyi kullanım şekli onu hem yazı icat edilmeden önce yaşayanlardan hem de farklı bir açıdan, Frank’ten farklı kılar. Frank de yaptıklarından sorumludur. Sibernetik faktörü konuştuğunda yaptıkları için örnek olmaktan çok beceriksiz bir analitik gereç olarak kullanır. Bunu bir şaka olarak kullanabilir. Ama o da dikkatsiz olabilir ve bu metaforun diğerlerini yutmasına izin verebilir ve sonunda Berman’ın sibernetik rüya dediği duruma gelebilir.

İki farklı zihin yapıları birbiriyle karşılaştığında ikisi de ideolojilerini savunabilirler. Okur yazarlığın sibernetik karşıtı ideolojiye döndüğü bir sürü Susan tanıyorum. Köktendincilerin komünizmden nefret etmeleri gibi, bilgisayara yapılmış her türlü atıftan nefret ederler. Bu bilgisayar karşıtı köktendinciler için bilgisayar ülkesine bir yolculuk ve düğmelerle biraz eğlence, bu devirde akli

yitirmemek için gereklidir. Bilgisayar okuryazarlığını inceleyen sizler bazen bilgisayarın felç edici büyüüne karşı bir şeytan çıkarma yolu olduğunu unutuyorsunuz. Ama ben büyüünün altında zombilere dönen bir sürü Frank tanıyorun. Bu durunu Maurice Merleau-Ponty otuz sene öngörmüştü. Daha o zaman “Sibernetizm bir ideoloji olmuştur ve bu ideolojide insanların yarattıkları doğal bilgi süreçlerinden çıkmış, bu da bilgisayar-insan modelini yaratmıştır.” demiştir. Bu ruh halinde bilim insanı ve tarihi birkaç soyut dizine dayanarak oluşturur ve gerçekte insanı *manipulandum*¹²⁹ olmuştur.

Biraz önce Susan ve Frank’i karşılıklı dururken, aralarında epistemolojik bir uçurum varken tarif ettiğimde “yüz yüze” olduklarını söylemekten özellikle kaçındım. Susan’ın vücudu “her bir kelime ve hareket ile ortaya çıkan mantık zemini”, Frank’in vücudu ise “bilgi makinesinin” yüzü olmayan yapıntısıdır. Yüz yüze bakamazlar ve “iletişim” için Frank kendi mürekkeplerinden birini kullanmalıdır.

Ekranın kullanıcısının gözlerine yansıttığı parlaklığı düşündüğümde, biri ekran ile gözün karşı karşıya olduğunu söylediğinde rahatsız oluyorum. O sırada olan için fiil, Merleau-Ponty 1959’da yazdığında henüz yaratılmamıştı. Bundan on sene sonra McLuhan kelimeyi türetti ve bir sene içinde “arayüz” kelimesi psikolojide, mühendislikte, fotoğrafçılıkta ve dilbiliminde kullanılmaya başlandı. Umarım Susan Frank’in yüzünü arayan bir arkadaştır. Belki Susan Frank’in yüzünü ararken kendi mesleğini görür.

129 Lat. Ayarlanmış. (ÇN)

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

***Medical Nemesis*¹³⁰’ten Yirmi Yıl Sonra: İnsan Vücudunun Tarihinin İncelenmesi**

“Amerika’da Sağlık ve Tedavi” Üzerine İstişare
Pensilvanya Devlet Üniversitesi, Ocak 1985

Yirmi sene önce *Medical Nemesis*’i yazmıştım. Kitap “Tıbbi kurumlar sağlık için büyük tehdit oluşturunyorlar.” cümlesi ile başlıyordu. Bunu bugün duysam “E, ne olmuş?” derim. Bugünün en büyük mikrobi, berce sağlıklı bir beden arayışıdır. Ve daha önemlisi, bu çabanın bir geçmişi var.

Arayışın başlangıcı ulus devletin kurulması ile ortaya çıkar. İnsanlar bir kaynak, bir “nüfus” oluşturmak için bir araya geldiler. Sağlık önce ordular için, sonra 19. yüzyılda işçiler, sonra da anneler için niteliksel bir standart oldu. Fransa’da olduğu gibi Prusya’da da tıbbi polis yaptırım uygulamak ile mükellefti. Ancak sağlık arayışı da Jeffersonian’ın mutluluk arayışı hakkının fiziksel olarak gerçekleşmesi gibi, kişisel hak olarak da düşünülüyordu. Hastalıklı birinin çalışırken sağlıklı yaşlanmak hayali, ekonominin üretken işçiler ve verimli yeniden üreticileri sağlık fikrinde kaynaştılar. Ancak bir görev ve hak olarak başlayan durum zoraki

130 İng. Tıbbî İntikam. (ÇN)

bir gereksinim halini aldı. 1985'te ben, bu yeni çıkmış gereksinimin tarihsel olguculuğunu araştırma konusu yapardım. Çağdaşlarımızın birçoğu için sağlık arayışı bedenlerinin deneyimleriyle eş tözlü olmuştur.

Medical Nemesis'i yazdığımdan beri sağlık hizmetlerinin sembolik yapısı değışti. Amerikalılar artık sağlık uzmanlarına yiyecek ya da barınmadan daha fazla para harcamaktalar. Burada öğretici bir çelişki ortaya çıkmakta: Uzmanların başvurduğu teoriler ve kavramlar açıkça sorgulanırken, ilaçlar, ruh halleri, çevreler ve sosyal düzenler insanların nasıl düşünüp hissettiklerini gittikçe artan bir şekilde etkilemeye başlamışlardır. Sonuç olarak, değışik ve birçok bütüncül sağlık programları tıbbi harcamalardan daha hızlı artmıştır. Öyle görünüyor ki her iki reklamdan ve medya görüntüsünden biri sağlıkla ilgili. Güvenlik, ekoloji, güvenlik, eğitim ve sivil savunma harcamaları ancak sağlıkla ilgiliyse onaylanır hale gelmiştir. Dolayısıyla, sağlık sektöründeki sağlık kurumunun göreceli önemi azalmıştır. Tuhaf, ön yargılı ve detaylı kişisel bakım uygulamalar karışımı, saf bir gelişmiş teknoloji hevesiyle karışıp doktorların çabalarını ve kişisel ilgilerini daha da faydasız hale getirmiştir. Tıbbın mikroplardan korunmaya olan asıl katkısının son derece az olduğundan şüpheleniyorum.

Medical Nemesis'te tıbbi ajanların sebep olduğu etki görüngesini gösterdim. Bu etkilere etki yaratmak amacıyla "iyatrojenik" adını verdim. Geç 1950'lerde ve 1960'larda sürdürülen tıbbi yararlılık araştırmasına halkın ilgisini çekmek amacıyla bu adı kullandım. Vardığım sonuç zaten açıkça ortada olandı: Bütün tedavi, ağrının giderilmesi, rehabilitasyon ve hastalık önlemenin çok küçük bir yüzdesi tıp sayesinde gerçekleşiyordu. Bu tür iyileşmelerin çoğu ya tıbbın yardımı olmaksızın ya da tıbbi işlemlere rağmen yaşıyordu. Daha da ilginç, hastalığın iyatrojenisi sağlığın iyatrojenisi ile aynı derecede önemliydi. O zamanlar son derece şaşırtıcı olan şimdilerde normal karşılanır oldu. Amerika Birleşik Devletleri Sağlık Bakanı 1986 yılı için yaptığı tahminde 80 ile 100.000 hastanın hastanede tedaviden dolayı ciddi anlamda zarar göreceğini tahmin etmektedir. Ancak bireylerin bu şekilde kazara zarar görmeleri kitabımın ana fikri değildi. Tıbbi sistemin kurumsal,

toplumsal ve kültürel etkilerini yazmak için kitabı ele almıştım. Analizimin odak noktası henüz bu olgular yaşanırken ağrının, hastalığın, sakatlığın ve ölmenin iyatrojenik düzeltimiydi. Tıp aracılığıyla olduğu sürece bu tecrübelerin ve sembolik etkilerinin kültürel kısıtlamaları ilgi alanıma giriyordu. Mutsuz olduğum yan yazım değil, daha ciddi bir sembolik iyatrojenik etkiyi gözden kaçırmış olmamdı. Vücudun iyatrojenisini atlamıştım. Yüzyılın ortasında “beden ve benlik” tecrübelerimizin ne derece tıp kavramları ve bakımlarının sonucu oluştuğunu düşünememiştim.

Hastalık, sakatlık, ağrı ve ölüm algısına ek olarak beden algısının da iyatrojenik olduğunu fark etmemiştim. Bu yüzden, analizim iki açıdan eksikti: Beden kavramının kendisinin tarihi “geştalt”ını¹³¹ ve tıbbın oku şekillendirmedeki rolünü açıklığa kavuşturmanuştım. Ve bu tecrübeleri yaşayan bir vücudun iyatrojenik yapısını bilmediğim için değişimini de incelememiştim. Uzmanlık sonrası ileri teknolojiyle yaşam biçimi ile uyumlu bir beden kavramının ortaya çıktığını sezinlememiştim. Böylesi güncel bir değişim konusunda bilgi sahibi olabilmek için beden tarihi, 1980’lerdeki muayeneden geçmiş bir hayat için önemli bir şart olmuştu.

Vücut tarihi fikrini edinişim Orta Çağ konusundaki öğretilerim sayesinde olmuştur. 12.yüzyıl konusundaki derslerimde bazı fikirlerin, eski uygarlıklarda muadilinin bulunmadığı ama günümüzde bir gerçeklik olarak var olan konu ve kavramların ortaya çıkışına odaklanıyorum. Bunlardan biri de “benlik” dediğimiz şeydir. W. H. Auden şiirlerinden birinde “Kişiliğimin sınırı, burundan yaklaşık yetmiş beş santimetre ötededir.” Kendiniz ve diğerleri arasındaki bu farkı bilmiyorsanız Batı toplumuna uyum sağlayamazsınız. Bu tür bir benlik olgusunun Haçlı Seferleri, katedraller, Avrupa’da kölelik ve şehirler ile ortaya çıktığı konusunda genel bir fikir birliği vardır. Ayrıca ardından gelen yapılar ve diğer kültürlerden olan farkı da gayet iyi araştırılmıştır.

Batılı benliğin et ve kan olarak tecrübe edilmesi ve benliğin doğuşunun Avrupa’ya başka hiçbir şeye benzemeyen bir tecrübe bahşettiği gerçeği pek de ilgi çekmemiştir. 18. yüzyıl vücudu

131 Alm. Şekil. (ÇN)

konusunu inceleyen bir arkadaşımınla beraber vücudun tarihi olguculuğu için gerekli kavramları oluşturdum. Ve aynı sorularla farklı şekillerde, dönemlerde ve durumlarda uğraşan başkalarıyla tanıştım. Vücut tarihi şekillenmeye başladıkça her bir tarihi dakikanın her çağda farklı bir şekilde vücut bulduğunu anlamaya başladık. Öznel tecrübenin bir çağın inançlarını ne derece yansıttığını yorumlayabildik.

Romanesk bir dünya görüşünden Gotik bir dünya görüşüne geçişteki benzersiz değişimleri açıklamama yardımcı olabilecek ortak bir nokta ararken beden tarihi kavramına denk geldim. Kutsallık kokusunun nasıl 1110-1180 tarihleri arasında yok olduğunu, kutsal emanetlerin nasıl görür görmez iyileştirdiğini, Araf'taki zavallı ruhların bedenlerinin hangi şartlar altında şekillerini kazandıklarını açıklayabilmek ihtiyacı duyuyordum. Romanesk kiliselerin içinde kullanılan hayvan şeklindeki putlar neden Gotik katedrallerinin dışındaki uçmaya hazır canavarlara dönüşmüş? Neden kolları iki yana açılmış kıyafetli İsa heykeli 1200 senesinde haçtan sarkan, çıplak, işkence çekerken ölmüş bir beden haline geldi? Hazreti Bernard'ın bin manastır için başrahip yetiştirmesini ve bunlara İsa'nın saf sütünü genç keşişlere emzirmeyi öğretmesini nasıl açıklamalı? Ve en önemlisi, yoğun toplumsal sonuçlarından dolayı modern seks ve evlilik fikirlerinin şekillendiği bağlamı anlamaya başladım. Kadın ve erkek benliklerine birbirlerine sunabilecekleri "insan" bedenleri bahşedilmişti. Dolayısıyla aile ilişkisi, büyüklerin iradeleriyle değil vücudu kullanma hakkını değiş tokuş eden iki bireyin arasındaki yasal belge ile oluşturuldu.

Fark ettim ki tecrübenin başlıca konumu olarak vücudun apayrı bir bilinçliliği vardı. Bir döneme özel ama bazen nispeten kısa süren köklü değişimlere maruz kalmış bu beden, boyanmış, şekillenmiş ve tanımlanmış bedenden açıkça uzak olmakla beraber ona paraleldir. Bu içgörü ve anlayış, bana *Medical Nemesis*'in ihtiyacı olan eleştiri türünü gösterdi. İddiamın odağına yaşama sanatı, kültürel olarak şekillenmiş çağı yaşama becerisi ve isteği, ona katlanma ve ondan zevk almayı koymuştum. Bir felsefeci olarak bu sanatı ve onun geleneklerini, günlük hayatta her türlü sağlık problemini ilaç kullanarak giderme eğilimine rağmen

teşvik etmek ve korumak ile ilgileniyordum. Yaşama sanatının hem güneşli hem de gölgeli zamanlarının olduğunu göstermeye çalışmıştım. Bu noktada, bazıları tarafından “kültürü” yeniden tanımlamadaki güdümün öznel olduğu konusunda eleştiri aldım. Eleştiri yapanlar, “acı çekme sanatının” modeli ve sonucu olan bir kültürün faydalarını vurgulayarak romantik bir mazoşist ya da en ufak bir gelişme beklentisine engel olmaya çalışan bir vaiz gibi konuştüğumu iddia ediyorlardı. Bazıları da kültür kavramının kökünü kişisel olarak acı çekmenin tecrübesinde arama çabamdan dolayı beni alkışlıyorlardı.

Ancak beden tarihi, analizimde asıl eksik olanı görmemi sağladı. Zevk almak da acı çekmek de soyut kavramlardır. Kültürel olarak şekillendirilmiş zıt hislere verilen isimlerdir. Eğlence, zevkin kültürel tecessümüyle ve acı çekme, hüsrana, depresyon, keder ve acının ilingesi ile ilişkilendirilir. Her çağın geleneksel olarak insan olma durumunu tecrübe etme tarzı farklıdır.

Yakın zamana kadar vücuda, tarihçinin ilgi alanının dışında olduğunu düşünerek bakmıştım. Tecrübeli bir beden ile tarihçinin kullanımları ve anlamları için incelemesi gereken daha kısa ömürlü cisimler arasında, bazen gayet büyük olabilecek farkı anlamamıştım. 20. yüzyılda benimki gibi bir beden bulamama şaşkınlığım beni sadece bir nesle ait toplumsal yapının sonucu olarak 1960’ların iatrojenik “vücudunu” fark etmemi sağladı.

Gebe kalmadan beyin ölümüne kadar ilgilense de tıp sistemi vücudu oluşturamaz. Her çağda bedenler ancak bağlam içinde var olur. Çoğu zaman kadınların erkeklerden, efendilerin kölelerden farklı bedenleri olduğu düşünülür. Doktor, hastanın vücuduna bakarak ne ilaç yazacağına karar verir. 13. yüzyılda ortaya çıkan yeni yel değirmenini ilk tamir eden gezici tamirciler, şehir ve köylüler tarafından, esrarengiz oldukları düşünüldüğü için dışlanmışlardı.

Vücutlarımızın sosyogenezi içinde ulaşım da tıp kadar önemli rol oynar. Her gün dolaşması gereken bedenler birkaç nesil önce akla dahi getirilmezdi. Araba kullanırken ya da uçarken “bir yere gitmek” deriz. Mühendislik el kitapçıları asansör yerine ayaklarımızı kullandığımızda “kendini taşımaktan” bahseder. Ve düşüp

de tekrar ayağa kalkmamız gerektiğinde ileri teknoloji koltuk değneklerini kullanmaya hak kazanırız. Vietnam savaşı sırasında *homo transportandus*'a ait olan ve valium kullanan kanserden korkan Amerikalıları anlayabiliyoruz. Ancak biraz araştırdıktan sonra gördüm ki en uygun terimler şu anda oluşan değişimden, iyatrojenik bir vücudun ileri teknoloji sayesinde ve ona uygun şekilde tasfiyesinden bahsetmelidir. İyatrojenik sıfatı kullana-rak tıbbi kurumlar ile beden algısı arasındaki, şu aralar gözümün önünde çözünen çok özel ilişkiye dikkat çekmek istedim. Bir şey-lerin oluştuğunu görebiliyorum.

Bu yüzyılın ortalarında tıbbi kurumlar bedenlerin toplumsal yapıları üzerinde daha önce görülmemiş bir etki yakaladılar. Tasarımcılar, yeni mobilya ya da araba yaratırken tıbbi kurallara saygı gösterdiler; okullar ve medya hayal gücünü tıbbi ve/veya psiki-yatriye dayalı düşlemlerle geliştirdiler. Bunun yanında sağlık ve sigorta formları herkesi hasta olma durumuna karşı eğitti. Tarihte ilk defa bir aracının, yani tıbbın, bedensel gerçekliğin toplumsal yapısı üzerinde tekel haline geldiği özel bir durumu yaşadık.

Genellikle yaşananların sebebi tek bir aracıya bağlanamaz. 1622-1623'te veba Floransa'ya ulaştığında hiçbir sağlık sistemi harekete geçmemişti. Dikkat çeken çalışmasında Guilia Calvi, bü-tün şehrin nasıl zorluğun üstesinden geldiğini anlatır. Berberler ve cerrahlar, muuncular ve amonyak tuzu satıcıları, yargıçlar ve mezar kazıcıları, umutsuz vakalar için özel mabetlerin papazları ve tütsü tüccarları, hepsinin salgına karşı kendine özgü tepkisi ol-muştur. Her "lonca" salgına karşı bir "antikor" olmak için hareke-te geçmişti. Her Floransalın vücudu, erkek ya da kadın, kederli ya da hasta, farklı aynalarla yakalanmış, yorumlanmış ve yansıtıl-mıştı. Hiçbir uzman tek başına vebalı vücudu tek bir aynada gös-teremezdi. 20. yüzyılın ortasında tıp açısından böyle bir tekellik görül-müş şey değildi ve görünen o ki kısa sürdü.

Tıp kurumunun son on senede iddiasını yitirdiğine inanma-ya başladım. Gerçekliğin tanımı üzerindeki uzman gücü zirveye ulaştı ve artık düşüşte. Bu noktada ileri teknoloji ve bitkisel te-daviler, biyo-mühendislik ve bağımsız işletmelerden oluşan gayet karmaşık bir grup hem gerçeklik hem de beden üzerinde birtakım

faaliyetler gösteriyor. Yirmi sene önce “sahip olduğum vücuda” “bedenim” demek mümkün oluyordu. Bu söylemin Descartes sonrası dönemde yaygın olduğunu biliyoruz. C.B. McPherson’ın anlatığına göre, sahiplenici bireyselliğin yayılmasıyla ilk defa Avrupa dillerinde görüldü. Ama şimdilerde biri kendini bedeniyle “özdeşleştirmediginde” gülümseyen gençlere rastlıyorum. Bedenlerinden bahsediyorlar ama sonra çelişkili bir biçimde ona “sistemim” diyorlar.

1960’larda tıp uzmanlığının vücudun ne olduğu ve nasıl hissetmesi gerektiğini belirlemekte önemli bir rolü vardı. 1970’lerde insanları cisimleştirme işini başka kurumlarla paylaşmaya başladı. İnsanları vücutlar ya da ruhlar olarak cisimleştiren bir kurumdan kendilerini cisimleştiren, kendilerini vücutlarını “üreten” insanlar olarak insanların oluşturduğu yeni bir model türedi. Bu şimdilik sadece bilginin işlenmesindeki yeni bir bilgi kuramı kuramının bir parçası. Kendilerini karmaşık bir bilgisayar programına katkıda bulunanların içinde gibi deneyimleyen insanlardan oluşabilir. Hiçbir şey günümüzdeki “vücut geliştirme” eğilimi ile geleneksel kültürü somutlaştırma sanatı arasındaki fark kadar belirgin olamaz.

İnsan Hayatı: Yeni Bir Saplantının Kurumsal Oluşumu

Amerikan Protestan Lüteriyen Kilisesi Toplantısı
Şikago, 29 Mart 1989

Bayanlar ve baylar. 1 Ocak 1988’de Amerikan Protestan Lüteriyen Kilisesi’nin kurulduğunu bana haber verdiniz. Bu kilise daha önceki üç kilisenin birleşimidir. 5,6 milyon üyesiyle Amerika’daki dördüncü en büyük Hristiyan kilisesidir. Bu kilise ve onun piskoposu resmi bir davette bulundu. Ben de yeni Kilisenin misyonu hakkında konuşmak üzere dışarıdan davet edilmiş yarım düzine konuktan biriyim.

“Kaynaklar ve kurumlar” konulu bir şey hakkında konuşma yapmam istendi. Bu zorlu görevi, 20. yüzyıl kurumlarının tipik bir özelliği, temel ihtiyaçlar diye adlandırılacak oluşumlar yaratma becerileri ve dolayısıyla kıt olarak algılanan kaynaklar yarattığı konusunda düşünmeye zorlayarak yapacağım. Bu fikrimi anlamak için Kilisenin daha önce “Amerikalıların hayatı”, “dünya üzerindeki insan yaşamı” ya da bazıları tarafından “biyosferdeki hayat, gaye”, bizim “yaşam” denen yeni bir olgu ile olan kurumsal ilişkilerine bakmanızı öneriyorum. Bu kelimeler şimdi sıklıkla kurumsal söylemlerde kullanılıyor ve yeni, kimsenin düşünmeye

cesaret edemediği bir toplumsal olguya değiniyor. Bu söylemleri analiz ettiğimde mevcut hayat, yani bu yeni söylemin konusu hakkında nadide, tehlikede ve kıt bir şeymiş gibi konuşulduğu sonucuna varıyorum. Ayrıca kurumsal yönetime tabiiymiş, laboratuvar bilim insanlarında terapistlere ve uzman bakıcılara, daha da fazla uzmanın eğitilmesi gerekirmiş gibi konuşuluyor. Birçok Hristiyan kilisesi “yaşanun” bekçileri ya da uzmanları olarak önemli görevler üstlendiklerini iddia ediyorlar. Diğer taraftan, “dünya üzerinde yaşam” ekoloji bilimlerinin yeni mitolojisi ve felsefesinde önemli rol oynar ve ondan korunması gereken en önemli kaynak olarak bahsedilir. Hayat, incelenmemiş olduğu için bir kesinlik gibi görülen kaynaklar üzerindeki kurumsal denetimin artması için uygun, önemli bir varsayım örneğidir.

Bu tezimi desteklemek için tarihten beş gözlemimi aktaracağım. Her birini birer mini müfredat formatına sokacağım. Malzememin bu şekilde kavramsal ünitelere ayrılmış olması, bir ders ya da seminer için iskelet oluşturarak beni davet ettiğiniz bu müzakerada kullanmanızı kolaylaştırabilir. Ayrıca tarihi ve teolojik araştırma projeleri için yön belirleyici olur. İncil incelemeleri konusunda öncü olan Lüteriyen Kilisesi, İncil’de bahsi geçen hayat ile kelimenin şimdiki anlamı arasındaki ilişkiyi araştırma konusunda başı çekebilir.

Philip Hefner benden problem odaklı somut konular ve teolojik sorunluluklar konusunda ikna edici bir sunum rica etti. Bu yüzden bir tez ile başlamak istiyorum:

“İnsan yaşamı” daha önce sorgulamadığınız, varlığını normal karşıladığımız, yakın zamanların bir toplumsal olgusudur. Kilisenin bu yeni oluşan yaşama olan ilgisini kendi söyleminden çıkarmasını öneriyorum.

Yaşam; günümüzün ekolojik, tıbbi, hukuki, siyasi ve etik söylemlerinde önemli bir imlem oluşturur. Bu kelimeyi kullananlar kelimenin bir tarihi olduğunu sürekli unutuyorlar. Yaşam, bir Batı düşüncesi, bir Hristiyan mesajının çarpıtılması ile ortaya çıkmıştır. Kelimenin kusursuz her şeyi simgeleyen gücünü yok eden çetrefilli çağrışımlarıyla son derece güncel bir kavramdır. “Bir yaşam” ya da “insan yaşamı” üzerinden düşünmek son derece önemli bir

şeyi ima eder ve nezaket ve mantığın şimdiye kadar profesyonel eğitim uygulamaları üzerinde dayattığı bütün sınırları hükümsüz kılmak eğilimindedir.

Günümüzdeki kullanımıyla İngilizce “*life*”¹³² ve “*a life*”¹³³ kelimeleri tarih boyunca kilisenin karşılaştığı en güçlü tapıncağı beslerler. İmparatorluk ideolojisinden ya da feodal düzenden, milliyetçilik ve ilerlemeden, irfaniye ve aydınlanmadan daha fazla, maddi yaşamın tanrı vergisi bir gerçeklik olduğunu kabul etmek Hristiyan inancına yeni bir ihanete sebep olur. İncil dili konusunda köklü bilgi eksikliği yüzünden, geç 20. yüzyıl kurumlarının gibi, Kiliselerin de efsane yaratıcı güçlerini “yaşam” kavramını beslemek, kutsamak ve kutsallaştırmak için kullanacaklarından çekiniyorum. Bu tamamen “dini” ve bir o kadar Hristiyan olmayan girişimi gerçekleştirmekle, Batı bireyselliğinin insancılığının bağlı olduğu “birey” kavramının yerini artan bir şekilde alacak. “Bir yaşam”, mevcut kaynaklar açısından düşünüldüğünde “bir bireyden” bahsettiğimizde mümkün olamayacak şekilde yönetime, gelişime uygundur.

Yönetilen dünyada dilin paralizi

Yönetim fikrini, Kilise ile Dünya arasında bir çarpışma problemi olarak ele alıyorum çünkü içinde yaşadığımız geç yirminci yüzyıl toplumu bu kesinliklerle şekillenir ve köklenir. Kilisenin bu gerçeklikleri diğer kurumlarla beraber destekleme fırsatından çok bu durumun tehlikelerine dikkatinizi çekmek istiyorum.

Özellikle bu konu hakkında sizlere sunum yapmanın zorluğu son yedi aydır bana gönderilen mektupların her bir satırında belli oluyor. Durumu karikatürize ederek izah edeyim. İlk mektubunuzun ilk satırında yortu gününde değil 1 Ocak’ta “kurulan” bir Kiliseden bahsediyorsunuz. Bu Kilisenin Tanrı’nın isteğiyle değil daha önceki üç kurumun birleşmesi ile oluştuğunu söylüyorsunuz. Bu Kilisenin, çevresi planlama için çalışan idari işler sorumlularıyla dolu bir piskoposu var. Dokunaklı bir masumiyetle 1980’lerin Vatikan benzeri kurumları kendilerini idari terimlerle

132 İng. Yaşam. (ÇN)

133 İng. Bir yaşam. (ÇN)

tanıtıyorlar. Şimdi, muhasebenin, bankacılığın, bilanço süslemesinin ve kaynak geliştirmenin gerekliliğini sorgulamıyorum. Gerçek neyse onu söylemekten de çekinmem. Ancak Kiliseye bağlı insanların şirket metaforlarını topluluklarına uygulamaları, incelemeye değer bir durumdur. Size bir hikâye anlatayım.

Felsefeci, neo-tomist¹³⁴, gizemcil şair ve hikâyenin geçtiği zamanlarda Princeton'daki İleri Bilimler Enstitüsü'nde Einstein'ın çalışma arkadaşı olan Jacques Maritain, büyük hocalarımın biriydi. Sene 1957; New York'ta geçekundu papazı olduktan iki sene sonra Porto Riko'da eğitim yönetimine geçtim. Ada yönetiminin yeni oluşturulan iş gücü yeterlilik planlarına heyetinde çalışıyordum. Kilisenin değilse de *yeterli iş gücü* denen şeyin beni sürüklediği felsefi muğlaklık yüzünden çok kötü hissediyordum. Sözlüklerin de pek yardımını olmadı; "planlama" kelimesi, Oxford İngilizce Sözlüğü'nün savaş öncesi eklentisinde Hitler, Stalin ve Roosevelt'den birkaç sene sonra hazırlanmasına rağmen yoktu. Dolayısıyla Hristiyan Batı'da erdem teorisinin uygulama tarihi konusundaki çalışmalarımda bana yol göstermiş olan Profesör Maritain'i görmeye gittim. "Planlamayı", içinde düşünmeyi öğrendiğim sorunlu alışkanlıkların geleneksel sistemine nasıl uydurabilirdim? Veranda'da beraber çay içtik. Bu onu son ziyaretim olacaktı. Ölüme yakın, şeffaf, Gotik tarzda buzlu bir camdaki patrikler gibi görünen güzel yüzüne bakmak çok hoşuma gitmişti. Elindeki fincan titriyordu. Sonra, canı sıkılmış gibi fincanı masaya koydu ve "Bahsettiğin şu planlama bir günah, haddini bilmezlikten doğan bir ahlaksızlık değil mi?" İnsanları yönetilebilecek kaynaklar olarak görmekle insan doğası hakkında gizlice yeni bir kesinlik yaratmış olacağınızı anlamamı sağladı.

Bugün planlama kavramını Hristiyan erdemleri içinde incelemek saçma görünebilir. Uzun zaman önce planlama kabul edilmiş ve denenmiş bir tekniğin genel durumunu gerektirirdi. Bugün "yönetim", "kontrol", "iletişim", "uzmanlık" ve diğer bağlantılı kavramların gerçekliğini sorgulamak anlamsız olur. Konuşmacılar anlamış gibi görünüp bu kavramları istedikleri gibi kullanmaya başlarlar. Mesela, bir zamanlar "iş gücü" planlama, araştırma,

134 Aquinas'lı Thomas ekolünden. (ÇN)

geliştirme, yatırım konularının bir parçasıyken, şimdi iş gücünün hayaleti bir bütün özellikleri taşır. Artık çocuklar bile *insan kaynakları* açısından düşünebiliyorlar. Gözde oyunları politika, program yapma ve karar almayı talim ediyor. Hayat boyunca yönetim gerektiren kıt kaynaklar kavranı, tarihsel olmayan bir kesinlik gibi görünüyor. Günümüz kurumlarının meşum güçleri, kurumların uzmanlarının yönettikleri varlıklar gibi ihtiyaç duydukları toplumsal gerçekliği yaratınak ve bu gerçekliğin adını koymak becerisine sahiptir.

Yönetimin sağlık, eğitim, ruhsal denge, gelişme ve diğer güncel saplantıları *adlandırma* gücü, bu “değerlerin” bir *ihtiyaç* gibi tecrübe edilmesi ve dolayısıyla bir hak iddia edilmesine uygun gerçek toplumsal bir bağlam yaratılması kadar önemlidir. Bu noktada Kilise’nin, Tanrı’nın sözlerini aktarma görevinin son derece farkında olan Lüteryen Kilisesi’nin gelenekleri içinde önemli bir yer tutar. Gündelik hayatın içine işlemiş ve günlük konuşmaları ve bilinci renklendirmiş olan bürokratik terminoloji evreninin hararetli eleştirileri, bana insanın Tanrı’nın sözlerine tanıklığını ima eden en doğal görev gibi görünüyor.

Epistemik duyarlılık

Yönetilen bir varoluşu her gün tecrübe etmek, hepimizi sahte bir takım şeyleri sorgulamadan kabul etmemize sebep olur. Bu yönetilen hayali şeylerden sağlık hizmetlerinde, evrensel eğitimde, küresel bilinçlenmede, toplumsal gelişmede “daha iyi”, “bilimsel”, “modern”, “ileri”, “fakirler için faydalı” gibi anlamlar içerebilecek “gelişim” gibi keimelerle bahsetmemize neden olur. Yönetimle beslenen hayalleri tanımladığımız bu sözel amipler, böylece kendini yüksek gören bir aydınlanma, toplumsal kaygı ve mantık kisesi altında kendimizin bile tadamadığı, koklayamadığı, tecrübe edemediği her şeyi simgeler. Karışık yankılarla dolu bu anlamsal çölde ihtiyacımız olan şey bir Linus battaniyesi, kutsal değerlerin sadık savunucusu gibi sağa sola çekiştirebileceğimiz bir saygın bir tapıncaktır. Yurt içinde toplumsal adalet, uluslararası alanda ilerleme ve dünya barışı bu tür tapıncaklar arasındadır; yeni tapıncak ise *hayattır*. Mercek altında yaşam belirtisi aramak da gelecekle ilgili bir tapıncaktır (İncil’den alıntı, Matthew 24:26).

Yaşam taraftarı olan insanlar vardır: Bazıları kürtaja, bazıları deney için canlı hayvan kesmeye, ölüm cezasına ya da savaşa karşıdır. Muhafızları gebeliğe ya da can kurtaran tedaviye son vermek isterler. Üç yıl önce Will Campbell'ın bana söylediği gibi, "Hayat Kiliseyi paramparça ediyor." İşin ilginç, kimse de bu sözleri amiplerin bu umumi tartışmada kullanılmasına karşı çıkmaya cesaret edemiyor. En başta papazlar. Bazıları sadece tütsü yakmakla ilgileniyor. Bazıları da hayatın "anlamı" üzerine İncil'den yalan yanlış alıntılarla uğraşan uzmanlar gibiler. Tıp, solucanların spermının insan kısırlığına çare olacağını araştırırken, Kiliseler bu tür tıbbi faaliyetleri etik söylemlerin çerçevesinde inceleyen bir toplumsal duruş edindiler. Biyo-etik, üniversite mezunu kilise çalışanları için yeni ve prestijli bir iş pazarı oluşturdu. Dolayısıyla yönetimin yeni alanlarına kurumsal bir sorumluluk ile hayali ama ayrı zamanda sorgulanmamış bir varoluşla uğraşan örnek kavram olarak hayatı seçerken karşılaşacağım zorlukların farkındayım. Ek bir risk olarak, bu örneği 1 Ocak'ta birleşerek meydana gelmiş bir Kiliseye ve dünyanın kurumlarından neler beklediğini bilmek için can atan yöneticilerine bu sunumu yapıyorum.

Söyleyebilirim ki Hristiyan Batı daha önce var olmanmış ya da kilisenin binyıllık ebeliği olmadan hiç ortaya çıkmış olamayacağı, tamamen farklı bir insanlık halinin doğmasına sebep olmuştur. Sadece Jacques Ellul'un "teknolojik sistem" dediği bu matriste yeni insanlık hali meyvesini verir. Efsane yaratan, ahlak öğretene, yasallaştıran kurumlar için, eski dinlerin öğretileri ile anlaşılacak ama yeni kiliselerin üstlenmek için acele ettikleri yeni bir görev ortaya çıkar.

Yeni teknolojik toplum tek başına insanların derin ve zengin bağılıklar kurabilecekleri efsaneler yaratamazlar. Buna rağmen, temel bakını için epistemik duyarlılıkla uyumlu yasal tapıncaklar yaratan araçlara ihtiyacı vardır. Tarih boyunca böylesi bir görev üstlenen bir aracıya hiç ihtiyaç duyulmamıştır. Geleneksel olarak yasal, entelektüel açıdan prestijli, iyi yönetilen, bağımsız para kaynaklarına sahip olan başlıca Hristiyan kiliseleri, bu görevi üstlenmek için uygun görünürler. Gorbacov'un çağı, kilisenin Jakoben'le karşı karşıya olduğu bir dönem değildir. Daha çok

Konstantin İmparatorluğu'nun zafer gösterisi ile değil, düzen ve barış sağlamak için refah, ilerleme ve adaleti destekleyen yeni bir tür komplo tehdididir.

Yaşamın temel ilkeleri

Bana kilisenin, dünyayı dinleyerek ilahi görevini bulduğuna inanmayı öğretmediler. Lüteryen Kilisesi hem kalabalık nüfuslu hem de zengin; toplumsal hayattaki ahlaki sorunları tanımlayan en önemli kurumlardan biri ve Amerikan politikalarında etik sorumluluklar hakkında sözcü durumda; ayrıca orkestralar, demokrat kulüpler, mezunlar dernekleri ve Amerikan Devrimi Çocukları kurunu ile toplumsal bütünlük sağlayan anahtar kurumlardan biri. Farklı bir teolojik geleneğin emanet edildiği belli başlı araçlardan da biridir. Bütün Amerikan Hristiyanları bir şekilde popüler bilimin değersiz terimleri ile dolu bir dünyada Hazreti İsa'nın öğretilerini koruyan Lüteryen Kilisesine bağımlıdırlar. Yaşam ve herhangi bir hayat arasındaki belirgin fark bugün bu görevin önemli ve örneksemeli bir parçasıdır. Ancak, kendi mesajı iletirken kullandığı terimleri tanımlama yeteneğini kaybettiği bir zamanda kilisenin bir tapıncağı kınamasını nasıl bekleriz? Kilisenin Batı'yı sürüklediği akıntıya karşı yüzmesini nasıl talep edebiliriz?

İlk defa kilise ve okyanusta yüzen bir tekne karşılaştırmasının yapılması, erken kilise yazarlarının yazılarına kadar gider. Merkezi yönetimin icadı ve bu inajın gerektirdiği meşum kontrol çağrışımlarından da eskidir. Şimdi yönetilmesi zor tekne, Orta Çağ haritalarının dünyanın sınırı olarak gösterdiği, okyanusların yandığı ve cennetten sülfür yağan, tamamen yabancı sularda yol almaktadır. Ozon ve iklim, genetik çeşitlilik ve kalıtsal bağışıklıklar, ormanlar ve balinalar, daha da önemlisi Solomon Tapmağı'na duygusal niteliğini veren sedir ağaçları gibi nesillerce var olan unsurların neredeyse silindiği 1990'larda kilisenin mürettebatında olmanın ne demek olduğunu size daha iyi betimleyecek bir görsel daha düşünemiyorum.

Kendinizi Good News İncil'inde Tanrı Martha'ya "Ben Haya-tım," derken ki farklı bölgelerde bulursunuz. Tanrı "Ben bir haya-

tım.” demez; *tout court*¹³⁵ “Ben hayatım.” der. Hipostatik hayatın tarihsel kökleri bir insanın, yani İsa’nın aynı zamanda Tanrı olduğu ifşasına dayanır. Bu hayat, Maria’nın ve bizim inancımızın ürünüdür. Bu hayatı bir hediye gibi almayı ve paylaşmayı umarız. Bu hayatın bize Haç üzerinde verildiğini ve bu hayatı *via crucis*¹³⁶ olmadığı sürece yaşayamayacağımızı biliriz. Sadece canlı olmak, bu hayatı yaşıyor olduğumuz anlamına gelmez. Bu hayat doğmak ve yaşamamanın ötesinde karşılıksızdır. Ancak Augustine ve Luther’ın da sürekli vurguladıkları gibi, öyle bir hediyedir ki onsuz canlı olmanın bir kemik kalıntısından farkı yoktur.

Bu hayat, John 19’da açıklandığı ve söz verildiği gibi bir insan olmak kadar kişiseldir. Amerikan gazetelerinin başlıklarında maddi olarak görülen hayattan çok daha farklı bir hayattır bu. İlk görüşte ikisinin ortak bir noktası yok gibidir. Bir tarafta Emmanuel, Tanrı-insan, Tecessüm yazar; diğer tarafta bu terim, doktorun sorumluluğunda olan, teknolojilerin devam ettirdiği, atomal donatımın koruduğu, mahkemede geçerliliği olan, yanlışlıkla verilebilecek, sözde yaşam taraftarı örgütlerin öfkelenendirildiği ulusal savunma ya da endüstriyel gelişmenin ihtiyaçlarının ötesinde olan bir sürece anlam katmak için kullanılır.

Ancak daha yakından incelendiğinde bir mülkiyet, bir değer, bir ulusal kaynak, bir hak olarak hayat, laik toplumu tanımlayan diğer ana olgularla beraber Hristiyan köklerden gelen bir Batı olgusudur. Profesyonelce ve yasal olarak korunabilen mevcudiyetli insan hayatı kavranı, kökleri teolojiye kadar inen yasal, tıbbi, dini, bilimsel söylemle acı verici bir biçimde çözümlenmiştir. Hindu, Budist ya da İslam geleneklerinde hayatın duygusal ve kavramsal çağrışımları, Batı demokrasilerinin bu konudaki güncel söylemlerinden tamamen farklıdır. Hayatın gizemsizleştirilmesinin, teolojik olarak eğitilen tarihçilerin garantilemesi gereken bir hizmet olmasının ana sebebi budur.

Politik açıdan yaşam taraftarı hareketler, Hristiyan tarikatlar tarafından desteklenir. Bu örgütler, bahsettiğim tapıncağı toplumsal olarak yaratınada önemli rol oynamıştır. Kilisenin kavra-

135 *Fra.* Düpedüz. (ÇN)

136 *Lat.* Haç aracılığıyla. (ÇN)

mı açıklığa kavuşturmasını istememin bir diğer sebebi de budur. Şimdi Hristiyan Kiliseleri, teolojik bakış açısından, afişe olmuş hayatın bir saplantıya dönüşmesi anlamına gelen bir tapıncağın toplumsal olarak yaratılışında iş birliği yapmak gibi çirkin bir ayartıyla karşı karşıyadır.

Hayatın tarihi üzerine beş gözlem

Hristiyan teolojisinin başlangıcı ikon düşmanlığının bitişine denk gelir. Kurum olarak epistemik duyarlılıktan sakınmaya çalışan İncili yorumlamak için *kaynaklarınızı* yatırıyorsanız, "hayat tarihi" gündeminizde demektir. Bu tarihle ilgilenenler, beş noktayı akıllarından çıkarmamalıdır.

İlki, maddi bir kavram olarak hayat, 1801 civarında ilk defa görülmüştür.

İncil akademisyenleri kan kelimesinin İbranicesi, yani *dam* kelimesi ile ruh anlamına gelen Yunanca kelimenin, yani *psyché* kelimesinin sınırlı da olsa benzeştiğinin farkındalar. Ancak ikisi de maddesel *hayat* kelimesinin anlamına yakın değildir. Hayat kavramı Grek-Romen çağında var olmayan bir kavramdı: *Bios* kader çizgisi, *zoe* kelimesi de canlı olmanın harikalığına yakın bir anlama sahiptir. İbranicede bu kavram tamamen din-merkezlidir ve Tanrı'nın nefesini ima eder.

Maddi anlamda hayat 2000 sene sonra, onu inceleyen bilimle beraber doğmuştur. "Biyoloji" terimi 19. yüzyılın ilk yıllarında Jean-Baptiste Lamarck tarafından yaratılmıştır. Botanik ve zoolojide bu iki disiplini sadece sınıflandırma statüsüne indirgeyen Barok gelişmelere karşı böyle bir kavram oluşturmıştı. Bu yeni terimle beraber yeni bir inceleme konusunu ortaya çıkarmış, "hayat biliminin de" isin babası olmuş oldu.

Lamarck'ın dehası sayesinde doğa üç krallığa bölünmüştür: Mineraller, sebzeler ve hayvanlar. Canlıları inorganik maddelerden ayıran hayatın mevcudiyetini sadece görünen yapı olarak değil organizasyon açısından da öne sürmüştür. Lamarck'tan bu yana biyoloji "organizasyonun uyarıcı sebebini" ve onun dokularında, hücrelerde, protoplazmada, genetik kodlarda ya da morfojenetik alanlardaki yerleşimini araştırmaktadır. Dolayısıyla "Hayat

nedir?" sorusu kalımlı bir konudan ziyade, üreme, fizyoloji, kalıtım, organizasyon, evrim ve yakın zamandaki geri bildirim ve morfojenezi gibi olgulardan oluşan bir karışım hakkında bilimsel araştırma raporlarının popüler bilim koçanıdır. Napolyon savaşları sırasında hayat, yeni biyologları teknisyenlerin, dirimselcilerin ve maddecilerin rekabet eden betimsel çalışmalarının ötesine taşıma amaçlı bir önerme gibidir. Daha sonraları 19. yüzyılın ortalarına doğru, biçimsel, fizyolojik ve genetik çalışmalar daha kesinlik kazandığında hayat ve onun evrimi, sıradan bir söylemde gittikçe artan soyut ve resmi bir tür bilimsel terminolojiyi yansıtan çapraşık ve kasıtsız yan ürünü haline gelmiştir. 19. yüzyıl biyologlarının ilk iki nesli dışında hayatın maddeselliğine dayanan *obiter dicta*¹³⁷ bir bilim olarak biyoloji tartışmalarının bir parçası olmamıştır, olmayacaktır da. Dolayısıyla kilise yöneticilerinin Lamarck sonrası hayatla ilgili sorunları araştırmak için ciddi ciddi biyologlardan yeterliklerini ilahiyatçılarınkiyle birleştirmeleri çağrılarını gözlemlemek şaşırtıcı olmuştur.

İkincisi, durumsallığın kaybolması, doğanın ölümü ve hayatın ortaya çıkması aynı bilinçliliğin farklı yönleridir.

Anaxagoras (M.Ö. 500-428) zamanından kalma bir iplik birbirinden oldukça farklı felsefi sistemleri birbirine bağlar. Doğanın duyarlı ve hızlı çözüm oluşturma fikri 16. yüzyılda canlılara duyarlı ve idealist, bilinircilik ve hilomorfik adaptasyonlarda ifade edilmiştir. Bu adaptasyonlarda doğa, bütün varlıkların anası olduğu bir matris olarak tecrübe edilmiştir. Augustine ve Scotus arasındaki uzun dönemde doğanın bu can verme gücü, dünyanın Tanrı'nın aralıksız yaratıcı iradesine bağımlılığından kaynaklanmıştır. 13. yüzyıldan itibaren ve özellikle ilahiyatın Fransiskan mezhebinde dünyanın sadece Tanrı'nın yaratımı değil, O'nun varlığının, hayatının zarif bir paylaşımına bağlı olduğu düşünülür.

Bilimsel devrimiyle birlikte, olasılığa dayanan düşünce yerini mekanik kurama bırakır. Caroline Merchant'a göre "doğanın ölümü" sonucu, evrenin algısındaki değişimin en uç noktasıdır. Ancak aynı zamanda şu soruyu akla getirir: Ölmüş bir evrende canlı varlıklar nasıl açıklanabilir? Dolayısıyla maddesel hayat kavramı,

137 Lat Tesadüfen söylenenler (ÇN)

bu sorunun doğrudan cevabı değil de boşluğu doldurmak için öylesine söylenmiş boş laf gibi görünür.

Üçüncüsü, sahiplenici bireysellik ideolojisi hayattan malrış gibi bahsedilmesini mümkün kılmuştır.

19. yüzyıldan bu yana toplumun yasal olarak biçimlenmesi, gittikçe artan bir şekilde ben kavramının algısındaki yeni felsefi köktenciliği yansıtır. Sonuç, *ticari maldan değerlere* kayan alaka ile açıkça ortaya konan bir şekilde, Yunan döneminden bu yana Batı tarihini besleyen etik kavranundan uzaklaşmak olmuştur. Toplum böylece insanın doğduğu andan itibaren ihtiyaç duyan bir varlık olduğunu ve ihtiyaç duyulan değerlerin de kısıtlı olduğunu savunan faydacı varsayımla şekillendirilir. Değerler biliminde hayat sahibi olmak da en yüce değer olarak yorumlanır. *Homo æconomicus* etik düşüncenin göndergesi olur. Yaşamak, hayatta kalma çabası ile ya da yaşama yarışı ile bir tutulur. Bir yüzyılı aşkın süredir “hayatın korunmasından” insan eyleminin ve toplumsal örgütlenmenin nihai güdüsü olarak bahsetmek adetten olmuştur. Bugün bazı biyo-etikçiler daha da ileri giderler. Şimdiye kadar bir insanın yaşayıp yaşamadığı yasalarca belirtilirken, *biyo-etikçiler* hayat sahibi olmakla sadece canlı olmak arasında ciddi bir fark olduğunu kabul etmemizi istiyorlar. Bu tür bir sahiplenmeyi ya da benimsemeyi idame ettirme becerisi, “bireylik” ve yasal bir konunun varlığı için bir kriter durumuna dönüşmüştür.

Aynı zamanlarda *homo æconomicus* gizlice bütün canlılar için bir simge ve benzetme olarak düşünülüyordu. Mekanik bir insan biçimcilik rağbet görüyordu. Bakteriler “ekonomik” davranışı taklit ediyor, çevrelerindeki kısıtlı oksijen için yarışıyorlar gibi hayal ediliyorlardı. Çok daha karmaşık yaşam biçimleri arasındaki evrensel mücadele bilim çağının antropik temelli efsanesi haline geldi.

Dördüncüsü, yaşamın yapmacık doğası, ekolojik tartışmalarda özel bir kesinlik kazanır.

Ekoloji, yaşayan formlar ve onların ortamları arasındaki bağlantının araştırılması olarak tanımlanabilir. Bu terim aynı zamanda gittikçe artan bir şekilde bütün bilinebilir olguları ilintilemenin felsefi bir yolu olarak da kullanılır. Bu, gerçek zamanda hem mo-

del hem de gerçeklik olan sibernetik sistem yönünden düşünme anlamına gelir. Bu süreç kendisini gözlemler, tanımlar, düzenler ve devam ettirir. Bu türlü bir düşünce tarzında hayat sistemle bir tutulur; sistemi hem gölgede bırakan hem de aynı zamanda meydana getiren soyut bir tapıncaktır.

Epistemik duyarlılığın kökleri, evrensel süreç ve madde arasındaki sınırın kavramsal çöküşünde ve yaşanun tapıncağında ikisinin de efsanevi tecessümünde yatar. Bir sistem olarak tasavvur edildiğinde evren, mantık çerçevesinde incelenebilir ve yönetilebilir bir kuruma benzer. Aynı zamanda bu aynı soyut düzenek romantik bir şekilde yaşam ile özdeşleştirilir ve gizemli, çok biçimli, zayıf, korunma ihtiyacı duyan bir şeymiş gibi fısıltıyla bahsedilir.

Beşincisi, hayatın popüler bilimdeki tapıncağı, kişinin hukuki kavramını hükümsüz kılar. Bu süreç tıbbi uygulama, adli işlemler ve biyo-etik söylemlerindeki ilişkide gözlemlenebilir. Hipokrat geleneğini sürdüren doktorlar, hastalarının bünyelerindeki dengeyi (sağlığı) iyileştirmekle yükümlüydüler. Doğanın hasta ile onun doktoru arasındaki iyileştirme anlaşması bozma gücünü kabul etmek zorundaydılar. Hipokratik işaretler doktora hastanın acı çektiğini, "yaşam ile ölüm arasında bir yerlerde" olduğunu gösterdiğinde, ölüm yatağında olan hastadan uzaklaşmalıydı. Bu durum şimdilerde hızla değişiyor. Doktorlar artık kendilerini yumurtanın döllenmesinden organların bağışlanmasına kadar olan dönem boyunca sorumlu görüyorlar. Erken 20. yüzyılda doktorlar hasta rolündeki birey yetisini kaybettiğinde, toplumun tahsis ettiği asistan olarak görülmeye başlandılar. Artık hastanın değil yaşamın sorumlu yöneticisi olarak düşünülüyorlar. En saygın biyo-etikçilerden birine göre bilim, topluma "insan kişi" ile "kişi olmayan insan" arasındaki yaşamı ayırt edebilme yetisini bağışlamıştır. Bu ikinci yaratık ahlaki toplumda role sahip olma yetisine ve kalitesine sahip değildir. Biyo-etğin yeni bilim dalı, adına yaşam denen tapıncağın niteliksel değerlendirmesinde "kişi olma olgusunu" yaratan bir ahlaki söylem görüntüsü yaratarak popüler bilim ile yasalar arasında aracılık eder.

Tıbbi Etik: Biyo-etik Hakkındaki Gerçekleri Ortaya Çıkarmaya Davet

Illinois Üniversitesi Tıp Fakültesi'nde tartışılmak üzere
Dr. Robert Mendelsohn ile birlikte yazılmış nüusvedde
Şikago, 20 Kasım 1987

Tıbbi etik bir tezatlıklar ilişkisidir; güvenli seksi, nükleer korumayı ve askeri istihbaratı akla getirir.

1970'ten bu yana biyo-etik salgın bir hastalık gibi yayılmış, doğası gereği etik olmayan bir bağlamda etik tercih görüntüsü yaratmıştır. Bu bağlam, tıbbın sorumluluğunun gebe kalmadan organ bağışına kadar uzanması ile şekillenmiştir. Bu yeni kullanının yeri yüzünden tıp, hastalarla ilgilenmeyi bırakmıştır; onun yerine adına insan yaşamı denen bir şeyle ilgilenmeye başlamıştır.

Bir insanın 'bir hayata' dönüşmesi ölümcül bir işlem, Adem ve Havva zamanında yaşam ağacına uzanmak kadar tehlikeli bir durumdur.

Etik, kurumlar, programlar ve kurslar 'hayatın' tıbbi, profesyonel ve idari yönetimin sorumluluğunda olduğu bir söylem yaratmıştır. Böylece akademik rasyonalizasyon çatısı altında, özünde kusurlu bir girişime meşruiyet kazandırılmış olur. Tıbbi etik şimdi acı çekme ve ölme erdeminin yaşanmasına gölge düşürür.

Biyo-etigin acıyı, ıstırabı, vazgeçışı ve ölümü karşıladığımız canlı olma durumuyla alakasının olmadığını düşünüyoruz.

